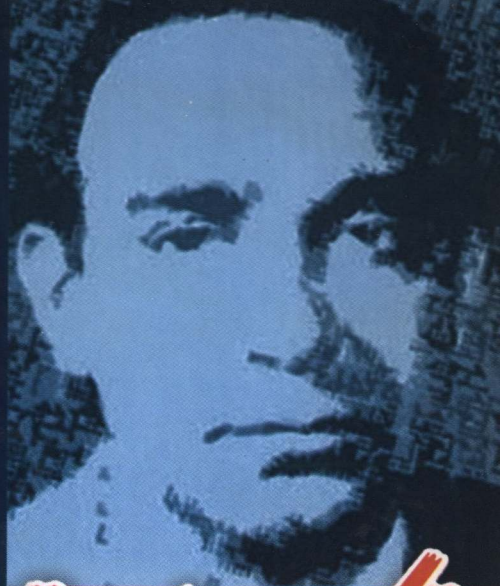
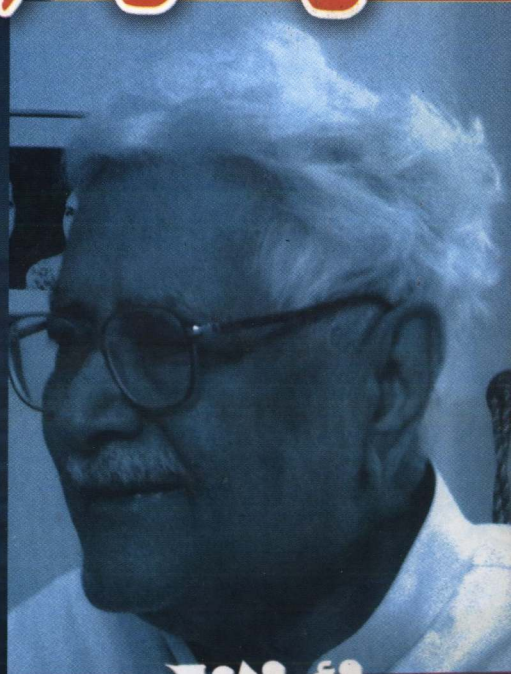

ناول

کرشن چندر

ڈکن مان توسعہ اپری

سراج

نئونیاپو

ڏڪٽر هارن ٿو

سج ايري

(ٽاول)

ڪرشن چندر
سنڌيڪار: سراج

نئون نياپو اڪيڊمي
سچل ڳوٺ ڪراچي

ڪتاب جو نالو: ڏکڻ مان ٿو سڄ اڀري

موضوع: ناول

ناول نگار: ڪرشن چندر

سنڌيڪار: سراج

ڇاپو ٽيون: فيبروري 2013

ڇپائيندڙ: سنڌي انعام عباسي

پاران: نئون نياپو اڪيڊمي،

D-1 سچل ڳوٺ ڪلشن اقبال ٿاڻون ڪراچي

Cell # 0346-2103811

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سادي ڪاپي: Rs. 120/=

اُچي ڪاپي: Rs. 150/=

پبلشر جو نوٽ

ماڻهو جن تي بنا ڪنهن کٽڪي جي مان ڪجي، جن جو نالو به وڏي احترام سان وٺجي ۽ جن جي ڪٿا ڳائجي ته ڌيان پنڊپهڻ ٿي وڃي... اهڙا ماڻهو جي سدا حيات رهڻ جو ڏانءُ لهي وٺندا آهن ۽ سدا ان سوچ سان سلهاڙيا سانت سانت ماڳ ڏانهن وڪ وڪ وڌندا رهندا آهن ۽ ان ڏکي منجهائي ماري ڏنڙ راه تان رنڊڪون پڻ پري ڪندا رهندا آهن، ته جيئن سندن پيڙهي ان راه تان ٽپي ته، کيس اها اوڪائي نه ٿئي جا هو اُڪري آيا هوندا آهن...

اهڙن ئي ملهه مهانگن ماڻهن مان ٿي ته هو اسان جو مانوارو سائين سراج...

سندس زندگيءَ جي ڪتاب جا پنا ورائيا ته هر ڀني ته رڳو ڪم ٿي ڪم ملندا ۽ هڪ ئي ڪتاب منجهه انگلين ڪم جا کاتا ملندا... ڪهاڻيون لکجن! ته هو ڪهاڻين ۾ لهي ٿو وڃي ۽ اعليٰ پائي جون ڪهاڻيون سنڌي ادب جي جهول ۾ رنگ برنگي گلن جا پري ٿو ڇڏي... سنڌيءَ ۾ ناول جي کوٽ جا سڌ ۽ پڙاڏا ٻڌي ٿو ته، ناولن جي پيٽ ڪري ٿو ڇڏي ۽ ائين سندس کاتي ۾ ناولن جو ستاءُ به جڙي ٿو پوي... سنڌي ٻوليءَ خلاف ڌارين، پنهنجن دالان ۽ وطن فروشن کي ڏند ڪرتيندي ڏسي ٿو ته، ٻوليءَ ڄاڻ جي بندوبست ۾ لڳي وڃي ٿو ۽ ”سنڌي ٻولي“ ڪتاب لکي سنڌي ٻوليءَ کي دنيا آڏو مان سان بيهاري ٿو ڇڏي... سياست، صحافت، وڪالت منجهه پڻ هو پاڻ ملهائي ٿو ۽ وڏي ڳالهه ته هو دشمن آڏو وقت جي بادشاهه آڏو آڻ ٺٽو مڃي ۽ زندگي سنڌ جي سنوارپ ۾ پئسو پئسو اربن ٿو ڇڏي...

اڄ جڏهن هو هڪ ياد بڻجي ويو آهي ته، اسان کي ڪپي ته، ان ياد کي اهڙو ته، ياد ڪري ڇڏيون جو اسان جون مڙوئي پيڙهيون ان ياد جي لهر سان مست ۽ سرمست ٿي وڃن ۽ وطن ڪاڻ سِرُ ڏيڻ کان گهٽ ڳالهه ٿي نه ڪن...

مان اهو پنهنجو ڀاڱ ٿو ڀانئين جو نيٺ سائين سراج سان ڪاميل ٿيس ۽ سندس هي ڪتاب پڌرو ڪرڻ وارن منجهان به ٿي پيس...

هي ڪتاب جيڪو مون گهڻو وقت اڳ پڙهيو هو ۽ وڏي وقت کان
اٽلپ هو.

هي ڪتاب پنهنجي موضوع جي لحاظ کان ته اعليٰ آهي ٿي، پر
جيڪو مزو سراج جي ٻوليءَ جي ڪري هن ۾ شامل ٿي ويو آهي اهو نه
وٺڻ آياڳ چئبو.

۽ ان سڄي مانڊاڻ ۾ جي مان، ڊاڪٽر ايوب شيخ جا ٿورا نه مڃان ته
ٺڳي ٿيندي، جنهن جي ٿي ڪري مان سراج سان ملي سگهيس ۽ ڪلهه
شمشير سان به ان مهربان ٿي ملايو هو...

۽ هن ڪتاب وٺڻ لاءِ جڏهن مان سراج سان مليس ته سراج مون
سان پڻ مرڪيو هو:

”پٽ! هي ڪتاب چوٽا ڇپرايو؟“

ان ويل ته، مان ڪو موچارو جواب ڏئي نه سگهيو هيس...

پر اڃان سوال جو جواب هي آهي ته، ”هن ڪتاب ۾ سراج پنهنجي
جوانيءَ واري ٻوليءَ سان سلهاڙيل موجود آهي.“

سند جو اهو سرجهڙاڙ جنهن، ”سند توکي ڇا ڪپي؟“ جي بنياد تي سند
لاءِ ڪم ڪيو...

هو اوڻدهه ۾ ڏيئو بڻجي پيو...

ڏپڻ تي سخت بڻجي پيو...

هالن آڏو بند بڻجي پيو...

حڪم آڏو ڏول بڻجي پيو...

سند کيس هميشه اچي اجري ماڻهوءَ طور ياد ڪندي،

۽ پنهنجي حلالِي پٽ، يلاري پٽ طور ياد ڪندي رهندي

سند جتي اڄ ماڻهو سگرين جي پٽڪيت، ڏوڪڙن مٺ، شراب جي
ڪوٺ يا هڪ اڌ ڪم ٿيڻ تي دوست مان ٿري دشمن جا ساٿاري ٿيندا
هجن. اتي زندگي هڪ پهاڙ جيان گذاري وڃڻ ڪنهن عبادت کان گهٽ ته
ناهي....

اوهان جو ساٿي

سنڌي انعام عباسي

ڪُرُڪُڻا لاهي سَڪُ نه سُتا ڪَڏهن

سنڌ ۾ جڏهن به سنڌي ٻولي، ناول، ڪهاڻي، ڪالم آرٽيڪلز، جديد صحافت، وڪالت ۽ جناب ذوالفقار علي ڀٽو سان گهڻي ۾ گهڻو سفر ڪندڙ شخصيت جو نالو ڳوليو ويندو ته ٻيو ڪير به نظر نه ايندو پر هڪ نالو بنا دير اسانجي زبان تي ايندو. ”سراج صاحب“ جن ماڻهن جي ڄمار پنجاهه سال ۽ ان کان مٿي آهي، انهن کي سراج صاحب جي باري ۾ تن اهم ترين ڪاوشن جو چڱيءَ پر احساس آهي، هڪ سنڌي ٻولي جي باري ۾ سندس لکڻيون، ٻيون سندن ناول ”پڙاڏو سوئي سڌ“ کانپوءِ چئن ناولن جو ٻيو سلسلو ۽ ٽيون روزاني هلال پاڪستان جي نالي ۾ سنڌ جي جديد صحافت. اسان 1975ع ۾ هلال پاڪستان پاران نڪرندڙ رسالي ”گلن جهڙا ٻارڙا“ جا ميمبر ٿياسين ته ان زماني ۾ ٻارن جي مشهور ليڊر غفران عاقل ٿي سان واسطو پيو. اڄوڪي سنڌ ۾ چاليهن ۽ پنجاهه ورهين جي پيٽي جا جيڪي به سياسي ورڪر اديب، شاعر، ڪهاڻيڪار، سنڌيڪار ۽ انهن فنون سان واسطو رکندڙ اوهان کي ملندا انهن مان اڪثريت جوانگ انهن ٻارڙن جي تنظيمن سان ضرور پيو هوندو. هلال پاڪستان يا

پاڪستان پيپلز پارٽي يا ان جو باني جناب ذوالفقار علي ڀٽو صاحب ان رسالي، ان جي ڪلب ميمبر شپ وسيلي سنڌي نوجوانن جي گذرڻ واري عمل کي نه اڳيان وٺي هلي سگهيا نه وري ان کي Streamline ڪري سگهيا، جنهن ڪري ان مان ڪو فائدو انهن کي نه ملي سگهيو، البت سنڌ کي ان وهيءَ جو هڪ تيار فصل ملي ويو هيو.

ننڍي کنڊ جي زبردست ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار ڪرشن چندر جو ناول ”ڏکڻ مان ٿو سڄ اُڀري“ اوهانجي هٿن ۾ آهي. هي ناول اسان شاگردي جي زماني ۾ پڙهيو ۽ وساري ڇڏيو هيو. ان ناول ۾ هڪ معاشري ۾ جدوجهد ۽ ان واسطي ڪوششون ڪندڙن جو هڪ پورو داستان آهي. ٻه هفتا اڳ، نئون نياپو اڪيڊمي جي انعام عباسي ان ناول جي ڳالهه ڪئي ته ناول مارڪيٽ توڙي ان جو پيون ڇاپو جاري ڪندڙ وٽ به ڪونهي. ان جو ترجمو سراج صاحب ڪيو هيو. مون اها ڳالهه سراج صاحب جي دلگهڙي پٽ پروفيسر امجد سراج سان ڪئي. ان کي ان باري ۾ ڪابه خبر ڪانه هئي. هن فون تي (مون سان ڳالهائيندي ئي) سراج صاحب کان پڇيو ته ان کيس ترجمي ڪرڻ جي لاءِ ”ها“ ۽ ڪتاب جي موجودگي جي باري ۾ ”نه“ ڪئي. ٻن ڏينهن کانپوءِ، سراج صاحب فون ڪرائي چيو ته ڪتاب جي ڪاپي هٿ ڪئي آهي، کڻي وڃو.

ڪرشن چندر جو اهو ناول محترم محمد عثمان ڏيپلائي جي چوڻ تي سراج صاحب 1952ع ۾ ”انسان“ اخبار لاءِ ترجمو ڪيو هيو. تڏهن سراج صاحب جو ادبي نالو ”سراج بسمل“ هوندو هيو. هڪ ڏينهن کين پنهنجي والد ان تخلص تي بدمزگي ظاهر ڪندي اهو متاثر ٿي ويو هيو. ان کانپوءِ هو ”سراج“ بنجي سنڌي ادب جي مختلف ڪيترن جو ”تاج“ ٿي ويو هيو. هن ناول جو پهريون ڇاپو 192 صفحن تي ٻڌل هيو. اهو ناول ان زماني جي ”نڪ..نڪ.. ڪندڙ مشين“ تي ڇاپيل هيو. هاڻي ان کي ڪمپيوٽر نصيب ٿيو آهي. جنهن ڪري ڪتاب جا صفحا گهٽ ٿي ٿيا آهن. اوهان مان جيڪي ڪرشن چندر مان واقف ناهن تن کي به ان باري ۾ معلوم ٿي ويندو، جيڪي محترمين محمد عثمان ڏيپلائي ۽ سراج صاحب جي علمي

ڪاوشن جا مداح آهن تن کي پڻ هي ناول ٽيهر اچڻ تي خوشي ٿيندي
 ڏيپلائي صاحب، سنڌي ادب ۽ سنڌ جي تاريخ جو هڪ فرض شناس،
 مرزا قليچ بيگ وانگر بي مثل محنتي فرزند آهي. سنڌ جي معاشري ۾
 ڪي نه ڪي تبديليون آڻڻ جي خواهش سبب هن لکت ۾ دليريءَ جون
 جيڪي به ڪارروايون ڪيون آهن، جنهن طريقي سان طبقاتي سماج ۾
 پيرن ميرن ۽ وڏيرن جا ڏاڻا ڪڍيا آهن ۽ انهن جي هڪ هڪ غير عوامي
 خواهش توڙي مرضيءَ ۽ منشا جو ”خون“ ڪيو آهي، خبر ناهي اهو عثمان
 ڏيپلائي ان زماني جي مضبوط وڏير شاهي جي قاتلائي حملي کان ڪيئن
 بچي سگهيو هيو؟ هن جيڪي ڪجهه ڪيو اهو سڀ ڪجهه انهن زمانن
 ۾ ڪنهن کان به ٿي نه سگهيو هيو.

قمبر ۾ منهنجو پڙڏاڏو مرحوم دين محمد شيخ جيڪو قمبر کان
 لاڙڪاڻي واري پراڻي انگريزن جي روڊ پٽڙيءَ وسيلي هر ٻئين ڏينهن گڏه
 تي چانور کڻي لاڙڪاڻي مارڪيٽ ۾ وڪرو ڪرڻ جو ڪم ڪندو هيو،
 مرحوم پاڻ ۽ سندس گڏه قمبر کان لاڙڪاڻي جا پورا ٻارنهن ميل (19
 ڪلوميٽر) پنڌ ڪري پهچندا هيا، رات اتي ترسي پئي ڏينهن وري پنڌ
 ڪندا هيا. منهنجو والد مرحوم غلام سرور شيخ جيڪو جنرل ايوب خان
 جي دور کان جنرل ضيا جي دور تائين احتجاج سببان جيلن ۾ رهيو هيو
 تنهن کي هر آمر ۽ فوجي جنرل جي آمريت ۾ ٿيندڙ لوڪل باڊيز جي
 چونڊن ۾ بيهڻ ۽ قمبر ۾ وڏيرن جي نمائندن کي عوام جي مدد سان هارائڻ
 جو جنون ۽ شوق هوندو هيو. ان جي انهن ڪوششن جي ڪري سڄي
 رياست جا تعلقي جا ڪل پرزا هڪ پاسي هوندا هيا ۽ منهنجي والد جي
 پاسي رڳو محترم عثمان ڏيپلائي مرحوم جي هفتيوار اخبار ”انسان“
 هوندي هئي. ان جا ڪجهه پرچا اسان کي پڙهڻ لاءِ پڻ نصيب ٿيا هيا.
 مونکي اڄ به کانگو جي عوامي اڳواڻ ”پيٽرس لومبا جي شهادت“ جي
 عنوان سان لکيل انسان اخبار جي ايڊيٽوريل جا نقش ذهن تي موجود آهن.
 اوهان سوچيو ته سٺ جي ڏهاڪي ۾ آفريقي اڳواڻ جيڪو مسلمان نه هيو
 ان جي قتل لاءِ ڏيپلائي صاحب ”شهادت“ جو لفظ استعمال ڪيو آهي، اها

ڪيڏي نه وڏي طاقت ۽ قوت آهي جيڪا لکڻ مهل هو استعمال ڪندو هو. سنڌ ۾ پڙهيل، خدا ترس، روشن خيال، محنتي، پنهنجي طبعي ڪيل مقصدن جي پورائي لاءِ ڏينهن رات محنت ڪندڙ هڪڙو گهراڻو سراج الحق ميمڻ صاحب جن جو آهي. جن مان سراج صاحب، سندس پٽ ڊاڪٽر امجد سراج، ايڊوڪيٽ ارشد سراج، سندن پيڙهون ادي فهميده حسين ۽ انيسه ميمڻ اهر نالا آهن. اسان کي سراج صاحب کي ۽ سندس محنتن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ محنت ڪرڻي پوندي ان کي Explore ۽ Re-explore ڪرڻو پوندو هيو. هن جي تمام وڏين صلاحيتن سان ريس ڪرڻي پوندي اوهان جڏهن هن جون پراڻيون تصويرون ڏسندا ته هڪ انتهائي سنجيده ۽ ڪم سان ڪم رکڻ وارو انسان اوهانجي سامهون هوندو پر جڏهن سنڌ جي تعليم لاءِ ڪجهه ڪرڻ جو وقت آيو ته سراج صاحب حيدرآباد ۾ ”سنڌ ايجوڪيشن فائونڊيشن“ لاءِ پنهنجي جاءِ امداد طور ڏني هئي. هن مونکي ٻڌايو ته ”سنڌي ادب جو نمبر پهرين انسان جنهن سنڌي ادب لاءِ وڏي ۽ وڏو ڪم محنت ۽ خدمت ڪئي، اهو مرزا قليچ بيگ آهي“. هو جناب ذوالفقار علي ڀٽو جي اخبار ”هلال پاڪستان“ جو باني ايڊيٽر هيو تنهن ۾ هن ڪالم لکڻ واسطي امر جليل کي چونڊيو هيو حالانڪه امر جليل ڪنڌڪوٽ ۾ هڪ هندو نياڻي سان ٿيل زياتي تي لکيل تاثراتي ڪهاڻي ”ساڻو ساڻو ساهه“ جي ڪري ان دور جي سرڪار ۾ موجود وڏيرن لاءِ ناپسنديده شخص بنجي چڪو هيو. اهڙي طرح ٻيا ڪيترائي وڏا نالا جن کان سراج صاحب ادبي دنيا ۾ بيش ٻها ڪم ورتو هيو.

آئون 1952ع ۾ هن ڪتاب جي ترجمي جا پهريان صفحا پڙهندي اچرچ ۾ پيو هوس ته ڪيئن ڪرڻ چنڊر هڪ سنڌي عورت جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اردو ۾ لکيل ان ناول جو ترجمو ڪندي سراج صاحب ان لاءِ ”سنڌيائي“ جو لفظ استعمال ڪيو آهي. اڄ ”سنڌيائي“ جو اهو لفظ اوڀرو ناهي، بلڪه مروج آهي. پر اها ڳالهه محسوس ڪري سگهجي ٿي ته 1952ع ۾ سراج صاحب سنڌي عورت لاءِ اهو لفظ استعمال ڪيو هيو.

جڏهن ته هند سنڌ جا غير سنڌي اديب ”سنڌي“ لفظ استعمال ڪندا رهيا آهن. اهو پڻ خيال ڪجي ته سنڌي ماڻهن کي هڪ .. هڪ .. لفظ کي تسليم ڪرائڻ لاءِ ڪيڏي نه محنت ڪرڻي پوي ٿي، جيڪا سراج صاحب ۽ ٻيا محنتي ماڻهو ڪندا رهيا آهن.

هن ناول جي ٽئين ڇاپي جا پروف پڙهڻ جي سعادت مون پاڻ گهري ۽ حاصل ڪئي. ڇهه مهينا اڳ، جڏهن سنڌ ڪلچر کاتي امر جليل جي ڪهاڻين جي چئن ڪتابن کي هڪ وڏي جلد ۾ سموهيو هيو ته ان جا پروف به مون پاڻ چيڪ ڪندي خوشي محسوس ڪئي هئي. اهي ننڍيون ننڍيون خوشيون اصل ۾ وڏين خوشين جو بنياد آهن.

ڊاڪٽر ايوب شيخ

2 دسمبر 2012 ع

ڪراچي سنڌ

ayoub_shaikh@yahoo.com

ڌڪڻ مان ٿو سڃاڻي

(ناول)

ڪرشن چندر / سراج

مون پنهنجي مرڪ ۾ ماڪي پري، دريءَ پٺيان ويٺل سنڌياڻيءَ کي چيو ”مون کي مدراس ايڪسپريس ۾ تريپور لاءِ هڪ جڳهه ڪپي.“ سنڌياڻيءَ ڀرسان ويٺل گجراتي ڪلارڪ ڏانهن نهاريو، نگاهن ٿي نگاهن ۾ خبر ناهي هڪ ٻئي سان ڇا ڳالهايائون، پوءِ وري مون ڏانهن مهڙ ڪري، سنڌياڻيءَ رُڪاڻيءَ سان چيو ”جڳهه ڪانهي.“ مون چيو ”اڄ جي ناهي ته سياڻي جي ٿي سهي.“

”سياڻ جي به ڪانهي“ هن ڳالهايو ايئن ڄڻ مشين ٿي ڳالهايو

”پر پنهنجي جي.“

سنڌياڻيءَ کي گجراتي ڍنگ جي چولي پاتل هئي، جنهن تي آرسين جو ڀرت ٿيل هو. مون هن ڏانهن نهاريو ته هن جي چوليءَ جي ننڍڙين ننڍڙين سوين آرسين ۾ منهنجا پاڇا پئي نچيا. سنڌياڻيءَ ساڙهي سنڀالي پاڻ ڍڪيو وري هڪ دفعو گجراتي ڪلارڪ ڏانهن نهاريايئن ۽ پوءِ چيائين ”پر پنهنجي جي به ڪانهي.“

هيئن مون پنهنجي سياڻيءَ جي ڪل خوشامد پنهنجي مرڪ ۾ پري چيو ”ڏس مان پناهگير آهيان“ سنڌياڻيءَ جي منهن تي دلچسپيءَ جي

هلڪي جهلڪ نمودار ٿي، پر گجراتيءَ جي منهن ۾ گهنج پئجي ويو
سنڌيائي سوال ڪيو.

”سنڌي آهين؟“

”مون هڪدم جواب ڏنو“ ”نه“

”تہ بنگالي آهين“

”نه“

”پنجابي..“

”نه“

سنڌيائيءَ هيئن خفي ٿي چيو ”تڏهن ڪٿان آيو آهين؟“

”بمبئي جوئي آهيان، پر گهر مان هڪالي ڪڍيو ويو آهيان، مون
ڏانهن چئن مهينن جي مسواڙ رهيل هئي.“ سنڌيائيءَ چيو ”ڏس مسٽر،
هيءَ مذاق جي جڳهه نه آهي، ويهين تاريخ تائين ڪا به جڳهه خالي
ڪانهي، باقي معمولي سيڪنڊ ڪلاس جي ٽڪيٽ ڪپيئي ته سامهون
دريءَ تان پڇا ڪر. شايد ملي وڃيئي.“

ايڏي ڊگهي تقرير بعد سنڌيائي ايئن سهڪڙ لڳي، جن ۾ هماليه جي
چوٽي چڙهي آئي هئي، مان سامهون ٻي دريءَ ڏانهن وڌيس“

سامهون ٻيءَ دريءَ تي هڪ تمام سهڻي مرهڻيائي ويٺي هئي، پيشانيءَ
تي چمڪندڙ ٽڪلو گول گول سفيد مڪڙو! مون کي دريءَ ڏانهن وڌندو ڏسي
موتين جهڙا ڏند ڏيڪاري پنهنجي خاص انداز سان مرڪي چيائين، ”اڄ
ڪا به جڳهه ڪانهي.“

”سيائي؟“ مون رکائيءَ سان سوال ڪيو.

هن ڏاڍي موهيندڙ نموني ۾ چيو سپان به ڪانهي، جن ته مون تي
احسان ٿي ڪيائين.

”پر ٻنهن؟“ مون ذرا ترشيءَ وچان پڇيو.

”پر ٻنهن؟ ڇا، ٻاويهين تاريخ تائين ڪانهي“ هن اڃا به مشڪي چيو
هن جي مرڪ اهڙي ته مٺي هئي، جيڪر مانيءَ تي ڀرڪي کائي ڇڏجي، پر
مون کي ان وقت مانيءَ جي بڪ ڪانه هئي، مون کي سیت گهريل هئي، آءُ
هڪدم ڊويزنل ٿرئفڪ مئنيجر وٽ وڃي پهتس.

ڊويزنل ٽرنفڪ مئنيجر هڪ مرهتي سردار وانگر ڏاڍي مضبوطيءَ سان ڪرسيءَ تي ويٺو هو هن جي گنجيءَ ٺوڙهه مٿان بجليءَ جو بلب پئي چمڪيو ۽ ان جي روشني سندس گنجي ٺوڙهه تي چمڪي ان جي چوڌاري چڪر هڻي ڇڏيو هو جيئن اوتارن پرولين جي تصويرن پراڻهن جي سترن جي چوڌاري نور جو چڪر ڏسبو آهي، آءُ هن جي سامهون پيل ڪرسيءَ تي ويهي رهيس.

”مون کي اڄ ڪيئن به ڪري تريپور وڃڻو آهي“

”پلي وڃو“

”پر جڳهه نه ٿي ملي“

هن بيوسيءَ مان ٻانهون پڪيڙي چيو ”ته مان ڇا ٿو ڪري سگهان؟“
 مون چيو مانس، ”ڳالهه فقط هيءَ آهي ته سياڻي تريپور ۾ ڏکڻ هندستان جي ناميارن اديبن جي هڪ ڪانفرنس ٿيڻي آهي، جنهن جو مان صدر آهيان، جيڪڏهن مان اڄ هتان روانو نه ٿيندس ته هو ويچارا بيحد نااميد ٿيندا.“

مرهتي سردار رڙ ڪري چيو ”پتيوالا!“

پتيوالا اندر آيو

”هيڊ ڪلارڪ کي سڏي وٺ.“

هيڊ ڪلارڪ اندر آيو.

”هن جئنتلمين کي مدراس ايڪسپرس ۾ هڪ جڳهه ڏيو“

”جڳهه نه، برٽ (بينچ) ٻن ڏينهن ۽ ٻن راتين جو سفر آهي“

”برٽ ڏيوس“ مئنيجر ڪڙڪي سان چيو

هيڊ ڪلارڪ پنهنجي چچين اکين سان هڪ دفعو مون ڏانهن نهاريو

پوءِ چيائين، ”حاضر سائين.“

ٻاهر نڪري هيڊ ڪلارڪ مون کي هڪ پرزو ڏنو ۽ چيائين ته ”

تڪيٽن واريءَ دريءَ تي کڻي وڃو اوهانجو ڪم ٿي ويندو.“

مان وري جڏهن سنڌيائيءَ واري دريءَ وٽ پهتس ته گجراتي ڪلارڪ

گهٻريل جهري سان هن جي ڪن ۾ آهستي چڻي رهيو هو ”هُن سينٽ جو

ريزيرويشن لاءِ فون آيو هو.“

مون کي پنهنجي سامهون بيٺل ڏسي سنڌيائي بيحد خفي ٿي چيو ”
 مون جڏهن توکي هڪ دفعو چيو ته“ مون هن کي جملو پورو ڪرڻ نه
 ڏنو ۽ هڪدم هيڊ ڪلارڪ وارو پرزو کڻي هن جي اڳيان رکيم، پوءِ حسين
 سنڌيائيءَ کي کيڪاري چيم ”جڳهه ته ملي ويئي، هاڻي رات جي مانيءَ لاءِ
 هڪ تار ته موڪلي ڏج.“

هن جي سويل واري مرڪز ۾ گهر ٿي ويئي ۽ منهن ڦيري ڇڏيائين.
 سنڌيائيءَ ڪاغذ جو پرزو ڏسي حيرت ۾ سوال ڪيو ”تو کي جڳهه ڪيئن
 ملي ويئي؟“

حيران ته آءُ پاڻ به هوس، پر چپ رهيس، ڇڻ ان ۾ به ڪو سرڪاري راز
 هو. هو به سچ پچ سرڪاري راز ويچاري ٿرئفڪ مئنيجر الائي ڇا
 سمجهيو ته مان ڪهڙن اديبن جي ڪانفرنس جو صدر بڻجڻ ٿو وڃان، پر
 جيڪڏهن هن کي خبر هجي ها ته مان ترقي پسند اديبن جي ڪانفرنس ۾
 ٿو وڃان، ته مدراس ايڪسپريس ته پري رهي، مال گاڏيءَ ۾ به جڳهه ڪا نه
 ڏئي ها. خاص ڪري هيٺئر جڏهن ٻڌجي ٿو ته سڀني صوبائي سرڪارين
 وٽ انهيءَ قسم جون هدايتون اچي ويون آهن، ته ترقي پسند اديبن تي
 خاص نگاهه رکو ۽ انهيءَ هدايت موجب ڪو به سرڪاري ملازم ترقي
 پسند اديبن جي جماعت جو ميمبر ٿي نه ٿو سگهي، سواءِ سي آءِ ڊي جي.
 جڏهن ٽڪيٽ جو ڪم ختم ٿيو ته مون وڃ ڏانهن ڏٺو اڃا هڪ ٿيو
 هو گاڏي ٻي بچي چٽي هئي، مان به چپ چاپ گاڏيءَ ۾ وڃي جڳهه تي
 بسترو لڳائي سمهڻ جي نيت سان لپتي پيس.

رات جو ائين بچي هڪ مسافر مون کي ڏونڌاڙي سجاڳ ڪيو جنهن
 اسٽيشن تي مون کاڌي لاءِ تار ڏني هئي، اها اچي ويئي هئي ۽ هوئل جو
 ماڻهو تنهن کڻي حاضر بيٺو هو. اڄ مون کي پهريون دفعو ڏکڻ هندستان جي
 نچ کاڌي کائڻ جو موقعو مليو. پهرين پٿر ۾ چٽي، نمائن جي سوپ جهڙي
 کڻي، پوءِ ٻوڙ جنهن ۾ دال ۽ دنيا جون سڀ ڀاڄيون پيل هيون، پوءِ ٻن قسمن
 جا ڏڏ، پڇاڙيءَ واري پٿر ۾ چانور ۽ هڪ ننڍڙي وٽيءَ ۾ پپل ۽ ڪيوڙي جي
 پن تي اٽي جي ماني ۽ ٻه پيرم جنهن کي اسين فقط پاپڙ ڪوٺيندا آهيون،
 مان اهو کاڌو کائي وري سمهي پيس ۽ جڏهن وري صبح جو اٿيس ته ڏنر ته

بمبئيءَ پر ڳڻو گهڻو پنٽي رهجي ويو هو ۽ گاڏي شو... شو... ڪندي ڏکڻ هندستان جي ماڻھن مان پئي لنگهي.

هن اڻ واقف ملڪ ۾ مان پهريون دفعو آيو هوس، انهيءَ ڪري سڄو وقت دريءَ وٽ ويهي ٻاهر جو نظارو ڏسڻ لڳس. هتي جو نظارو بمبئيءَ جي نظاري کان بلڪل نرالو آهي. جيتوڻيڪ جبلن جي قطاراها ساڳي الهندي گهاٽن واري آهي، پر هي خط استوا کي تمام ويجهو آهي، جنهن ڪري هتي جا گل ڦل ۽ وڻ ڪار بلڪل تبديل آهي. خير، بدليل برابر آهي، پر پوءِ به ڌارين کان ته ٿي لڳي، جيتوڻيڪ هن طرف آيو پهريون دفعو هوس، تڏهن به ايئن پئي سمجهر ته اهي نظارا اڳ به ڏسي چڪو آهيان. اوچتو اکين سامهون وڻ ڪار جو هڪ قسم ڏٺم، جهڙو ڪشمير جي هيٺين پهاڙي علائقن ۾ يعني ميرپور ۽ ڪوٽلي ۾ ڏسبو آهي. عجب ڪاڌم ته اها ساڳي جنس هتي به ڪيئن ٿي اڀري ۽ منهنجي من جو پڪيڙو وڃي ان بد نصيب واديءَ ۾ پهتو جتي اڳي ڳوٺاڻا پنهنجا مٺا ۽ شربلا گيت ڳائيندا هئا، پر اڄ اتي گولين جي ٺڪا ٺوڪي ٿي پڌجي. جتي اڳي انسان هڪ ٻئي سان پريت وٺيندا هئا، اتي اڄ نگاهن ۾ نفرت ڀريل آهي. جتي اڳي ڪڙمي هر ڪاهيندو هو اتي اڄ فوجي سپاهي کڏون پيو ڪوتي. جتي هڪ طرف هندستان ۽ پاڪستان پرديسي شاهوڪارن جي هٿ ۾ ڪاٺ جون پٽليون بڻجي سامراجي شهنشاهت جو ناچ پيا نچن ۽ ٻئي طرف غريب ڳوٺاڻا زندگيءَ ۽ موت جي جدوجهد ۾ رڌل آهن. مان وري ڏکڻ هندستان جي ان دلڪش واديءَ ۾ موٽي آيس، سوچڻ لڳس ”هتي ته سڪون آهي، امن آهي، هيءَ نظارو ڪهڙو نه سانتيڪو آرام بخش آهي، ننڍڙا جبل، ڪٽي ڪٽي انهن جون ٻاهر نڪتل گول چوٽيون، ايئن پئي لڳو جڻ اس کان بچڻ لاءِ جبلن به انگريزي ٽوپلا کڻي پاتا هئا. پري تائين ميلن ۾ چانيل جهنگ، ٻنيون ٻارا، ڪٽي پوک پئي ٿي ته ڪٽي فصل پئي لٿو ڪٽي. ان جا سنگ اڃا ساوا هئا ته ڪٽي پيلا ۽ سونهري پئي ڏٺا ۽ لاٻارو پئي پيو ۽ وري پهاڙي نظارو ڪشميري قسم واري وڻ ڪار اس ۾ چمڪندي اکين سامهون ڏوڙندي ٿي ويئي. ڪٽي وري ڪجيءَ جي چانو هيٺ ساون چراگاهن ۾ چوپائي مال جا ڏٺا، ڪٽي نارنگين جا باغ، ڪٽي وڻن جي

جهڳٽن وچ ۾ پراڻا مندر ۽ انهن جي اڳيان بيٺل سينواريل پاڻيءَ جا تلاءَ، جيڏو مندر جو ميدان اوڏو تلاءَ جو پيٽ. اتر هندستان وارا ٽڪنڊا مندر نه، پر ڏکڻ هندستان جا عاليشان مندر. هيٺ کان وٺي چوٽيءَ تائين جهنگل جيئن پکڙيل، اڏاوتي هنر ۾ سنگتراشيءَ جا بهترين مثال! اتر هندستان جا مندر ننڍڙا، سوڙها ۽ ڀسا آهن، پر ڏکڻ هندستان جا مندر اوتارن جي روح جو عڪس آهن، هو جهنگلن جي ويڪر ۾ پهاڙن جي بلنديءَ تي ۽ نيڙي آسمان جي آزاد ماحول ۾ وڏي وڏا ٿيلا آهن ۽ اهي سڀ خصوصيتون هنن پنهنجي فن ۽ اڏاوت ۾ سمايون آهن. ايامن کان ڏکڻ هندستان جي تهذيب ۽ روزاني زندگيءَ جو مرڪز مندر ئي پئي رهيو آهي، اتي شروع کان وٺي اڄ ڏينهن تائين مندر رڳو پوڄا جي جاءِ تي نه رهيو آهي، بلڪ عوامي ۽ سماجي موقعن تي به انهن کي ڪم ۾ آندو ويندو آهي. اتي جا مندر ناچ گهر آهن، سڀ قسم جي فن جا مرڪز آهن، حاڪم پنهنجا عهدناما مندرن ۾ ڪندا آهن، شاديون مندرن ۾ ٿينديون آهن. لڙائي تي ويڃڻ کان اڳ سپاهي مندر ۾ مٿو ٽيڪي پوءِ ويندا آهن، وهنجڻ ڪرڻ مندرن جي تلائن تي ٿيندو آهي، رڌڻ بچائڻ لاءِ پاڻي مندرن مان ڀريبو آهي، ڏکڻ هندستان ۾ روزاني زندگي جو مرڪز مندر آهي ۽ شايد انهيءَ ڪارڻ ئي اتي برهمڻ ڀڄي جوايترو زور هلندو رهيو آهي.

ڪٿريا کان نندپور تائين انهن دل وٺندڙ قدرتي نظارن ۾ ڪٿي به ڪوڙڪو آيو ڳو خال ڪونهي، انهن نظارن جو سلسلو مدراس علائقي کان شروع ٿي حيدرآباد ۾ وڃي ختم ٿو ٿئي. نندپور ۾ منهنجي گاڏي ۾ هڪڙو رومن ڪٽولڪ پادري ۽ هن جو هڪ ديسي ساٿي به اچي چڙهيا. ڪٽولڪ پادريءَ جو سرخ گول مول چهرو بلڪل ٻارن جهڙو هو جنهن تي سڄو وقت هڪ وٺندڙ مرڪپ پئي ڪيڏيو. هن جو ساٿي ڳلن بيٺل، سانوري رنگ جو هو. هن مون وٽ اچي چيو ”مون کي خبر آهي ته هي برٽ توهان لاءِ رزروڊ آهي، پر اسان کي فقط چار اسٽيشنون پري وڃڻو آهي، جيڪڏهن اعتراض نه هجيو ته اسين هتي ويهون“ انهيءَ تي آءُ ڀلا ڪهڙو اعتراض واريان! ٻيو ته ٻاهران بئنڊ باجن جو به آواز پئي آيو مون سوچيو ته ضرور ڪو وڏو اڳواڻ آهي، جنهن لاءِ هيڏو ٺاهه ٺوهه ڪيو ويو آهي. دريءَ کان

ٻاهر نهاريم ته ڪي سرڪاري عملدار ۽ ڪيترائي سپاهي بيٺل نظر آيم. ڪن لاءِ خيال آيم ته منهنجي استقبال لاءِ ته ڪونه آيا آهن، پر اُتيئي ويچار آيم ته نه، اڃا اهو زمانو ڪونه آيو آهي، جو اسان جهڙن کي بئندڙ وڃائي گرفتار ڪيو وڃي. سو مون مشڪي پادريءَ کان پڇيو ”هي توهان کي ڇڏڻ آيا آهن؟“ پادري ته هڪ ڏيئي ڪلڻ لڳو چيائين ”واهر واهر، واهر جو چرچو آهي، تري ميندوس“ هن جا انگريزي اُچار عجيب هئا، ”ت“ کي ”ت“ ۽ ”ڊ“ کي ”ڊ“ انهي ڪري Tremendous (ٽريمنڊس) کي ”تري ميندوس“ ئي چيائين. ڇپ ايئن ئي هلايائين ڇڻ وات ۾ گرهر پيو هوس، مون کي شڪ پيو ته هي پادري انگريز ڪونهي پر اوڏي مهل پڇڻ جو وقت ڪونه هو. ڊيسي پادريءَ ٻڌايو ته هيءُ بئند مدراس جي فوڊ منسٽر (خوراڪ جي وزير) لاءِ وڃي رهي آهي، سپاهي ۽ سرڪاري ملازم هن کي ٽي اماڻڻ لاءِ آيل آهن ۽ هي ميون ۽ پاڇين جا ٽوڪرا به هن لاءِ آهن، اهي سڀ ”وڌيڪ اناج پيدا ڪريو“ جي ثابتيءَ طور آهن.

مون وري دريءَ مان ٻاهر نهاريو ۽ وزير صاحب کي پنهنجي ڀر واري گاڏي ۾ چڙهندو ڏٺو، هن جي آس پاس ٻه چار ڊزن سپاهي هئا، ڪنهن زماني ۾ اهو فرض عوام پاڙيندي هئي، پر اڄ هنن جي چوڌاري اهائي پراڻي پوليس، اُهيئي خوشامدڙيا، اُهيئي ميون ۽ مٺاين جا ٽوڪرا، مون هيٺس وڏي پادريءَ کي چيو ”فادر! منهنجو اندازو غلط ڪونه هو هي بئند باجا هڪ پادريءَ کي ئي ڇڏڻ آيا آهن، گانڌي مت جي هڪ وڏي پادريءَ کي ..“ ٻئي پادري مون ڏانهن گهوري نهارڻ لڳا، مان مشڪل لڳس، وڏي پادريءَ وري ته هڪ ڏيئي چيو ”ٽريمنڊوس“

مون سوال ڪيو ”گاڏي هتي گهڻو وقت بيهندي آهي؟“ ڊيسي پادريءَ جواب ڏنو، ”پنج منٽ!“ مون خفي ٿي چيو ”پندرهن منٽ ته ٿي ويا اٿس“ هن چيو ”هلندي.. هلندي گهٻريو نه.“ ايتري ۾ هڪڙو پيرسن جنهن جي مٿي ۽ ڏاڙهي جا وار سفيد هئا، گلاب جي گلن جي ٽوڪري ڪلهي تي رکي، اسان جي گاڏي وٽ آيو ۽ اندر ليٽو پائڻ لڳو. مون پڇيو مانس، ”هيءُ گل ڪيئن ٿو ڏين؟“

ٻڌي ٽوڪري هڪدم پٺيان هٽائي ڇڏي ۽ مون ڏانهن ملامتي نگاهن

سان نهاريندي پڇيائين ”بيگم اندر آهي؟“
ديسي پادري هڪدم چيس، ”نه هوءَ اڳئين گاڏي ۾ آهي.“ ٻڌو اڳتي
وڌيو.

مون حيران ٿي هن کان سوال ڪيو ”هيءَ ڪهڙي ماجرا آهي؟“
ديسي پادريءَ ورائيو: ”اها لمبي ڪهاڻي آهي، چئن اسٽيشنن تائين
پوري ڪا نه ٿي سگهندي، انهيءَ ڪري مختصر ڪري ٿو ٻڌايائو...“
هن ٻڌي جو نالو ياسين آهي، پيٽم پور جي راجا جي باغن ۾ مالهيءَ جو
ڪم ڪندو هو. هي نندپور جي آسپاس ميلن ۾ پڪڙيل جيڪي باغ
باغيچا ڏسو ٿا، اهي سڀ پيٽم پور رياست ۾ اچي وڃن ٿا، انهن باغن جون
نارنگيون سڄي ڏکڻ هندستان ۾ مشهور آهن، ناگپور جون نارنگيون انهن
اڳيان ٽڪو به ڪين لهن.

ياسين سالن کان انهن باغن ۾ ڪم ڪندڙ هو. ڪانئس اڳي سندس
پيءُ اتي ڪم ڪندو هو. هو پيٽم پور رياست جو هڪ وفادار رهاڪو آهي،
ياسين واري باغ جي ڀرسان ئي راجا صاحب هن کي ننڍو زمين ٽڪر ڏنو
هو. جتي هن جي ڪڪائين جهوپڙي هئي، ان زمين تي هو ان پوکيندو هو.
پاڇين جون وليون هڻندو هو گل ڦل باغ مان ملندو هوس، سڪيو وقت پئي
گذريس ۽ هو به ڏينهن رات پنهنجي ڪم ۾ مشغول رهندو هو. هي ڏاڍو
پڪو مسلمان آهي، پنج وقت نماز پڙهندو آهي.

ياسين جي زال کي گذرڻي سال ٿي ويا، رڌڻ پڇاڻڻ ۽ گهر جو ڪم
ڪاڄ هنجي ڏي. بيگم ڪندي هئي. بيگم کي ياسين پنهنجي هٿن سان
پاليو هو. بيگم ماءُ جي وفات وقت پنجن سالن جي ٻارڙي هئي، مون انهن
ڏينهن ۾ ئي ياسين کي چيو ته اها ٻالڪي اسان جي ڪانوينٽ يعني ديول
۾ رکڻي ڏي، اتي هن کي تعليم ملي ها، هن جي پرورش به سٺي ٿئي ها، پر
هن ڪمبخت ٻڌي منهنجي ڪا ڳالهه نه مڃي. ان وقت مون کي چوڻ لڳو ”
پادري صاحب! منهنجي زال جي هڪڙي نشاني باقي وڃي رهي آهي، سا به
جي اوهان کي ڏيئي ڇڏيان ته باقي مون وٽ ڇا رهندو. اوهين نه رڳو
منهنجي ڏيءَ پر منهنجو ايمان به مون کان ڪسي رهيا آهيو.“
خير سائين، ياسين پنهنجي نياڻيءَ کي نپايو. هميشه پنهنجي اڪين

اڳيان رکندو هوس، باغ ۾ ويندو هو تڏهن به کيس ڪلهي تي چاڙهي پيو گهمندو هو ماڻهو چوندا آهن ته مامتا جو جذبو رڳو ماءُ ۾ هوندو آهي، پر مون ته اهو جذبو بيگم جي پيءُ ۾ به بيدار ٿيل ڏٺو آهي.

بيگم وڏي ٿي ڏاڍي طرحدار نڪتي. اوسي پاسي جي ڳوٺن ۾ به اهڙي سهڻي چوڪري ڪا نه هئي. جڏهن گل ٿڌندو آهي، تڏهن انهيءَ جي سڳند پري پري تائين وڃي پهچندي آهي، بيگم جي حسن جي چوٽ پڇورا جا جي ڪنن تائين پهتي، هن جي رڳ به ڦڙڪي، پر دل جهلي ويهي رهيو. جو سندس عمر اسي ورهين کان به مٿي ٿي چڪي هئي، هاڻ ته گل چنڊ ۽ سندس خوشبوءِ سنگهڻ جي طاقت به منجهس ڪا نه رهي هئي، انهيءَ ڪري هو ويچارو به دل کي هٿ ڏيئي رهجي ويو اهڙي دل جنهن جو ڌڙڪڻ بس ڪنهن به گهڙيءَ بند ٿيڻ تي هيو.

بيگم پنهنجي پيءُ سان گڏ باغ ۾ ڪم ڪار ڪندي هئي، هوءَ پنهنجي ٻنين ۾ به مردن وانگر ئي ڪم ڪندي هئي، ڇاڪاڻ ته هاڻي هن جو پيءُ پوڙهو ٿي ويو هو ۽ هن کان ايتري محنت به نه ٿئي ٿي. انهيءَ کان سواءِ هوءَ پنهنجي جهوپڙي جو به ڪم ڪار ڪندي هئي، بيگم پنهنجي دل ۾ اهو فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته جيڪي سندس پيءُ جيئرو آهي، تيسين هوءَ شادي ڪانه ڪندي. جڏهن به ياسين هن جي اڳيان شاديءَ جو نالو ورتو تڏهن هوءَ هن سان خفا ٿي وڙهي پوندي هئي ۽ ڏينهن جا ڏينهن هن کان رٽل رهندي هئي، ڏاڍي جذباتي چوڪري هئي، جيڪڏهن ڪا نوڀت ۾ اچي ها ته هن وقت هوءَ هڪ ڏاڍي سٺي راهب هجي ها، پر افسوس صليب هن جي قسمت ۾ نه هئي، بيگم جون سموريون عادتون مردانه هيون، پر هڪڙي ڳالهه هن ۾ اهڙي هئي جنهن مان عورتاڻي سونهن جو ڀرپور اندازو ٿيندو هو. هن کي گلن سان عشق هو ۽ گل به گلاب جا، هن پنهنجي جهوپڙي جي چوڌاري جهنگلي گلاب جون وليون پوکي ڇڏيون هيون، ۽ جهوپڙيءَ کان ٻاهر به پنهنجي ننڍڙي باغيچي ۾ طرح طرح جا گلاب ڪوٺارين ۾ لڳايا هئا، انهن گلابن جي قلئن لاءِ بيگم کي ٻين باغن جي مالهي کي ڪيتريون منتون ڪرڻيون پيون هيون، ڪيڏي جانفشانيءَ سان انهن گلابن جي سهڻن گلن کي پنهنجي جهوپڙيءَ جي آس پاس

سينگار يو هٽائين. ياقوت جهڙا ڳاڙها گل. شفق جي رنگ جهڙا گلاب۔
 گلاب جن جي رنگت ۾ صبح جو سون گهوٽيل هو چانڊوڪي رات وانگر
 سفيد ۽ معصوم گلاب ۽ ٻيا پيلا گلاب، پنهنجي اندر ۾ جدائيءَ جي پيلاڻ
 ۽ تپش کٽندڙ گلاب، جن جي خوشبوءِ ايتري قدر تيز هئي جو پري پري
 تائين اناج جي پٺين ۾ ڦهلجي ويندي هئي، ۽ گلاب جن جي خوشبوءِ
 محبت جي خاموش راز وانگر جهيٽي، هلڪي، گهري ۽ پراسرار هئي، اها
 خوشبوءِ جا هڪڙي جهري تان اڏامي ٻئي جهري تائين پهچي سگهي ٿي،
 اهڙا سوين گلاب هئا، جي بيگم جي باغيچي ۾ ٽڙيل هئا، جي بيگم جي
 ڪارن وارن جي زينت هئا، جي هن جي گلي جا هار هئا، ۽ هن جي ڪپڙن
 جي دلنواز مرڪ... بس اهاڻي گلاب جي محبت بيگم جي ڪمزوري هئي
 ۽ ياسين کي خبر هئي ته اها ڪمزوري خود هن بيگم جي مزاج ۾ پيدا
 ڪئي آهي، ننڍپڻ کان هن وٺي ڏيءَ کي گلن سان محبت ڪرڻ سیکاريو
 هو، هو هن لاءِ باغيچي مان چورائي سهڻا سهڻا گل آڻي ڏيندو هو جن سان
 هوءَ ڪلاڪن جا ڪلاڪ وٺي راند ڪندي هئي، هاڻ اهو گلن سان
 کيڏڻ وارو زمانو ته گذري ويو پر گلن سان هن جي محبت اڃا به باقي هئي،
 ۽ هن جي جهوپڙي گلاب جي ٽڙيل مڪڙين سان ايتري قدر ڀريل هئي جو
 ايئن ٿي معلوم ٿيو جو ڇڻ ته هي ڪو مدرسي ڳوٺ ڪو نه هو ڪو
 ايراني باغيچو هو.

هڪڙي ڏينهن پيتم پور جي راجا جو ولي عهد پنهنجي دوستن سان
 نندپور ۾ شڪار لاءِ پهتو هنن جا پنهنجا جهنگ هئا، پنهنجا باغ هئا،
 رعيت به پنهنجي هئي، چئني طرفين پنهنجي ملڪيت هئي، ڊپ ڪنهن
 جو ڪونه هو استيشن جي هڪڙي سائڊنگ ۾ هنن جو اسپيشل سيلون
 (خاص گاڏو) لڳايو ويو ۽ ولي عهد صاحب پنهنجي شڪارين کي ساڻ
 کڻي شڪار لاءِ نڪري ويو، هنن شڪار ڪيو چيٽا، رڇ، هرڻ، سوئر ۽
 ڪيترائي جهنگلي جانور هٿ لڳن، شڪارين مان فقط ٻن ٻانين جو
 نقصان ٿيو هڪڙي کي چيٽي ڦاڙي ڇڏيو ٻيو هڪڙي جهنگلي سوئر جي
 وڙ ۾ ڇڙهي ويو جنهن سندس سخت ٿوڻي سان هن جي پيٽ کي چيري آندو
 ڪڍي ڇڏيا، ۽ پوءِ غصي ۾ اچي هن ويڇاري غريب هاريءَ کي پري اچائي

اونڌو ڪري ڇڏيو ان وقت سوئر تي گولين جو وسڪارو ٿي رهيو هو پر ان ڪمبخت مرڻ تائين انهي غريب کي چيلهه کان وٺي ڳچي تائين بلڪل اڀيڙي ڇڏيو. اهو راجا جو ڏيڍو پراڻو شڪاري هو پر هاڻ ڇا ٿي ٿي سگهيو شڪار ۾ ته ايئن ٿيندو آهي، بلڪ اڪثر ته ايئن ٿي ٿيندو آهي جو هڪڙو چيتو به شڪار ڪو نه ٿيندو آهي ۽ ٻه چار خفتي مفت ۾ جهنگلي جانورن يا ڪنهن ٻئي شڪاريءَ جي گوليءَ جو نشانو بڻجي ويندا آهن، انهيءَ ڪري اڄوڪو ڏينهن ته پاڻ سٺو ٿيو پنڌرهن کن جانور هٿ آيا، جن مان ٽي چيتا هئا، ۽ پنهنجي طرف کان فقط ٻن شڪارين جي جان ويئي.

ولي عهد ڏاڍو خوش ٿي پنهنجي سيلون ڏانهن موٽيو وهنجڻ کان پوءِ شراب جو دور هليو شراب جي دوران ۾ جڏهن ولي عهد جون اکيون گلابي ٿي ويون ۽ زبان ۾ هپڪ ٿيڻ لڳي، تڏهن ڪنور پير سنگهه هٿ ٻڏي عرض ڪيو:

”حضور! آءٌ اڪيلائيءَ ۾ ڪجهه عرض ڪرڻ گهران ٿو.“

ولي عهد پنهنجي ڪرسي تان اٿيو ۽ ڪنور پير سنگهه کي پاڻ سان وٺي پنهنجي خواب گاهه ۾ آيو اتي هن هڪ چوڪري ڏني، جنهن کي ڏسي هو اتي ئي واٽڙو ٿي بيهي رهيو ۽ پوءِ شرمائجي اکيون کڻي هيٺ ڪيائين ۽ پير سنگهه کي چيائين، ”ڪنور جي! هيءُ ڪير آهي ۽ اسان جي ڪمري ۾ ڇا پئي ڪري؟“

ڪنور جي مرڪي جواب ڏنو ”حضور! هيءُ اوهان جي رعيت آهي، اوهان جي ملڪيت آهي، نالو بيگم اٿس، هن جو پيءُ حضور جي باغن ۾ مالهيءَ جو ڪم ڪندو آهي“

ولي عهد ڏاڍو شرميلو هو هن جي باري ۾ سڄي جاگير ۾ اهو مشهور هو ته ولي عهد ڪڏهن به عورتن ڏانهن نگاهه ڪئي نه ٿو ڏسي سگهي، راجا صاحب جي صلاح سان ولي عهد جي دوستن ڪيترا ڀيرا هن کي حسن جي ”محفل“ لاءِ پٽڪايو پر هر ڀيري ولي عهد نتاڻي ڇڏيندو هو، لاچار راجا صاحب ولي عهد جو مڱڻو ڪري ڇڏيو ۽ ايندڙ مهيني ۾ شادي هئي، پر راجا صاحب کي اهو ڪٽڪو هو ته ويچارو ولي عهد ٻين ولي عهدن وانگر نامرد نه ثابت ٿئي، انهيءَ فڪر ۾ هو ڳرندو پئي ويو پلو ٿئي ڪنور پير

سنگه جو هن راجا صاحب جي اڳيان شڪار جو پروگرام رکيو ۽ پنهنجي تجويز کان به آگاهه ڪيائينس. راجا صاحب راضي ٿي ويو انهيءَ ڪري هاڻ هيءَ چوڪري ولي عهد جي خواب گاهه ۾ موجود هئي.

ولي عهد چيو ”توڪي خبر آهي ته ايندڙ مهيني ۾ منهنجي شادي ٿيڻ واري آهي؟“

ڪنور بير سنگهه ڪلي چيو ”انهيءَ ڪري ڇاڻي پيو؟ سرڪار! هيءَ هڪڙي مشق ٿي پوندي..“ پوءِ ٿورو ڪجي چيائين ”ڏرا نظر ته ڪريو حضور! ڪهڙو نه سهڻو گل آندو اٿم!“

ولي عهد نظر مٿي کڻي ڏٺو ۽ اهو ته آءٌ ٻڌائي چڪو آهيان ته بيگم بيحد سهڻي هئي.

ولي عهد جي پروگرام ۾ نندپور ۾ رهڻ جا فقط ٻه ڏينهن هئا، پر ولي عهد ست ڏينهن رهيو ۽ ستن ڏينهن ياسين پنهنجي ڌيءَ سان ملڻ لاءِ ايندو هو. پر هن کي ڪنهن به سندس ڌيءَ سان ملڻ نه ڏنو هوانهيءَ ڏينهن به روزاني دستور موجب پنهنجي باغ ۾ ڪم ڪري رهيو هو ته ڪنهن اچي کيس چيو ته ”تنهنجي ڌيءَ کي راجا جا ماڻهو ڪڍي ويا آهن، هوءَ تلاءُ تان وهنجي اچي رهي هئي، ته مون رڙيون ٻڌيون، مون ڏٺو ته راجا صاحب جا ماڻهو هن کي پڪڙي ڪنهن تي ڪڍي گهوڙي تي سوار ٿي هليا ويا، بيگم تنهنجو نالو وٺي روئي رهي هئي، پر هاڻ ڇا ٿو ٿي سگهي، منهنجي ڳالهه جي مڃين ته ماڻ ڪري ويهي ره. گهڻو گوڙ ڪندين ته نوڪريءَ تان به هٿ ڌوڻا پونديءَ“

پر ياسين ٻئي ماهيءَ جي ڳالهه نه مڃي، هونندپور اسٽيشن تي رڙيون ۽ دانهون ڪندو پهتو ۽ اسپيشل گاڏي جي چوڌاري چڪر هڻندو رهيو. پر اسپيشل گاڏي جون سموريون دريون بند هيون، ۽ انهيءَ ڪري ٻاهرين دانهن اندر نه وڃي سگهي، ۽ اندر جو سڌ ڪو ٻاهر ٻڌڻ ۾ نه آيو ان کان پوءِ جڏهن ياسين بيتاب ٿي گهڻو گوڙ مڃايو تڏهن ڪنور بير سنگهه ۽ سندس ماڻهن ياسين کي خوب مار ڪڍي ۽ هن کي اڌ مٿو ڪري سندس

جهوپڙيءَ ۾ ڇڏي آيا.

اتي ياسين ٻن ڏينهن تائين پيو هو پر مٿو ڪونه توکي ته خبر آهي ته هي هاري ماڻهو ڏاڍا سخت جان ٿيندا آهن. هنن جي هڏي ڏاڍي مضبوط ۽ سخت هوندي آهي، ٻليو ٻڄي ويو پر هن جو دماغ موڪلائي ويو چوٿين ڏينهن جڏهن ٻليو ياسين وري اسپيشل گاڏي جي سامهون آيو ته هن جي هٿ ۾ گلاب جي گلن سان ڀريل ٽوڪري هئي ۽ هو هري هري جهڪي آواز ۾ چئي رهيو هو ”منهنجي بيگم کي منهنجي اڳيان آڻيو ته آءٌ ڪيس سندس گل ڏيان.“

پوءِ هو اسپيشل گاڏي جي هر دريءَ اڳيان بيهي چوندي هو ”بيگم ڇا تون اندر آهين؟ ڏس ته مون تنهنجي لاءِ تنهنجا گل آندا آهن!“
انهيءَ ڏينهن کان ياسين جو دستور ٿي ويو ته سڄو ڏينهن اسپيشل گاڏي جي چوڌاري چڪر لڳائيندو هو ۽ رات ٿيندي هئي ته وڃي پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ ڪري پوندو هو جڏهن صبح ٿيندو هو ته وري گلن جي ٽوڪري هٿ ۾ کڻي اسٽيشن تي اچي موجود ٿيندو هو. راجا صاحب جا نوڪر هن کي ماريندا ڪٽيندا هئا، گاريون ڏيندا هئا، ڊيچاريندا ۽ ڌڙڪا ڏيندا هئا، هن سان مسخري ۽ مذاق ڪندا هئا، پر هن تي ڪنهن به ڳالهه جو اثر ڪين ٿيندو هو. هو ڪنهن تي به ڪين ڪاوڙيو هو. بلڪ ڏاڍي نيزاريءَ سان تمام نرم آواز ۾ نوڪرن کي چوندو هو ”بيگم کي اندران سڏ ڪريو آءٌ هن کي گل ڏيندس ۽ پوءِ هليو ويندس.“ اهو ٻڌي راجا جا نوڪر وري زور سان کلڻ ۽ تهڪ ڏيڻ لڳندا هئا. ستين ڏينهن اسپيشل گاڏو هليو ويو ۽ انهيءَ سان گڏ ياسين جي زندگيءَ جي آخري اميد به هلي ويئي.

پادري چپ ٿي ويو مون ڏٺو ته گاڏي آهستي آهستي نندپور جي پليٽ فارم کان ٻاهر نڪري رهي آهي ۽ اهو اچي ڏاڙهي وارو پليٽو پنهنجي هٿ ۾ گلاب جي گلن جي ٽوڪري جهليو پليٽ فارم جي آخري سري تي ڪٺ جهڪايو بيٺو آهي.

پادري منهن ورائي ڀريل آواز سان چيو ”انهيءَ ڏينهن کان هي پليٽو

روزانو هتي ايندو آهي ۽ هر ڪنهن گاڏيءَ جي هر گاڏي ۾ جهاتي پائي
پڇندو آهي ”ڇا بيگم اندر آهي؟ آءُ هن لاءِ گل کڻي آيو آهيان!“

گاڏي ۾ دير تائين ماٺ ٿي وئي، گاڏي هاڻ نندپور کان اڳتي نڪري
جهنگ مان لنگهي رهي هئي، گوري پادريءَ آگر جي اشاري سان مون کي
ٻڌايو ته ”هي جهنگ پيٽم پور جي راجا جا آهن، تمام پري هوڏانهن الهندي
طرف حيدرآباد جي نظام جي رياست اندر انهن جابلو چوٽين تائين آهي
جهنگ پکڙيل آهن، انهن جهنگن ۾ جهنگلي جانور بيهڪل ملن ٿا ۽ اهي
جانور ايڏا ته دلير آهن جو اوسي پاسي جي ڳوٺن مان ماڻهو ڪٿي وڃن ٿا ۽
هڪڙي ڏينهن ته اسٽيشن تان به هڪڙي اسٽيشن ماسٽر کي ڪٿي ويا، ڏاڍا
خونخوار چيٽا آهن. هن جهنگ جا..“

آءُ راجا صاحب جي جهنگن ڏانهن نهارڻ لڳس، ننڍين ننڍين انساني
آبادين جي چوڌاري ميلن تائين ٿلهيل خونخوار جهنگ، اهي مدراس
صوبي کان حيدرآباد تائين ٿلهيل جهنگ، جن جي وچ ۾ هڪڙو گل قيد
ٿيل آهي، ڇا اهو گل ڪڏهن به آزاد نه ٿي سگهندو؟ مون نظر ڦيرائي انهن
وسيع جهنگن ڏانهن ڏٺو جن جي وچ ۾ گاڏي پڇندي پئي ويئي، راجا
صاحب جا خوفناڪ جانورن وارا جهنگ، ٽڪرين جي هن طرف حيدرآباد
جي سرحد هئي، اوستائين به اهي ٻيلا پکڙيل هئا، انهن کان پرتي ”تلنگانه
“ هو ۽ مون سوچيو ته اهو گل هڪ ڏينهن ضرور آزاد ٿيندو! تلنگانه جا هٿ
۽ شاعر جي دل انهيءَ جهنگ کي فتح ڪندا، جو انسان جي روح جي
چوڌاري ڇانيل آهي.

ڪن گهڙين جي ماٺ کان پوءِ گوري پادريءَ ڏک جهڙي آواز ۾ چيو ”
اڄ ڪلهه شڪار ۾ مزو ڪونه رهيو آهي.“
”ڇو؟“ مون پڇيو.

“شڪار لاءِ شڪاري ۽ خفتي ملن ٿي ڪونه ٿا، اڳي ته گهڻا ملندا هئا، پر هاڻ ٻيڙي ملهه تي به تمام ٿورا ملن ٿا، ۽ توهان کي ته خبر آهي ته شڪارين کانسواءِ شڪار ۾ لطف ٿي ڪونه ايندو آهي، اڄ ڪلهه غريبن کي به پنهنجي جان تمام پياري ٿي پئتي آهي.”

مون پڇيو مانس “فادر! توهان کي شڪار جو ڏاڍو شوق آهي؟”
هن جو ڪول ڪول ٻارن جهڙو چهرو ٽڙي پيو چيائين “تري ميندوس”
چيو مانس، “فادر، توهين فرينچ آهيو يا اٽالين؟” هن ورائيو “مان ٻچ آهيان، هتي آئي مون کي ٽيهه سال ٿي ويا آهن”

مون گاڏيءَ کان ٻاهر اشارو ڪندي چيو “ٽيهه سال ٿي هتي گذاريا اٿو؟”
هن ڪنڌ سان ها ڪري چيو “مون کي هي تر ڏاڍو پسند آهي، هتي شڪار جو ڏاڍو مزدور آهي، شينهن، چيتا، سوئر، هرڻ، هر ڪو جانور هتي آهي، بس نه ٿو ملي ته هڪڙو هاڻي نه ٿو ملي، هن پٽ ۾.”

مون چيو مانس، “فادر توهين ايئن ڪيئن ٿا چئو؟ هاڻي ته هتي به آهن، پر توهين انهن جي شڪار ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪونه ٿا ڪريو توهين هميشه غريب جانورن جو شڪار ڪندا رهيا آهيو ۽ هاڻين کي جهنگل ۾ آزاد ڇڏي ڏنا اٿو هاڻي مشرق ۾ ڪٿي نه ٿو ملي؟ هندستان ۾ آهن، سيلون ۾ آهن، برما ۾ آهن، ملايا ۾ آهن، انڊونيشيا ۾ به آهن، پر انهن هاڻين جو رنگ سفيد آهي، ماڻهو چوندا آهن ته اهو سفيد هاڻي تمام پاڪ آهي ۽ ڏاڍي جا ڪوڙ سان ملندو آهي، پر منهنجو خيال آهي ته ايشيا جو ڪو ملڪ ڪونهي، جتي اهو سفيد هاڻي نه لپندو هجي ۽ هاڻي ته حد ٿي ويئي آهي، هيٺر ته اهو سفيد هاڻي، عرب، عراق، شام ۽ فلسطين جي بيابانن ۾ به پکڙجي ويو آهي، جتي جتي ٿيل جا چشما آهن، لوهه جون ڪاٺيون آهن، رپڙ ۽ چانهه جا ڪيت آهن، اتي اهو سفيد هاڻي ضرور ملندو.”

گوري پادريءَ جي منهن جو رنگ اڏامي ويو هن جا چپ اندر پڪوڙجي ويا، هٿڳچيءَ ۾ لڏندڙ صليب ڏانهن وڌي ويو ۽ مون ڏانهن حقارت ڀري نگاهه سان نھاري منهن کڻي ٿيڙياين.

ديسي پادري چوڻ لڳو “تو کي فادر سان اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ واجب نه هو”

مون نرمائيءَ سان چيو ”مون فادر جي شان ۾ ڪا به گستاخي ڪا نه ڪئي آهي، مون فقط هاڻين جو ذڪر ڪيو.“

گاڏي اچي اسٽيشن تي پهتي، پادرين کي اڃا اڳتي هلڻو هو پر هو اتي ئي لهي ويا، لهندي وقت ديسي پادري مون ڏانهن زهر ڀريل نگاهن سان ڏسڻ لڳو.

آءٌ پاڻ روڪي نه سگهيس ڪين چيم ”وڃو ٿا، ته اڳوڻو ۽ هيءُ ڳالهه به ٻڌي وڃو اڳي سفيد ۽ ڪارن هاڻين وچ ۾ هميشه لڙائي چالو هوندي هئي، ٻئي پنهنجا پنهنجا ٽولا ٺاهي جهنگلن ۾ گهمندا هئا، پر هاڻي ٻڌجي ٿو ته سفيد ۽ ڪارن هاڻين وچ ۾ ٺاهه ٿي ويو آهي ۽ ٻئي ڏاڍي پريم سان هڪ ٻئي سان سونڊيون ملائي ايشيا جي جهنگلن ۾ پيا ٿرڻ!“

گورو ۽ ديسي پادري پنهنجو سوٽ ڪيس کڻي جيئن منهنجي دريءَ وٽان پئي لنگهيا، تيئن منهنجي وات مان نڪري ويو ”تري مينڊوس.“

انهيءَ رات وري ڪو خاص واقعو ڪونه ٿيو ٻئي ڏينهن شونور کان ڪجهه اسٽيشنون اڳيان ٻه مسلمان سوداگر اچي مون واري گاڏي ۾ چڙهيا. هن جو ڪاروبار ڪوچين بندرگاهه ۾ هلندڙ هو هن جي پٺيان هڪ ٻيو ڀيرو شوقين مدراسي به چڙهي آيو ٻڌي مدراسيءَ کي ريشمي سوٽ پهريل هو چانديءَ جي منڇي وارو هڪ لڪڻ ساڻ هوس ۽ هٿ جي آڱرين ۾ هيرن جون منڊيون پيل هوس.

مسلمان سوداگر ۽ مدراسي مليالي ٻوليءَ ۾ هڪ ٻئي جو ڏس پتو پيڇڻ لڳا ۽ نيٺ جڏهن هڪ ٻئي جي خبر چار وٺي پوري ڪيائون، تڏهين مون ڏانهن منهن ڪري پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪجهه چيائون، مون کين انگريزيءَ ۾ چيو ”مان اها ٻولي ڪونه ڄاڻان.“

سوال پڇندڙ پهرين چرڪ ڀريو پر پوءِ مرڪي چيائين ”معاف ڪجو مون سمجهيو ته توهين آلمانيءَ جا رهاڪو آهيو.“

مون ورائيو ”مون کي ان شهر ڏسڻ جي ڏاڍي خواهش آهي.“

هن چيو. ”مان آلمانيءَ جو ٿي رهيا ڪو آهيان، آلماني جنهن کي هندستان جو Venice وينس ڪوٺيندا آهن.“

ٻڌي پنهنجي لڪڻ کي تانيڪو ڪندي چيو ”مان به آلمانيءَ جو

رهاڪو آهيان

مون مسلمان سوداگر نوجوان کان پڇيو ”توهين ڪهڙو ڌنڌو ڪندا آهيو؟“

”آءٌ ايل ايل بي پڙهندو آهيان، پوءِ پنهنجي ساٿيءَ ڏانهن اشارو ڪري چيائين، ”پنهنجي ڀاءُ سان گڏ ڌنڌو ڪندو آهيان.“
”ڪهڙو ڌنڌو“

”هارد ويئر يعني لوهر جو ڌنڌو توهين ڪهڙو ڪندا آهيو؟“

مون ورائيو ”سافٽ ويئر“

هن تهڪ ڏيئي چيو ”اهو سافٽ ويئر ڇا ٿيندو آهي،“
چيو مانس، ”توهين لوهر جو واپار ڪندا آهيو آءٌ قلم جو واپار ڪندو آهيان.“

وڏي ڀاڱس چيو ”توهين فائونٽين پينون وڪڻندا آهيو؟“

مون چيو مانس ”بس، ايئن ئي سمجهو.“

ڪجهه کن ترسي وڏي ڀاءُ چيو ”صاحب ڇا به هجي، پر اڄ ڪلهه ڌنڌي ۾ فائڊو ٿي ڪونهي، ڪمبخت مزدورن جو دماغ خراب ٿي ويو آهي“
ٻيو چوڻ لڳو ”الپيءَ ۾ منهنجو هڪ ڪارخانو آهي، اتي به ساڳيو حال آهي.“

پوءِ مون ڏانهن منهن ورائي آهستي چوڻ لڳو اها سڀ ڪميونستن جي حرڪت آهي، نه صاحب!“

مون چيو مانس، ”توهين درست آهيو.“

ٻيو وري چوڻ لڳو ”پر منهنجي پٽ جو چوڻ آهي ته انهن جو دماغ ٺيڪ ڪري ڇڏيو توهان کي خبر آهي، منهنجو پٽ ڪير آهي؟“

مون پڇيو ”ڪانگريسي آهي؟“

”نه“

”هندو مها سپاڻي؟“

”نه.. نه“

”ته پڪ سنگهي هوندو.“

”نه صاحب، منهنجو پٽ ملٽري سيڪريٽري آهي، توهان ڇا سمجهو

آهي؟“

مون چيومانس، ”معاف ڪجو توهان ڪجهه غلطي ٿا ڪريو ملٽريءَ جو ٻيلا سياست سان ڪهڙو واسطو آهي؟“
ٻڌو چوڻ لڳو ”پر ڪميونسٽن کي دٻائڻ ۾ وري سياست جو ڪهڙو واسطو آهي؟ هيءَ ته سڌي سادي ڳالهه آهي، مزورن جي هڙتال سبب منهنجو ڪارخانو بند ٿيڻ تي آهي.“

وڏي پاءَ چيو ”منهنجي بزنس ۾ به انهن گڙبڙ مچائي ۽ مون انهن کي ڪڍي ٻين ماڻهن کي رکيو. پر مون کي ڪالهه مدراس ۾ تار ملي، ته هنن وري گوڙ مچايو آهي، جنهن ڪري مان اڄ ڪوچين پيو وڃان، هيءَ سرڪار ڪجهه نه ٿي ڪري“ پوءِ مون کان پڇيائين ”ڪيئن صاحب؟“
مون ورائيو ”توهين ٺيڪ ٿا چئو.“

سوڊاگر چيو ”ڏسو هن اسان جي سرڪار ناريلن جو ٻاهر موڪلڻ بند ڪري ڇڏيو آهي، ولايت ۾ ناريلن جو اڳهه پنج سئو روپيه تن آهي: هتي ايڏائي سئو آهي، اسان کي تن تي ايڏائي سئو روپيه نقصان ٿو پوي“
مون چيومانس، ”برما ۾ ناريل ڏيڍ سئو روپئي في تن آهن، انهيءَ حساب سان توهان کي سئو روپيه في تن فائدو آهي.“
”مان پرما جي ڳالهه ڪانءُ.“

مون هن کي وڃ ۾ ٺٽي ڪپي چيو ”ملايا ۾ 75 روپيه تن آهي، سينگاپور ۾ پنجاهه روپيه ۽ جيڪڏهن توهين هونو لولو جو ته اتي مفت ۾ ٺٽي ايترا ناريل ملندو. جو تمام سولائيءَ سان هڪ وڏي شاهي عمارت ڪڙي ڪري سگهندا، آيو توهان جي سمجهه ۾!“

وڏي پاءَ چرڪ ڀريو چرڪ ڀري ننڍي پاءَ ڏانهن ٺهاريائين ۽ ننڍي پاءَ ٻڌي مدراسيءَ طرف ٺهاريو مدراسيءَ مون ڏانهن ايئن ٺهاريو جن ٽالپون لٿل هوس، هن جو وس هلي ها ته شايد مون کي گاڏيءَ مان به ڪڍي ڇڏي ها، پر تربپور اسٽيشن اچي ويئي ۽ مان اتي لهي پيس،

اڄ تربپور اسٽيشن تي خوب پيهه هئي، اٽڪل ڏيڍ سئو رضاڪار ڳاڙها ٻلا لڳائي بيٺا هئا، ڪن ماڻهن مون کي سڃاڻي ورتو ۽ منهنجي اچڻ جي خوشيءَ ۾ نعرا لڳايائون، فضا ۾ هر طرف ”انقلاب زنده باد“ جي صدا

گونجڻ لڳي. هيٺ لهندي مون پنهنجي هر سفر شاهوڪار ساٿين ڏانهن هڪ دفعو نهاريو جن هينئر مون ڏانهن تمام حيرت وچان پئي نهاريو. هيٺ لهندي مون ٻڌو ننڍو ڀاءُ وڏي کي چئي رهيو هو، ”هي به انهن مان ئي آهي!“ ايئن چئي هنن گاڏيءَ جي کڙڪي بند ڪري ڇڏي ۽ اسان ڏانهن پٺ ڏيئي ويهي رهيا، پر انقلابي نعرا طوفاني جهٽڪن مثل برابر گاڏيءَ اندر پهچندا رهيا.

”انقلاب زنده باد!“

”انجمن ترقي پسند مصنفين زنده باد!“

”مزدورن ۽ اديبن جو اتحاد زنده باد!“

هارڊ ويٽر جا واپاري اسان کي پئي ڏيئي ويٺا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن آڏين نگاهن سان اسان ڏانهن پئي نهاريائون، هنن جي چور نگاهن ۾ ڊپ هو پريشانِي هئي، هراس هو هارڊ ويٽر جا واپاري سافٽ ويٽر جي واپارين سامهون گنهگارن وانگر خاموش ۽ هيڻيل هئا، فضا ۾ ساٿين جي نعرن جي گونج هئي ۽ منهنجي دل ۾ اقبال جو شعر ٿي اڀريو.

”قول کي پتي سي ڪت سڪتا هي هيري ڪا جگر!“

مان پنهنجي ساٿين سان اسٽيشن کان ٻاهر آيس، جيتوڻيڪ مان هن طرف پهريون دفعو آيو هوس، تنهن هوندي به هڪ گهڙيءَ لاءِ به مون کي ڌاريائيءَ جو احساس ڪو نه ٿيو. منهنجي هر طرف ڪلمڪ چهرا هئا. مون ڏانهن ايئن پئي ٺهاريائون ڇڻ اسين سالن کان، جنم جنم کان هڪ ٻئي جا واقف هئاسين، هڪ ٻئي جا گهرا سڄڻ هئاسين، هنن جي زندگي ۽ منهنجي زندگي الڳ ڪانه هئي، هڪ هئي.

ٽريپور نئيڙو رياستي شهر آهي، آدمشماري سترهن هزارن کان وڌيڪ ڪانه هوندي، شهر جي اڏاوت پراڻي ۽ تنگ آهي، شهر جي وچ ۾ شيو جو مندر آهي، جنهن آسپاس هڪ پارڪ آهي، ان پارڪ ۾ اڄ ڪلهه هڪ فري لئنڊ ڪمپني لٿل آهي، جنهن جي احاطي ۾ ناچ گانو ٿيندو آهي، جو ٿيندي آهي آهي ۽ رات جو ٻين وڳي تائين فلمي گانا ٻڌبا آهن. چون ٿا ته جتي هينئر ٽريپور آهي اتي اصلي گهاٽو جهنگ هوندو هو پوءِ ڪنهن ان جهنگ ۾ شيو جو مندر اڏايو ۽ ان مندر جي آس پاس هي

ٽريپور جو شهر وسط شروع ٿيو. اڃا تائين هر سال اُتي شوجوميلو لڳندو آهي، جتي آسپاس کان لکين تماشائي اچي ڪٺائيندا آهن، مندر جا پوڄاري هزارين روپيا پيٽا طور ڪٺا ڪندا آهن، شهر جا واپاري مالا مال ٿي ويندا آهن، هتي واپاري اڪثر عيسائي آهن، اهي عيسائي شاهوڪار ٽراونڪور ۽ ڪوچين جو حاڪم طبقو آهي.

ٽراونڪور ۽ ڪوچين رياست ۾ عيسائين جي تاريخ تمام پراڻي آهي، اهو مذهب اتي يورپي حاڪمن ۽ فاتحن سان ڪو نه آيو بلڪ انهن کان گهڻو اڳي عيسائي پرچارڪ اتي آيا، جن اچي پنهنجي مذهب جو پرچار ڪيو اتي هڪ ديول آهي جا نوسئو سال جهوني آهي، جيڪو پهريون پرچارڪ ڏکڻ هندستان ۾ آيو. اهو حضرت مسيح جو مبلغ سينٽ ٿامس پاڻ هو جنهن جي ديول به اتي موجود آهي. قديم زماني ۾ هن تر جا سامونڊي ناڪا فلسطين ۽ روم تائين پنهنجا ٻيڙا هاڪاري ويندا هئا ۽ بائيبل ۾ سليمان بادشاه جي محل بابت جو چيو ويو آهي ته اهو سڄو مشرق مان آندل ساڳ جي ڪاٺ مان اڏيل هو. انهيءَ بابت ڪن جو رايو آهي ته اهو ڪاٺ ملبار جي جهنگلن مان هٿ ڪيو ويو هو ان واقعي مان گهٽ ۾ گهٽ ايترو پتو پوي ٿو ته ڏکڻ ڀارت جو مسيحي دنيا سان ناتو نئون نه بلڪ سوين سالن جو پراڻو آهي، ان جي هڪ ٻي به ثابتي آهي، اتر هندستان جي عيسائين جي ريت پهرت ۽ رهڻي ڪهڻي اسان کان نرالي آهي، پر ڏکڻ هندستان ۾ ائين نه آهي، انهن جي ٻولي ۾ اٽل وهڻ بلڪل ديسي آهي، ايتري قدر جو انهن جي ديولين جي اڏاوت به ديسي نموني جي آهي، يعني جيئن مندرن جي اڳيان جهنڊي لهرائڻ لاءِ اوچو ٿنڀو ٿيندو آهي، ساڳئي قسم جو ٿنڀو ديولين جي اڳڻ ۾ پڻ ملي ٿو تنهن کان سواءِ جيئن ڳوٺن ۽ شهرن ۾ گهٽين جي ڪنڊ يا موڙ تي ننڍڙا هندڪا شوالا هوندا آهن، ساڳيءَ طرح هتي اهڙن هنڌن تي ننڍڙيون ديوليون آهن، انهن جي مٿان جيڪڏهن صليب لڳل نه هجي ته توهين انهن کي جيڪر شوالا ئي سمجهو.

ڪوچين ۽ ٽراونڪور ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽيهه سيڪڙو عيسائي آهن، پڙهيل لکيل جيترا ٽراونڪور ۽ ڪوچين ۾ آهن ائين هندستان جي ٻئي

ڪنهن به حصي ۾ نه آهي، پنجاه سيڪڙو ماڻهو پڙهيل آهن، پر نظام اهو ئي پراڻو آهي. جنهن ڪري لکندي پڙهندي به ماڻهو غريب آهن. باقي ديول تمام شاهوڪار آهي، گهڻائي رومن ڪئٽولڪن جي آهي، عيسائي فرقا ٻيا به آهن، جن جي وچ ۾ اڪثر جهڳڙو ۽ مقدمي بازي هلندي آهي، جنهن ۾ عوام جو ڪافي پئسو لتبو آهي، هر سال نيون ديوليون ٺهن يا جهونيون ۾ ڪا نئين اڏاوت، ڪا نئين ڦير ڦار ٿئي، چڱي ديول تي گهٽ ۾ گهٽ پنج لک روپيه خرچ ٿئي، اهو پئسو به عوام مان ئي نڪري ٿو. عوام جي سراسري اڌ ڪمائي ديول ۽ ڌرم بلي وڃي، ڪجهه حصو جاگيردار وٺي، ڪجهه حصو سرڪار وٺي، ڪجهه قرض بلي وڃي، باقي جيڪي بچي اهو غريب ۾ غريب گذر لاءِ به پورو نه آهي. ڪن علائقن ۾ اهڙي ته غريبي آهي جو ڏسندي بدن ۾ سيسڙاٽ پئجي وڃي، پر انهن علائقن جون ديوليون بلڪل شاندار آهن ۽ انهن جا پادري ۽ بشف ٿلها متارا ۽ گاڙها گنتڪا آهن.

شاهوڪار عيسائي هجي، هندو هجي يا مسلمان هجي، پر خصلتون سڀني ۾ ساڳيون هونديون، انهيءَ جو هڪڙو مثال توهان کي تربپور ۾ ملندو. ڪجهه سال اڳي شو مندر جي پوڄارين ۾ ٻه ڌريون ٿي پيون، جهڳڙو ڌرم جي ڳالهه تي ڪونه هو پر نذر نياز جي ورهاست تي هو. قصو مارا ماري تائين پهچي ويو. نيٺ عارضي فيصلو ايئن ٿيو ته جيڪي پيٽا جي پئسن جي ورڇ جو فيصلو ٿئي، تيسين ميلو بند رهي. ميلو بند هجڻ سان عيسائي واپارين کي سخت نقصان ٿي رسيو ڇاڪاڻ ته هندن جي ان ميلي مان هولڪين روپيه ڪمايندا آهن، انهي ڪري هندن جي چڱن چڱن مڙسن پوڄارين سان ويهي هندن جو ٺاهه ڪرايو ته ميلو مقرر ڏينهن تي ٿئي، تنهن کان سواءِ هندن ويهه هزار روپيه مندر کي پيٽا ڏني ۽ پاڻ تي اهو به ٺيڪو ڪيو ته انهيءَ باري ۾ جيڪو به مندر جو خرچ پڪو ٿيندو سو پاڻ پري ڏيندا، سو قصو ڪوتاهه ميلو ٿيو لکين شرڏالن ديوتا جو درشن ڪيو انهيءَ ۾ ڀلا برائي ڪهڙي آهي؟ جڏهن مذهب ۽ ڌرم جي نالي تي غريبن کي لٽي سگهجي ٿو تڏهن بندوق ۽ گوليءَ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ گولي ته ان وقت هلائي آهي، جڏهن فائدي جي بي ڪا به راهه نه سڃهندي آهي.

انهيءَ تريپور ۾ ٿي مليالي زبان جي ترقي پسند اديبن جي ڪانفرنس يارهين ڊسمبر کان شروع ٿيڻي هئي، ٿراونڪور ۽ ڪوچين رياستن کي هڪ ٻئي سان ملائڻ بعد ڪيرالا جو هڪ حصو۔ ملبار مدراس علائقي ۾ رهجي ويو. پر ”اڪنڊ ڪيرالا“ جي صدا ڪيرالا جي ڪنڊ ڪٽڇ مان بلند ٿي آهي ۽ اها پڪار مزدورن ۽ هارين جي پڪار آهي، انهي ڪري پڪ آهي ته ”اڪنڊ ڪيرالا“ ضرور ٺهندو ۽ ان ۾ ملبار جو اهو حصو به اچي ويندو جيڪو هيئر مدراس علائقي ۾ آهي ۽ جتي اڄ ڏينهن تائين انگريزن واري اسپيشل پوليس قائم آهي ۽ جتي اڄ به ڪيرالا جا بهادر سپوت ۽ مانجهي مرد هر ڪنهن مصيبت جو مقابلو ڪري پنهنجي گهرن، زمينن، زالن پيئرن، نهنن ۽ ڏيغن جي عزت جي سنڀال ڪندا ٿا رهن.

ڪانفرنس ۾ اُتر ملبار جا بهادر هاري ۽ مزدور اديب به آيل هئا. اديبن ۾ شاگرد هئا، اخبار نويس هئا، مزدور هئا، هاري هئا، انهن ۾ هر ڪو پنهنجي مورچي تي لڙندي، ادب پيدا پيو ڪري ۽ انکي ملڪ جي عوامي حالتن ۽ عوامي انقلاب جو هڪ ضروري حصو تسليم ٿو ڪري اهي اديب شوق وچان يا نيشن طور نه ٿيا آهن، پر هو ادب کي زندگيءَ جو هڪ مکيه ضرورت ٿا سمجهن. عوام جي لڙائيءَ ۾ انهيءَ جي ضرورت پريڪٽيڪل ٿا ۽ انهيءَ ڪري ئي ان ادب جي سٺي ڪي اسرائل لاءِ پنهنجي خون ڏيڻ کان به نه ٿا ڪپاٽن.

ڪانفرنس جو افتتاح شهر جي عاليشان ٽائون هال ۾ ٿيو. پهرين ڏينهن عيوضين جو عدد ڇهه سئو کن هو. پهرين مون هندستان جي ترقي پسند مصنفن جي انجمن طرفان هڪ پيغام پڙهي ٻڌايو. انهيءَ بعد اچوت ڪروپ مليالي زبان ۾ پنهنجي صدارتي تقرير ڪئي، جنهن ۾ مقامي حالتن جو ذڪر ڪيائين. ٿورا مهينا اڳي ڪيرالا جي اديبن جي هڪ ڪانفرنس ٿي هئي، جتي ترقي پسندن جي نئين پڌرنامي تي بحث ٿيو هو پر ان بحث جو ڪوبه خاطر خواهه نتيجو ڪونه نڪتو هو. انهيءَ پڌرنامي تي ويچار ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪاميٽي مقرر ٿي هئي، تنهن به ڪجهه ڪونه ڪيو هو ۽ انهيءَ ڏيلائيءَ سبب ڪيرالا جي انجمن جو ڪم ڌري گهٽ بند ٿي ويو هو انهن حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ ئي هيءَ ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي

هئي. جيئن انجمن جي ڪم کي ٻيهر زور وٺائي ان کي مضبوط ڪيو وڃي. انديشو هو ته اسان جي اڳيان ڪئين مشڪلاتون اينديون ۽ اسان جي انجمن کي هڪ بيڪار انجمن بنائڻ وارن رجعت پسندن سان سخت چڪري کاڌي پوندي.

عوضين ۾ ڪي اهڙا به هئا جن کي انجمن جي نئين پڌرنامي جي زوردار روش پسند نه هئي. ڪي اهڙا به شخص هئا، جن پنهنجي بيڪار ۽ بي مطلب اصولن کي چڱي طرح ادب برائي ادب Art For Art's sake جي زينت قائم رکڻ تي گهري انهيءَ طبقي جا اديب اڪثر گنديون جنسي (Sex) ڪهاڻيون لکندا هئا، ننگي شاعري ڪندا هئا، جنهن مان سڳند بدران پوءِ ايندي هئي. انهن ۾ هڪ اهڙو به ليکڪ هو جنهن هڪ ڪٽي ۽ ان جي مالڪ جي اسياويڪ عشقي ڪهاڻي لکي هئي، مزي جي ڳالهه ته ان کي وري ترقي پسند ساهت تي سمجهيو. تنهن کان سواءِ اهو سڀ واهيات ادب ان وقت پيدا ٿي رهيو هو جڏهن هاري بکن ۾ پاهه پئي ٿيا، جڏهن هو پنهنجي پگهر سان پيدا ڪيل پيداوار پاڻ وٽ رکڻ لاءِ پنهنجي پوري طاقت سان جاگيردارن، زميندارن ۽ سرمائيدارن سان لڙي رهيا هئا. هڪ پاسي شهيدن جو خون ۽ ٻئي طرف ڪٽي جي عشقيا شاعري هئي ۽ اديبن کي پنهنجي نون اصولن جو فيصلو ڪرڻو هو.

هيءَ ڪانفرنس ان فيصلي ڪرڻ لاءِ ٿي ڪوٺائي ويئي هئي. ساڻي ڪروپ جي تقرير ڪئين ڪلاڪ جاري رهي. هن نئين پڌرنامي جي پٺڀرائي تمام زوردار لفظن ۾ ڪئي. ڪروپ بندري قد جو آهي، ڏيل ۾ ڏٺو رنگ جو سانورو گهاٽين پروون هيٺان به ننڍڙيون اکيون، جن ۾ ذهينيت ۽ طنزي مذاق گڏوگڏ چمڪندا آهن. هن کي ديوبن ۽ ديوتائن جون آکاڻيون ياد آهن، جن کي هومروئي سروي هائوڪين حالتن سان لڳائيندو آهي. ڏکڻ هندستان جا ماڻهو جي انهن ڪهاڻين مان تمام چڱي ريت واقف آهن، انهن تي انهن جو تمام گهرو اثر ٿيندو آهي ۽ ڪيترا مثال هنن جي دلين ۾ تير جيان ڇپي ويندا آهن.

هن جا ٻه مثال مون کي تمام چڱي طرح ياد آهن. پنهنجي ڊگهي تقرير ۾ ترقي پسند ادب جي جدا جدا لاڙن جي چنڊ چاڻ ڪندي ڪروپ چيو ته

اسين پنهنجي ادب ۾ نظرياتي سچائي، رٿا ۽ ان جي صحت تي ته ڪافي زور ٿا ڏيون پر اسين هيل تائين پنهنجي اصلي دشمن يعني سرمائيدار طبقي کي، جيڪو اڃا ساڳي طرح قائم آهي، اڪثر وساري رهيا آهيون ۽ اسين اهڙو ادب پيدا نه ٿا ڪريون جو انهن جي حرڪتن جا ڀول پڌري ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿئي. انهيءَ تي هن هڪڙي عيسائيءَ جو مثال ڏنو جنهن کي رستي ويندي هڪ ڳئون ملي ويئي. دل چاهيس ته ڳئون گهر وٺي وڃان. سوان جي ڳچيءَ ۾ ٻڌل ڊگهي رسيءَ کان ان کي چڪيندو هو پنهنجي گهر ڏانهن هليو پر اوچتو گناه جو خيال آيس، سو ڳئون ڪاهي آيو پاڏيءَ وٽ. پادري ويچارو سچاڙ ۽ ايماندار هو صلاح ڏنائين ته جتي توکي ڳئون ملي آهي، اتي وڃي ست دفعا ڳئونءَ جي مالڪ کي سڏ ڪر. پوءِ جيڪڏهن ڳئونءَ جو مالڪ پيدا نه ٿئي، ته ڀلي ڳئون گهر وٺي وڃ، پوءِ توتي ڏوهه ڪو نه مڙهيو.

سو عيسائي موٽي اچي اتي پهتو جتان ڳئون ملي هيس ۽ وڏي آواز پڪارڻ لڳو: هڪڙي ڊگهي رسي آهي... هڪڙي ڊگهي رسي آهي ۽ پوءِ چين ۾ ڀڙ ڀڙ ڪري چوڻ لڳو جنهن جي هڪڙي پيڙيءَ سان هڪ ڳئون ٻڌل آهي، اهڙي طرح ست دفعا پڪاري هو ڳئون پنهنجي گهر وٺي ويو. ڪروپ چيو: اها ڊگهي رسي ترقي پسند ادبين جي نظرياتي سچائي ۽ ادب جي رٿا وغيره آهي جنهن تي اسين تمام گهڻو زور ٿا ڏيون، پر حقيقي ڳئون يعني انقلاب جي دشمن جي باري ۾ اسان جو آواز بلڪل هيٺو ۽ ڊبيل ٿورهي.

ساڳي طرح ادب ۾ رومال (Form) جي حمايتن جو ذڪر ڪندي ڪروپ انهن کي سڱن تي اچي ڪنيو. رومال جي پوڄارين جو مذاق اڏايتندي هن هڪ قديم فنڪار ”تير واروٿن“ جو مثال ڏنو جنهن هڪ دفعي پننگ جي نشي ۾ هڪ وڏو بهارو کڻي، ان جو هڪ پاسو چيٽي ۾ ڀري کڻي پٽ تي هنيو. ماڻهن جڏهن پٽ تي اهو چيٽي جو نشان ڏٺو ته هن کان پڇيائون ته هي ڇا آهي؟

هن چيو: هي گهوڙي جو پچ آهي.
ماڻهن پڇيو: ۽ گهوڙو ڪٿي آهي؟

تير واروئن جواب ڏنو: گهوڙو؟ گهوڙو ڀيت جي ٻي ڀير آهي.
 ڪروپ چيو ته رومال جي پوڄارين جواب به ان واروئن جي فن مثل
 آهي، جيڪو هن چيڙي مان پيدا ڪيو هو.

اهڙي طرح ڪروپ پنهنجي زبان جي رجعت پسند ليکڪن تي
 ڪافي نٺول ڪئي ۽ ساڳي وقت موجوده حالتون سمجهايندي نئين
 پڌرنامي جي اهميت سمجهاڻي.

اندوچرن به نئين پڌرنامي جي مخالفتين اڳيان ڪئين دليل پيش
 رکيا، اندوچرن ۽ ڪروپ جو ويچار هو ته رجعت پسند طبقي مان نئين
 پڌرنامي جي سخت مخالفت ٿيندي هنن پنهنجي تقريرن ۾ سچو زور انهي
 طبقي جي اعتراضن کي جواب ڏيڻ تي ڏنو پر ٿيو ايئن جو اعتراض ساڄي
 ڌر کان نه پر خود کاٻي ڌر کان آيو.

پر انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته آخر ۾ جيڪو انهيءَ تي بحث ٿيو
 جنهن ۾ هاري ۽ مزدور اديبن ۽ طبقاتي مورچي تي لڙندڙ اديبن پورو حصو
 ورتو انهن کي انهيءَ پڌرنامي ۾ گهڻو انقلابي جوش نظر نه آيو بحث ۾
 اٽڪل پنجويهن اديبن حصو ورتو ۽ انهن مان گهڻن جو رايو ايئن ڏسڻ ۾
 آيو ته ان پڌرنامي ۾ ڪيرالا جي شهيدن ۽ ملبار جي جانثار ويڙهاڪن
 وارو جوش نه آهي، هنن کي وڌيڪ جوشيلا ۽ زوردار پڌرنامو ڪپندو هو
 اندوچرن جوابي تقرير ۾ پڌرنامي جي پٺڀرائي ڪندي چيو ته اسان کي هي
 پڌرنامو قبول ڪرڻ گهرجي. هي پڌرنامو اسان جي لڙائيءَ جي نئين شروعات
 آهي ۽ نه پڇاڙي اسان کي هن موقعي تي اعتراض اٿاري پاڻ کي ڀارت جي
 جمهوري محاذ کان جدا ٿيڻ بدران هندستان جي ٻين حصن سان ساٿ ڏيئي
 پنهنجي لڙائي کي مضبوط ڪرڻ گهرجي، جيئن اسين ان پڌرنامي کان به به
 قدر اڳتي وڌي سگهون ۽ ٻين کي به ان لاءِ راضي ڪري سگهون.

هن ڏينهن جي لاڳيتي بحث کان پوءِ نئون پڌرنامو يڪراءِ پاس ٿيو
 سڀني عيوضين جي تقريرن ۾ لڙڻ لاءِ ڪافي جوش ظاهر هو.

اشوڪ هڪ ڪڙمي آهي ۽ شاعر آهي. هو پاليا ذات جو هڪ اڇوت
 آهي. هندو سماج ۾ هو گهٽ ۾ گهٽ درجي جو آهي. انهيءَ اشوڪ
 پنهنجي تقرير ۾ طبقوار اهميت تي گهڻو زور ڏنو ۽ ٻڌايو ته ادب طبقن کان

ٻاهر نه آهي، اهو ڪنهن نه ڪنهن طبقي جي طرفداري ڪندڙ آهي، ڪلي طرح يا ڳجهي طرح ترقي پسند اديبن جو فرض آهي ته هو ايمانداريءَ سان مزدور ۽ هاري طبقي لاءِ لکڻ ۽ انهن جي جنگ ۾ حصو وٺڻ.

ڪي نارائڻ جيڪو اتر ملبار کان آيل هو تنهن هڪ رجعت پسند ڪي جواب ڏيندي چيو: توهين چئو ٿا ته عوام کي ادب پرڪڻ جو ڪوبه حق نه آهي، پر اهو توهين ڪهڙي منهن سان ٿا چئو، توهين لکو ٿا ته اسين پنهنجو خون ٿا ڏيون.

اندوچرن چيو ”هي پڌرنامو اديبن ۽ فنڪارن کي موجوده حڪومت خلاف لاڙڻ لاءِ مجبور ٿو ڪري ڇاڪاڻ ته اها حڪومت هينئر سماجي ترقي جي وڏي ۾ وڏي دشمن بڻجي چڪي آهي. ڪجهه وقت اڳ مدراس پريگي جي ڪنهن وزير ماڌو مينن کي چيو ته اشتراڪين کي جهوني ادب جو ذرو به قدر نه آهي، هن کي جمهوري ادب سان ڪا به دلچسپي نه آهي. مان ان جي جواب ۾ فقط ايترو چوڻ ٿو چاهيان ته اشتراڪي نه پر اها سرڪار ٿي آهي، جا عوام ۽ عوام جي تهذيب جي دشمن بڻجي پيئي آهي. اتر ملبار ۾ مدراسي پوليس ڪئين ڪتبخانه جلايا آهن. انهن ڪتبخانن ۾ سوين ڪتاب هئا، رامائڻ کان وٺي اڄوڪي ترقي پسند اديبن جا ڪتاب سڀ جلائي خاڪ ڪيا ويا. ساڳي طرح جيئن ڪنهن زماني ۾ نازين جرمنيءَ ۾ جمهوريت پسند اديبن جا ڪتاب جلايا هئا، اڄ تهذيب جو دشمن ڪير آهي؟ اسين يا اهي جيڪي ڪتبخانه جلائي خاڪ ٿا ڪن؟ جيڪي اسان جي ناٽڪن ۽ ڪيلن تي بندش ٿا وجهن؟ جي ترقي پسند اخبارن جي بندش جا حڪم ٿا جاري ڪن، جن ڪتابن ۽ رسالن کي انگريز سڪار به ڪڏهن ضبط نه ڪيو انهن کي اڄوڪي سرڪار ضبط ڪري رهي آهي. ڪيرالا جا ڪئين ترقي پسند اديب اڄ جيل جي ڪوٺڙين ۾ بند آهن، ڇا اهو سڀ ڪلچر سان محبت خاطر ٿي رهيو آهي؟ مان چوان ٿو ته هندستان جيسين ان نئين غلاميءَ مان آزاد نه ٿيو آهي، تيسين اسانجي تهذيب به آزاد ٿي نه سگهندي.

پڌرنامي جي منظور ٿيڻ بعد هڪ دلچسپ واقعو ٿيو. وي-اي ڪولات جيڪو مليالي زبان جو هڪ اديب آهي ۽ هيلٽائين اگهاڙيون

جنسي ڪهاڻين لکڻ جو شوقين هو تنهن پليٽ فارم تي اچي پنهنجون غلطيون قبول ڪيون ۽ انجام ڪيو ته آئيندي هونئين پڌرنامي تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو.

انهيءَ بعد ڪي اي احمد آيو. ڪڻڪ رنگو نوجوان بدن تي نيري رنگ جي اچي قميص جنهن ۾ سونا ٻيڙا پئي چمڪيا، باقي هونءَ پوشاڪ اها ٿي مليالي هئس. هن هڪ مختصر تقرير ڪئي. ٻن منٽن بعد هال ۾ تازين جو ڦهڪو پئجي ويو. معلوم ٿيو ته ڪانفرنس جي ڪارروائي کان متاثر ٿي هن انجمن کي هڪ هزار روپيا چنڊو ڏنو آهي. اندوچرن خوش ٿي مون کي چيو: ”يارا مان ته پريشان هوس ته هي سڀ بل ڪيئن چڪاڻبا پر هن ساڻيءَ سڀ سڻايون ڪري ڇڏيون.“

ڪانفرنس هلندي وڃينءَ رات جو ٽائون هال ۾ هڪ ثقافتي پروگرام رٿيو ويو هو. اهو پروگرام تريپور جي عوام کي خاص پسند آيو. پرڏو ڪڇيو ته سامهون هندستان جو سرخ نقشو نظر آيو ۽ هڪ چوڪريءَ هٿ ۾ لال جهنڊو کڻي جن گن من جي طرز تي هڪ گيت ڳايو پوءِ خبر پيم ته اهو گيت الپيءَ جي هڪ مزدور جوناريل جي ڪاٻاڙ اُٿڻ جو ڪم ڪندو هو ان شاعر جو لکيل آهي.

الپيءَ جي هنري شهر مان به مزدورن جو هڪ ثقافتي جتو آيو هو. هنن جا ناچ گانا ڏاڍا سٺا هئا، خاص ڪري بسنت جون اچ. مليالي زبان جي مشهور ناٽڪ نويس پريم جيءَ جو هڪ ناٽڪ به ڏيکاريو ويو. ناٽڪ هڪ امير زميندار جي زندگيءَ بابت هو. غريب ڪڙميءَ جو ڀارت خود پريم جيءَ پاڻ ڪيو. مون اڄ ڏينهن تائين اهڙي اداڪاري ڪا نه ڏني آهي، هن جوهر ڪو اشارو ۽ هر ڪا چرپر ڪمال هئي.

شروع ۾ امير زميندار جي سامهون غريب ڪڙمين جي بيڪسي ڏيکاري ويئي، ايتري قدر جو هنن کي غلاميءَ جي زنجيرن سان به محبت آهي، پر آخر ۾ ڪڙمي پاڻ ۾ ٻڌي ڪري زميندار کان زمين کسي ٿا وٺن ۽ انهي ۾ هر هلائڻ چالو ڪن ٿا. منهنجي خيال ۾ هي ناٽڪ مليالي زبان جو بهترين ناٽڪ آهي ۽ هندستان جي هر ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيڻ کپي.

انهيءَ کان سواءِ هڪ ڀاڄولن جون اچ به پيش ڪيو ويو. جنهن ۾ 15

آگست 1947ع تي مليل آزاديءَ جو ٻول پٽرو ڪيو ويو ۽ ڏيکاريو ويو ته ڪيئن ڪانگريس ۽ ليگ هڪ ٻئي سان ملي آزادي وٺي ورهائي هئي. پر ٻن منٽن جي هڪ ٻئي نظاري سڄي ميٽر ۾ بجلي ڊوڙائي ڇڏي، ان نظاري ۾ ويلور جا شهيد وري جاڳي ٿا اٿن، اهي چار سئو مزدور شهيد، جن ڪيرالا جي آزاديءَ لاءِ سر سي پي سان چڪري کاڌي هئي. جن کي تنهن وقت جي ڪانگريس ڏاڍي فخر سان پنهنجا شهيد سڏيندي هئي. جڏهن انهن شهيدن جي هڏا وان پڇرا رات جي سانت ۾ پنهنجين قبرن مان اٿي، ٿڙندا ٿا ٻڙندا رنگ منچ جي هڪ پاسي کان ٻئي طرف ٿا وڌن ۽ وري دشمنن جون گوليون کائي پنهنجي قبرن ۾ ڪري ٿا پون، انهيءَ وقت جي نظاري جو پورو بيان هن قلم جي طاقت کان ٻاهر آهي. ڪجهه منٽن تائين هرڪو ويٺل مٿيون پيڪوڙي ويلور جي شهيدن جا نعرا هڻي رهيو هو ۽ ايئن ٻئي لڳو ته هنن جي گجگوڙا جهڙا ٿي تائون هال جي ڇت کي اڏائي ۽ انهن نعرن جي گجگوڙ سڄي هندستان ۾ ٿي ڦهلجي.

ٿرانڪور ۽ ڪوچين ۾ ڪانگريسي حڪومت انهن جانباز مزدورن ۽ هارين جي قربانين جي پيڙهه تي ئي ٻڌل آهي. پر اڄ ڪيرالا جا ڪانگريسي انهن ويلور جي شهيدن کي وساري ويٺا آهن. ڪي اهڙا به شخص آهن جي ڪلم ڪلا پنهنجي اخبارن ۾ هنن جي قربانيءَ تي ٺولي ڪندا آهن ۽ چوندا آهن ته انهن جي قربانيءَ جي ڪا به ضرورت ڪانه هئي، انهن جي شهادت غلطيءَ وچان ٿي ويئي هئي. اڄ اهي اڳواڻ پنهنجي حڪومت جي نشي ۾ چور ٿي، انڌا بڻجي اهو وساري ويٺا آهن ته ڪين ان ڪاميابيءَ جي منزل تي پهچائڻ ۾ انهن ويلور جي شهيدن جو ڪيڏو حصو آهي، اڄ ڪي وزير ۽ اڳواڻ وري ٻاهرين طرح انهن شهيدن جي ساراهه ڪندا آهن، پر انهن نظر بند قيدين کي آزاد نه ٿا ڪن، جي ويلور جي لڙائي جي دور ۾ سر سي پي جي وقت ۾ گرفتار ڪيا ويا هئا. اهو سر سي پي جيڪو ڪڏهن ڪانگريس جو جاني دشمن هو اڄ دهليءَ جي قومي وزيرن جي سيني دعوتن ۾ سڏايو ويندو آهي. هندستان ۽ آمريڪا جي ڪانفرنس ۾ سرڪاري عيوضي جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيندو آهي، مدراس ريڊيو تان تهذيب تي تقريرون ڪندو آهي. هن جي انهيءَ تهذيب

مان اڃا به شهيدن جي خون جي خوشبوءِ ايندي آهي، شهيدن جون هڏيون اڃ به ويلورن جي مٽيءَ ۾ پڪڙيون پيون آهن، جتي سر سي پي جي سپاهين انهن بهادر مزدورن ۽ هارين تي گوليون هلايون هيون، وڻن جي ٿڙن ۾ اڃ به بندوق جي انهن گولين جا نشان موجود آهن، جن وڻن جي ٿڙن ۾ ڏهه انچ اونها ۽ ويڪرا سوراخ پيدا ڪيا آهن ته انساني جسمن جو ڪهڙو حال ٿيندو هوندو! اهو سڀ ڪجهه ”شهيد جاڳن ٿا“ نظاري ڏسڻ سان ئي ڪجهه ڪجهه سمجهي سگهجي ٿو.

ٻئي ڏينهن ئي شهر ۾ خبر هلي ويئي ته پوليس اسان جي پبلڪ جلسي کي غير قانوني ٺهراي واري آهي. ۽ جيڪڏهن پوءِ به اسان جلسو ڪيو ته هو گوليون هلائيندا، پر انجمن جي ڪم هلائيندڙن انهن افواهن تي ڪوبه ڌيان نه ڏنو ۽ پنهنجو ڪم رت پتانڌڻ ڪندا رهيا.

اول، صدر طرفان تي رٿون پيش ٿيون، جي سڀ يڪٽراءِ بحال ٿيون:
1- ڪاميٽي اسٽالن کي سندس سترهين جنم ڏينهن تي مبارڪن جو پيغام.

2- ڪيرالا جي شهيدن کي سلام.

3- نئين آزاد ٿيل چين کي مبارڪون.

اشتراڪي امن جي رت جي - فلپس پيش ڪئي. مزدورن جي گهرن جي رت شري گوپال پيش ڪئي، هو خود هڪ مزدور اديب آهي. شهري آزاديءَ جي رت پدمن پان پيش ڪئي. هن جو قصو به عجيب آهي. هڪ دفعي هو ويلور ۾ هڪ تهذيبي پروگرام ۾ شامل ٿيڻ ويو ته پوليس هن کي گرفتار ڪري ٽائي تي وٺي آئي ۽ هن کي چوڻ لڳا، ”ڇڱو ٻچا... هتي ڳاءُ پنهنجو ويلور جي شهيدن جو گيت..“

پدمن پهرين ته ذرا هڪيو پر جڏهن پوليس وري به زور ٻڌو ته هو شهيدن جي شان ۾ هڪ انقلابي گيت ڳائڻ لڳو.

هن اڃا پهريون بند ڳائي پورو ڪيو ته پوليس وارن هن کي روڪي خوب مارڻي ۽ چيو ”هاڻي اڳتي ڳاءُ“

پدمن ٻيو بند ڳايو تيون بند ڳايو چوٿون بند ڳايو ۽ ايئن ڳائيندو رهيو ۽ هر بند جي ختم ٿيڻ تي پوليس هن کي روڪي ماريندي رهي. گيت تمام

وڏو هو. پدمن به فيصلو ڪري چڪو هو ته هو اهو ڪيئن به ڪري ختم ٿيڻ تائين ڳاڻيندو. جڏهن هو آخري بندن تي پهتو ته پوليس هن کي ايترو ته ماريو هو جو هو رتور تڏي بيھوش ٿي ڪري پيو.

هن وقت اهو ساڳيو شخص تريپور جي ٿاڻن هال ۾ ڪيرالا ۾ شخصي آزاديءَ بابت تقرير ڪري رهيو هو. هن پنهنجو خون ڏيئي انهيءَ موضوع تي ڳالهائڻ جو حق حاصل ڪيو هو. منهنجي ڪنن ۾ شريدر جو اهو جملو اڀرڻ لڳو ”توهين لکوتا ته اسين پنهنجو خون ٿا ڏيون... اسين پنهنجو خون ٿا ڏيون.“

گڏيل ڪيرالا جو ٺهراءُ پي رامڻ پيش ڪيو. تلنگانه جي جن بهادرن کي سزا ڏني ويئي هئي، انهيءَ جي باري ۾ پنهنجو آواز بلند ڪندي هڪ مزدور پنهنجو ٺهراءُ پيش ڪيو. اهو مزدور اديب اتر ملبار کان آيو هو. مون کي سندس نالي جي خبر نه آهي، هو تازو لڙائي جي مورچي تان آيو هو. هن جي بدن تي پوليس جا رسايل زخما اڃا تازا پئي ڏٺا. هن کي ڪانگهاري ۾ خون پئي آيو. ٻين جو توڙي سندس به اهو خيال هو ته مهيني اندر پاڻ به شهيد ٿي ويندو. پر انهيءَ هڏين جي پيجري جي آواز ۾ ان وقت گجگوڙ هئي، هو پنهنجي زندگيءَ جي آخري دهر سان گرجندي تلنگانه جي بهادرن کي ڪانفرنس جو سلام موڪلي رهيو هو. هن ڄاڻو ٿئي ته پاڻ ويهن پنجويهن ڏينهن ۾ مري ويندو. هن کي آرام جي ضرورت هئي، هن کي نرم هٿڙن ۽ مامتا ڀريل نگاهن جي ضرورت هئي، پر هو وطن جو سپاهي هو جيڪو نئين دنيا ۽ نئين سماج پيدا ڪرڻ لاءِ پنهنجي زندگيءَ جو آخري ساهه ڏيڻ لاءِ تيار هو ۽ ان کي انقلاب جي پيٽا ڪرڻ لاءِ راضي هو.

هڪ هڪ ڪري سڀ ٺهراءُ پاس ٿي ويا. ڪيرالا جي قومي اديبن جي هيءَ شاندار ڪانفرنس خير سان ختم ٿيڻ تي هئي. مان سوچڻ لڳس، هاڻي هي سڀ پنهنجي شهرن ۾ موٽي ويندا ۽ نئين ادب جو گهر گهر ۾ ڦهلاءُ ڪندا ته ايتري ۾ اندورچرڻ جو آواز آيو ”ساٿيو! هاڻي هاڻي هي خبر آئي آهي ته جنهن جڳهه تي اسان جواج عام جلسو ٿيڻو آهي انهي کي پوليس گهيرو ڪيو آهي“

ٿورن سيڪنڊن لاءِ سڄي هال ۾ سناتو چائنجهي ويو. گوري رنگ ۽

جانني جسم واري اندوچرن جي ذهين عالماڻي چهري تي قربانيءَ جي جھلڪ ڇمڪڻ لڳي، هن مشڪندي عيوضين کان سوال ڪيو ”ڪهڙو ارادو آهي؟“

هال مان هزارين ماڻهن هڪ آواز ۾ چيو ”جلسو ٿيندو“ اندوچرن اهو ٻڌي گجندي چيو. ”ها ها جلسو ٿيندو، ضرور ٿيندو پر ڪيئن ٿيندو؟ جلدي ۾ گهٻراهت ۾ پريشانيءَ ۾ نه ٿيندو ڏاڍي سانهه ستيءَ سان شان ۽ دٻڊي سان اسان جو جلسو ٿيندو ساڳئي شان ۽ دٻڊي سان جيئن هيءَ اسان جي ٻن ڏينهن جي ڪانفرنس ٿي آهي ۽ ساڳئي وقت اهو به ياد رکڻو آهي ته اسان کي پنهنجي پياري محبوب، پنهنجي معزز مهمان ۽ ساٿيءَ جو بچاءُ پڻ ڪرڻو آهي.“

هيٺر سڀ مون ڏانهن نهارڻ لڳا.

اندوچرن چيو. ”اوهان ان جو مطلب سمجهيو؟ مون کي رضاڪار ڪيئن جي گولين سان سينو ساھي سگهن، سيني ۾ گولي کائي جان ڏيئي سگهن، پر ڪرشن چندر کي بچائين.“

هال ۾ هزار ماڻهو بيٺا هئا، هڪ هزار مانجهي مرد - جيڪي هڪ انسان جي زندگي بچائڻ لاءِ پنهنجا هزار سر ڪپائڻ لاءِ تيار هئا. ان وقت انهن هزارن ماڻهن مان ڪنهن جي به پيٽ ۾ سور ڪونه پيو ڪنهن کي به ڪو ضروري ڪم ياد ڪونه آيو ڪنهن به لڪي چپي بچڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي، سڀ پنهنجي جڳهن تي اڏول بيٺا هئا ۽ نعره هڻڻ لڳا.

اندوچرن جي چهري تي مرڪ نچڻ لڳي، ايندڙ قرباني جي خيال هن جي منهن تي هڪ نرالي ڇمڪ آندي، هو ٻانهون ڪنجي چوڻ لڳو ”دوستو! تورو صبر سان ... پهرين سڀئي پنهنجي جڳهن تي ويهي وڃو ته مان توهان کي سمجهايان.“

سڀئي پنهنجي جڳهن تي ويهي رهيا.

اندوچرن چيو ته، ”مان چاهيان ٿو ته توهين جڏهن هتان نڪرو ته گوڙ شور مچائي، رڍن ٻڪرين جي جلوس وانگر جلسي جي جڳهه ڏانهن نه وڃو بلڪه ڏهن يا پندرهن جي ٽولين ۾ ٿي هڪ ٻئي کان جدا جدا ٿي وڃي ان جڳهه تي پهچو ۽ ايئن ننڍين ننڍين ٽولين ۾ اتي پليٽ فارم جي چوڌاري

ويهي وچو سڀني سمجهيو؟“

سڀني ڪنڌ لوڙي ها ڪئي. انهيءَ بعد اندوچرن جدا جدا ٽولين کي سمجهاڻ لڳو ته ڪهڙي ٽولي ڪٿي رهي ۽ ڪهڙي طرح انتظام رکڻو آهي، جيئن سڄي هال ۾ هر ڪنهن هنڌ سندن قبضو رهي ۽ ڪٿي به ڪنهن کي چرچ ڪرڻ جو وجهه ملي نه سگهي، جڏهن سڀني کي سمجهاڻي چڪو تڏهن ٽولين کي ٻاهر وڃڻ جي اجازت ڏنائين.

پهريون جتو زالن جو ٺڪڻو.

سڄي هال ۾ تازين جو ڦهڪو پئجي ويو منهنجي نيشن ۾ لڙڪ ڀرجي آيا. مان ايڏي عزت ۽ محبت جي لائق نه هيس، مان ته ڇا پر دنيا ۾ اهڙو ڪهڙو انسان آهي جو ايڏي محبت ۽ عزت جو لائق ٿي سگهي ٿو؟.

ٻيو جتو تريپور جي ساٿين جو هو.

تئين جتي ۾ اتر ملبار جا هاري ۽ مزدور اديب هئا. هي تراونڊرم جي بهادر شاگردن جو جتو ٺڪڻو. هي ڪوئيلون جا ساٿي ٺڪڻا، انهن ۾ جي فلپس به هو جنهن کي شادي ڪئي اڃا تي مهينا مس ٿيا هئا. هو مشڪندو منهنجي ڀرسان لنگهڻ لڳو ته مون هن جو هٿ وٺي چيو ”هي سيڪجهه مون کي نهايت عجيب پيو لڳي، مون کي ڄاڻ آهي ته هن وقت توهان جي سامهون ڪرشن چندر نه آهي، پر اسان جو سمورو ترقي پسند ادب آهي، انهيءَ جي عزت ۽ شان آهي، پر پوءِ به منهنجو جسران ۾ چواچي اٿڪيو آهي..“

فلپس فقط مشڪندو منهنجي سامهون لنگهي ويو. هي الپيءَ جا نمائندا پيا لنگهن، اهڙيءَ ريت عيوضي پنڌرهن ويهن جي ٽولين ۾ هال مان ٻاهر نڪرندا ويا ۽ پبلڪ پارڪ طرف هلڻ لڳا، هنن پنهنجون ڌوتيون جي هو پنجابي گوڏ وانگر ڪري ٻڌندا آهن، چڪي گوڏن تائين مٿي ڪڍي، ڪيون هيون ۽ آهستي آهستي مڙي سان اڳتي وڌندا پئي ويا. مان سڀني کان آخري جتي سان گڏ نڪتس.

اسين جڏهين پبلڪ پارڪ ۾ پهتاسين ته اتي ويه هزار ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا پر پوليس جو ڪٿي به پتو ڪونه هو پوءِ خبر پئي ته سوچڻ ۽ سمجھڻ بعد سرڪار پنهنجو ارادو ڦيرائي ڇڏيو هو.

منهنجي سامهون ويه هزار انسان هئا، منهنجي پٺيان شو مهراج جو

مندرو ٻڌايو ماضي هو سامهون مستقبل ۽ آءُ انهن ٻنهي جي وچ ۾ بيٺو
 پيو سوچيان ته اها ڪهڙي طاقت ۽ ڪهڙي ڪشش آهي جا هيترن ماڻهن
 کي هتي چڪي آئي آهي؟ ڪير ٿو چوي ته عوام جو ادب سان پيار ۽
 واسطو ڪونهي! هي ويهه هزار ماڻهو هتي ڇا لاءِ اچي ڪٺيا آهن؟ هي
 ويهه هزار نيٽن جا جوڙا مون ۾ ڇا ٿا ڏسن، ڇا ٿا ڳولين ۽ هڪ گهڙيءَ ۾ مون
 محسوس ڪيو ته انهن مان هر ڪو اديب آهي، هر شخص پنهنجي صورت
 ۾ هڪ آکاڻي ڪئي آيو آهي، انهن مان هر هڪ جي ڪهاڻي مختلف
 هوندي به ساڳي آهي، نراس ۽ نااميدين ۽ بيسود امنگن جي ڪهاڻي، غم ۽
 ڏک جي ڪهاڻي، صدين جي فاقن جي پراڻي ڪهاڻي، جن ۾ محبت جو
 موت ٿي چڪو آهي، جن جي عصمت لتجي چڪي آهي، جن جي
 معصوميت فقير جيئن هٿ ڦهلائي بيٺي آهي، اها ساڳي ڪهاڻي پهرين
 پهرين مون ڪشمير ۾ ڏٺي، پوءِ پنجاب ۾ پوءِ دهلي ۾ بمبئي، بنگال ۾،
 حيدرآباد ۾ اڄ تريپور ۾ پئي ڏٺم. اها ته ساڳي پراڻي جهوني ڪهاڻي
 آهي. ڀارت جي غريب، ستايل ۽ پيڙيل انسانن جي درد ڀري ڪهاڻي!
 اوچتو ڪنهن نعر و بلند ڪيو ”انقلاب زنده باد!“ ڪن پل ۾ سڀ
 مهاندا بدلجي ويا. ڪن پل ۾ ويهن هزارن مهاندين تان جڻ ماضيءَ جو دڙ
 ڌوپجي وئي، نماشمار جي شفق جي سرخي انهن ويهن هزارن انسانن جي
 چهرن تي ايئن چمڪڻ لڳي جيئن آسمان ۾ سفيد بادل سورج جي ڪرڻن
 جي ڇهڻ سان رنگ ٻرنگي ٿي ويندا آهن، هيئن هر مهاندي تي خوشي
 هئي، لالڻ هئي، حسرت ڀريل صورتون، شاگردن، بانڪن، بهادرن جون
 شڪليون، مزدورن، هارين، پرديسي اديبن جا ٻهڪندڙ بيهڻا ڇهرا!
 منهنجي دل جي ڌڙڪن جڻ ويهه هزار دليين جي ڌڙڪڻين سان ملي وئي ۽
 مون آهستي آهستي چوڻ شروع ڪيو منهنجي دل توهان کان اڻ واقف نه
 آهي، مان توهان کي چڱي طرح سڃاڻان ٿو، توهين هندستان جو نصيب
 آهيروشن آئيندو آهيو، اتر کان ڏکڻ تائين، اولهه کان اوڀر تائين اڄ ڀارت
 جي تقدير ۾ بدلي پيئي وڃي.
 ساڻيو دوستو رفيقو!

پيلي پيٽر جي هن پار چرڪل نالي هڪ تعلقو مدراس ۾ پڙهڻي ۾ اچي ٿو. ان تر جا چار چٽا به اسان جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا هئا. ٽي چٽا اتر ملبار جا هاري هئا، چوٿون مزدور پورهيت ۽ عوامي ادبي مضمون لکندو هو. هن جو نالو روي ڪرشنا هو. ٻين ٽن جا نالا پي راڳهون، پي نارائڻ ۽ ڪي نارائڻ هئا. اسين جلوسي مان وائڊا ٿي هاسٽل ۾ پهتاسين ته هو اتي اسان جي انتظار ويٺا هئا. پي مينن جيڪو اڪثر مون سان گڏ رهندو هو ۽ ڪانفرنس ۾ گڏيل ڪيرالا جو ٺهراءُ پيش ڪيو هو چوڻ لڳو ”اتر ملبار جي جانباز ويڙهاڪن سان ملڻ لاءِ توکي ڏاڍي تات هئي، سو اڄ ته انهن سان توکي ملايان“

وي ڪرشنا وچولي قد پيريل بدن وارو مزدور هو. بدن تي نيري رنگ جي قميص ۽ پتلون اوڍيل هئس. مرڪيو پٽي ته ايئن پٽي لڳو چڻ گهور ڪري پيو ٺهاري راڳهون جو رنگ جو ڪارو هو. پي نارائڻ ڪڻڪ رنگو هو ۽ ڪي نارائڻ ڇهن فوٽن کان به وڌيڪ قد وارو هو. هن جا گل ۽ اکيون اندر

پينل هيون. شڪليون ڌار ڌار پر مضبوطيءَ جي مهر سڀني تي ساڳي هئي. هن جا مضبوط لڱ ۽ اکين جي نرالي چمڪ ڏسي ايئن پئي سمجھ ۾ آيو جڻ ڪنهن سنگتراش ڪاري پٿر مان ويهي گهڙي ٺاهيو آهي. جهڙيون ڪيرالا جون پهاڙي ڇيون آهن، اهڙائي ڪيرالا جا رهواسي آهن. جهڙا ڪيرالا جا درخت آهن، اهڙائي اتي جا جوان آهن. قداور سڌا ۽ مضبوطا هي پيانڪ ۽ پيانڪ سامونڊي طوفان جي سامهون به ثابت قدم بيهي سگهندا آهن ۽ پنهنجي جڳهه تان هٽڻ جي وائي به ڪين واريندا آهن.

روي ڪرشنا هندي پڻ سٺي ڄاڻي. بمبئي مدراس ۽ ڪانپور جي ملين ۾ ڪم ڪري چڪو آهي. هن موقعي تي هو پاڻ اسان جو ترجمان بڻيو. مون ڪرشنا کان پهريون سوال هي ڪيو ”تون ته مزدور آهين ڏهه ٻارنهن ڪلاڪ مزدوري ڪرين، پوءِ به تو ۾ ڪيئن ايتري طاقت ۽ چاهه رهي ٿو جو ادب لاءِ اتساهه رکي سگهين؟“

ڪرشنا جواب ڏنو ”پهرين مان به ادب کي ايئن سمجهندو هوس، وقت جو زبان. پر پوءِ جيئن جيئن اسان جي تحريڪ اڳتي وڌندي ويئي، تيئن ادب جي باري ۾ ڪئين حقيقتن جي مون کي بوجھ پوندي ويئي ۽ مون صاف صاف ڏٺو ته اسان جي لڙائي کي اڳتي وڌي وڃڻ لاءِ ادب به تمام ڪارگر ذريعو ٿي سگهي ٿو. پر منهنجون اکيون سچ سچ تڏهن کليون، جڏهن پوليس منهنجي لائبريري ٻهاري کڻي ويئي.“

”تنهنجي لائبريري؟“ مون حيرت وچان سوال ڪيو. ڪرشنا مون ڏانهن ٻهاري مشڪي چيو ”مون وٽ ٻوٽا چار سئو ڪتاب هئا، انهن تي مون اٺ سئو روپيه خرچيا هئا، اها لائبريري منهنجي پنڌرهن سالن جي مزدوريءَ جو مڻيو هئي. پنڌرهن سال مون ڪڏهن سئنيما ڪونه ڏٺو. ڪڏهن سئو ڪپڙو ڪونه پاتم، مون ڪڏهن سگريٽ ٻيڙي ڪا نه چڪي، تنهنڪري جيڪا به رقم بچائيندو هوس، انهيءَ مان ڪتاب خريد ڪندو هوس ۽ پوءِ هڪ ڏينهن پوليس منهنجي گهر تي چڙهائي ڪئي ۽ سڀ ڪتاب کڻي رمندي رهي، انهن ڪتابن ۾ جواهر لعل نهرو جو ڪتاب (تلاش هند) به هو ۽ پامي دت جو (آج ڪا هندوستان) به هو جو پوليس ٻهاري کڻي ويئي. هڪڙو سڪڻو پٺو به منهنجي لاءِ ڪو نه ڇڏيائون. بس

انهيءَ ڏينهن مون محسوس ڪيو ته اسان جو ساهت ڪهڙو نه قيمتي آهي ۽ ساڳئي وقت ڪيڏو خطرناڪ به آهي ته سرڪار جي ملبار اسپيشل پوليس به ان کان ڊڄي ٿي.

مون پڇيومانس، ”ڇا، ملبار ڀاڄا به اسپيشل پوليس آهي؟“
راڳهون چيو، ”پر اها ختم ڪڏهن ٿي هئي!“

جڏهن ڪانگريس جو راج نه هو تڏهن به اها پوليس اسان جي سرن مٿان سوار هئي، هينئر جڏهن ڪانگريس جو راج آيو آهي، تڏهن به اها اسان جي سرن مٿان ساڳي نموني موجود آهي.“

بي نارائڻ تنهن تي مرڪي چيو، ”اسان جو علائقو به ته اسپيشل آهي، پوءِ اسان وٽ اسپيشل پوليس ڇو نه هوندي؟ عوام ۾ اها ڪيتري قدر نه پياري آهي! ملبار ۾ جڏهن ”اسين اناج نه ڏينداسون“ جي تحريڪ شروع ٿي هئي ته سڀ کان اول گوليون اسان جي سينن تي هليون هيون، انهن گولين هلڻ جو قصو به نهايت عجيب آهي.
مون پڇيو، ”تڏهن ڇا ٿيو هو؟“

قدور نارائڻ ان جو جواب ڏنو هيستائين هوبلڪل چپ هو، ”مان به ان تحريڪ ۾ شامل هوس. ڳالهه فقط ايتري هئي ته ان سال اناج تمام گهٽ ٿيو هو ڊسمبر ۾ به ساريون تمام ٿوريون ٿيون هيون ۽ وري سيپٽمبر ۾ به فصل تمام ڪسو ٿيو هو.“

”ڇا توهان وٽ سال ۾ ڇانورن جا ٻه فصل ٿيندا آهن؟“

”ها“ ڪي نارائڻ مون کي اسڪولي شاگردن وانگر سمجهاڻيندي چيو، ”اسان وٽ چوماسي جون ٻه مندون ٿينديون آهن، هڪ مند ۾ اوڀر کان بنگال جي اسپمنڊ جون گهميل هوائون لڳنديون آهن ۽ ٻي رت ۾ عربي سمنڊ جو چوماسو ٿيندو آهي، پهريون فصل آگسٽ سيپٽمبر ڌاري لڳبو آهي، ٻيو فصل نومبر ڊسمبر ڌاري، پر هن سال ٻئي فصل ڪسا ٿيا ۽ ڪڙمي ويچارا لنگهڻ ڪڍي رهيا هئا.

”نڪ، سو توهان زميندار کي اناج ڏيڻ کان انڪار ڪيو؟“

”نه ڀائي، اسان زميندار کي ته پنهنجو حصو برابر پري ڏنو گوڙ انهيءَ تي متو جو هو پنهنجي حصي کان سواءِ مندر لاءِ به حصو طلبڻ لڳو.“

”مندر لاءِ حصو؟“

”ها هتي راجا صاحب جا به وڏا مندر آهن، جنهن ۾ هن جا ڪئين پوڄاري ۽ ديوداسيون پلبيون آهن، انهيءَ کان سواءِ اتي ياترين، ساڌن ۽ فقيرن لاءِ روز لنگر ٿيندو آهي، انهيءَ سدا ورت لاءِ اناج ڪڙمين کان ٿي ورتو ويندو آهي، پر جڏهن اسان جا پنهنجي گهر جا پاتي بک ۾ پاهه ٿيندا هجن، ته اسان مندر جي ديوتائن ۽ ان جي پوڄارين لاءِ ڀلا اناج ڪٿان آڻيون؟ جڏهن جيئن لاءِ به ڪافي اناج ڪونه هو تڏهن پتر جي بتن لاءِ اناج ڪٿان آڻيون، جوڏيون!“

انهيءَ ڪري اسان چيو ”جيڪڏهن خدا کي اناج جي اهڙي ضرورت هئي، ته هن کي ڪڙمين جو فصل هيئن ئي برباد ڪرڻ نه کپندو هو“
پر راجا اسان جي ڪا به ڳالهه نه ٻڌي لاجار ڪڙمين تنگ ٿي ”اناج نه ڏينداسين“ جي تحريڪ شروع ڪئي. ۽ اسپيشل پوليس اسان تي گوليون هلايون ته جيئن اسين مندر لاءِ ان پهچايون. ڪڙمين جا ٻار بچا پل بک ۾ پاهه ٿيندا رهن، پر پتر جي بت جو پيوڳ برابر چالورهي. اسان جون مائرون پيئرون پلي انهيءَ لاءِ بک ۾ پاهه ٿينديون رهن جيئن بيرحم ديوتائن جي سامهون نچندڙ ديوداسين جي قدامت جي چير جي چنڪار بدستور ٻڌبي رهي! محنت ڪندڙ انسان فاقا ڪڍي مري وڃي، پر ٻين جي محنت تي عيش ڪندڙ ديوتائون پنهنجن مندرن ۾ ساڳي شان مان سان رهن!“

”پوءِ ڇا ٿيو؟“

”ٿيندو ڇا؟ اسان گولين کائڻ بعد به اناج نه ڏنو ۽ اسان جي هلچل ڏينهن ڏينهن زور وٺندي ويئي. هيئن ئي ٻڌو اٿئون، ته راجا جي مندر ۾ اندر-ديوتا جي مورتي رکي اٿئون، اتي به بجليءَ جي تاريهجي ويئي آهي“
انهيءَ ڳالهه تي ٻيا سڀ هاري زور سان کلڻ لڳا.

۽ پوءِ هو هڪدم چپ ٿي ويا ۽ هڪ ٻئي ڏانهن ٺهاري لڳا، هنن جي اکين ۾ غم، غصو ۽ نفرت پڙڪندڙ روشن مشعل وانگر پئي چمڪيا. نيٺ راڳهون آهستي چيو ”اسپيشل پوليس اسان جي تحريڪ کي دٻائڻ لاءِ هر ممڪن رستو اختيار ڪيو مندر جي ميلي جي ياترين وچ ۾ جهڳڙو ڪرائي گوليون هلايائون، ڪوٽيات ۾ اسان جي زالن جي بيعزتي ڪئي

ويٽي، اسان وٽ انهن جا بيان موجود آهن ۽ اهي اڄ به دنيا جي وڏي ۾ وڏي حاڪم اڳيان پنهنجو بيان ڏيڻ لاءِ تيار آهن. اسان جي هڪ ڪارڪن خود ڪانگريس صدر پتاپي سيتا راميا اڳيان اهي سڀ حقيقتون پيش ڪيون هيون ۽ ڪانگريس صدر کي مجبور ٿي پوليس جي انهي جهنگلي ۽ وحشيانهي ظلم خلاف هڪ پڌرائي ڪڍڻي پيئي هئي، جا اخبارن ۾ ڇپي هئي.

ڪي نارائڻ جڻ پاڻ سان پئي ڳالهايو ”چندر ڪوٽ جي ڳوٺ ۾ اسان جي هڪ مکيه ڪارڪن کي پوليس پڪڙي کيس ايتري ته مار ڏني، جو هن جو هڏ ڳڏ پڇي ڇڏيائون. انهيءَ کان پوءِ هن جي گهر کي باهه ڏنائون... جڏهن گهر سڙي پسمر ٿي ميدان ٿي ويو تڏهن ان جي مٿان هر هلائي ڇڏيائون... اها جڳهه اڄ به ساڳي طرح موجود آهي، پر اهو جانثار اڃا زندهه آهي ۽ اسان جو ڪم پيو ڪري. وي ڪرشنا مرڪي چيو.

پي نارائڻ چيو ”ڪامريڊ آئندن جو قصو به ڪيڏو ته اٺو ڪو آهي!“
 ”ها ها...“ وي ڪرشنا هڪدم چيو ”ها، ڀاءُ اهو قصو ڪرشن چندر کي ضرور ٻڌايو.“

راڳهون چيو. ”ڳالهه هيئنن آهي ته راجا جي هڪ غنڊي ڪامريڊ آئندن کي ماري وڌو.“
 ”ماري وڌو ڇو؟“ مون سوال ڪيو.

”بس ماري وڌو.“ هن جواب ڏنو هاري ٿيڻ ڇا ڪورواجي ڏوهه آهي!
 ساڻي، موت جي خبر تي تون ايئن چرڪ نه پر، اسان وٽ هتي مرڻ ۽ مارڻ بلڪل رواجي ڳالهه آهي. اها ڳالهه روز پيئي ٿئي، پر انهيءَ سان اسان جي هلچل ختم ڪا نه ٿيندي آهي، به قدم اڳتي ٿي وڌندي آهي.“

وي ڪرشنا بي صبر ٿي چيو ”اڙي يار تون اصلي ڳالهه ته ڪر..“
 راڳهون چيو ”جڏهن ان غنڊي راجا جي چُرچ تي آئندن کي ماري وڌو، مون وڃ ۾ چيو ”ترس. پهرين ٻڌاءِ ته ان غنڊي جي نالو ڇا هو؟“
 راڳهون چيو مون کي غنڊي جي نالي جي خبر آهي پر مان ٻڌائيندس ڪونه. غنڊي جي نالي سان اسان کي ڪهڙو مطلب! غنڊو هميشه غنڊو

آهي، هن جو نالو ٻڌي، نالي جي بيهڙي ڪرڻي آهي..؟ ۽ سڄي ڳالهه ته اها آهي ته اسان جي هڪ تمام پراڻي رفيق جو به ساڳيو نالو آهي، جيڪو ان غنڊي جو هو. انهيءَ ڪري مان هن جو نالو نه وٺندس. سو ان غنڊي، ڪامريڊ آئندڙن کي خلاص ڪري راجا کان پنهنجو انعام ورتو انهيءَ بعد هو پنهنجي زال کي وٺي، ڪامريڊ آئندن وارو ڳوٺ ڇڏي ڪنهن ٻئي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو ٿورن ڏينهن بعد هن کي اتان به هڪالي ڪڍيائون، اهڙي طرح هو هينئر هڪڙي ڳوٺ مان ٻئي ڳوٺ ۾ پيو ڦري، پر ڪٿي به هن کي نڪاڻو نصيب نه ٿو ٿئي.“

”چو؟“

راڳهون گهڙي ڪن مون ڏانهن عجيب نگاهن سان ڏسندي چيو ”هن جي زال کي هينئر روز دورو پوندو آهي، دورو سمجهين ٿو؟.. دوري ۾ انسان پنهنجو مٿو پيو هلائيندو آهي، وات مان گجي وهندي اٿس ۽ گهٽ وڌ بڪڙ شروع ڪندو آهي ۽ ماڻهو سمجهندا آهن ته هن ۾ ڪنهن پوت پربت اچي واسو ڪيو آهي.“

مون ڪنڌ ڌوڙ ڪئي.

”بس اهو ساڳيو حال ان غنڊي جي زال جو به آهي هوءَ ان وقت رڙيون ڪري چوندي آهي.. مان آئندن آهيان، مان آئندن آهيان.“

”هوءَ جڏهن ايئن رڙيون ڪرڻ شروع ڪندي آهي، تڏهن اهو غنڊو پريشانيءَ وچان پنهنجا ڪن بند ڪري ڇڏيندو آهي، زال جي ٻوٽ بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي يا هن کي مارڻ شروع ڪندو آهي.“

”پوءِ؟“

”نيٺ هڪ ڏينهن ٻڌوسين ته هن تنگ ٿي پنهنجي زال جو گلو دبائي هن کي به ماري وڌو. ماڻهن جو چوڻ آهي ته هن کي پنهنجي زال سان سچ پچ بيهڻ پيار هو.“

ڪمري ۾ ڪيتري دير خاموشي رهي، پوءِ ڪي- نارائڻ رات جي سانت کي ٽوڙيندي، ماکيءَ جي مک جيان گونجندي چيو ”ساٿي، ايئن نه سمجهه ته هر طرف رڳو ظلم ٿي ظلم آهي ۽ اسين ان ظلم کي چپ چاپ سهندي چڪي ۽ ڀڄيسجي رهيا آهيون، چرڪل تعلقي جا هاري اهڙا بزدل

نه آهن، هنن ۾ اڃ به اها خانداني بهادري موجود آهي ۽ هو ظلم جو بهادري سان مقابلو ڪري رهيا آهن.“

وي۔ ڪرشنا چيو ”۽ تون مزدور کي ڇا سمجهيو آهي؟ سٽميوئل آئرن جي سوئي ڪپڙي جي ڪارخاني ۾ اسان خلاصين جي هڙتال سان هڪ سٽوپنڊ ڏينهن گذجي هڙتال ڪئي هئي.“

مون حيرت ۾ رڙ ڪري چيو ”هڪ سٽوپنڊ ڏينهن؟“ وي۔ ڪرشنا منهنجي حيرت تي دنگ رهجي چپ ٿي ويو ۽ پنهنجي سائين ڏانهن معنيٰ ڀريل نگاهن سان ڏسي مشڪل لڳو ڄڻ ته چوندو هجي ته ”هاڻي ٻڌايوس پنهنجي ڪهاڻي، پر ڇا توهين ڪڏهن به مون سان مقابلو ڪري سگهندا؟“

ڪي نارائڻ چيو ”اسان هتي هڪڙو آزاد قلعو اڏيو هو ڪيرپوتور ۾، جڏهن اسان جي هلچل زورن تي هئي، سڄو سارو مهينو اسپيشل پوليس جو ڪوبه باشندو اسان جي حدن ۾ قدم رکڻ جي همت ڪري نه سگهيو. جيتوڻيڪ هيئر حالتون بدلجي ويون آهن، پر ڏينهن جواڳا به اتي ڪونه ايندا آهن، ايندا ته رات جو ۽ جي رات جواڳن ته به سٽو به سٽو گذجي ايندا، ڏينهن ڏٺي جو اسان سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت اڄ به هنن ۾ ڪانهي.“

بي۔ نارائڻ مشڪندي چيو ”هن لڙائيءَ ۾ اسان جون زالون به اسان سان پوروسات ڏينديون آهن، چمي جي جاگيردار جڏهن ڳوٺ وارن کي جهنگ مان ڪاٺين ڪرڻ کان منع ڪئي هئي، تڏهن زالن ان جو خاص مقابلو ڪيو ۽ جڏهن جاگيردار پوليس سڏائي ۽ جهنگ مان ڪاٺيون ڪري موٽندڙ عورتن تي پوليس حملو ڪيو ته هنن ڏاڍي بهادريءَ سان چڪري کاڌي، پوليس وارن کي پڪڙي هڪ پاسي وٺي پنهنجي ڪهاڙين جي ڳنن سان هنن جي اها مرمت ڪيائون، جو هنن لاءِ جان بچائڻ مشڪل ٿي پيئي. ڪي پوليس وارا ته پنهنجا ڏنڊا ۽ پڳڙيون اتيئي ڇڏي اتي ڀڳا، ٻئي ڏينهن اهي ڳوٺاڻا اهي شيون وڃي ٿاڻي تي پهچائي آيا.“

تيئي ساڻي اهو قصو ٻڌي وري به کلڻ لڳا، اسين به هنن سان گڏ ڪلڻ لڳاسين. رات جي گهري اونڌاهيءَ ۾ هنن جي چوٽ کاڌل چهرن تي نوراني

مشعل چمڪڻ لڳا.

مون وي۔ ڪرشنا کان سوال ڪيو ”ڪانفرنس بابت تنهنجو ڇا رايو آهي؟“

هن ڪجهه وقت سوچڻ بعد چيو ”ڪانفرنس ۾ پنهنجنائي هئي.“
وري ڪجهه سوچڻ بعد مون ٻين ٽن هارين کان پڇيو ”مان بمبئي لاءِ اتر ملبار جي هارين جو ڪو پيغام ڪٿي وڃڻ ٿو چاهيان.“
هنن تنهنجي مون ڏانهن نهاريو ۽ پوءِ هڪ ٻئي ڏانهن معنيٰ ڀريل نگاهن سان ڏٺو ۽ هڪ ٻئي سان سُس سُس ڪري ڪنڌ ڌوڻ ڪيائون. نيٺ ڪنهن فيصلو ٿي پهتا ۽ وي۔ ڪرشنا کي ڪجهه چيائون. وي۔ ڪرشنا مون کي چيو ”بمبئي وارن کي چئج، ته چرڪل تعلقي جا هاري اڄ به پنهنجو ڳاٽ اوچور کي هلي سگهن ٿا.“

رات ڪافي گذري چڪي هئي، هوٽل جي وڏي ڪمري ۾ جتي مان رهيل هوس اتي هيٺ زمين تي منهنجا چار ساٿي سمهيا پيا هئا، پر مون پاسا پئي ورايا منهنجي نيٽن ۾ ننڊ ڪا نه هئي، اکين جي اڳيان ڪڏهن جلندڙ مڪان ٿي ٿريا، ڪڏهن هڏيون پئي ٽڪريون ۽ ڪڏهن مندر جي چاڙهين تي گولين جي بارش جي ٺڪاڻو ڪي پئي ٿي ۽ رڪي رڪي منهنجي ڪنن ۾ ”مان آندڻ آهيان، مان آندڻ آهيان“ جو پڙاڏو پئي گونجيو ۽ انهيءَ بعد ڪنهن غنڊي جي زوردار ٽهڪن جو ڪرڙو آواز... ۽ مون هر گهڙيءَ پاسو ورائي پنهنجي رفيقن جي چهرن ڏانهن پئي ڏٺو جي حقيقي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ هر گهڙي پنهنجا سر ٿريءَ تي رکي پئي ٿريا.

ڏينهن جو انسان جي منهن تي شايد پردو پيل هجي ٿو ۽ هن جي چهر تي تي ڪيتريون ڳالهيون نظر نه ٿيون اچن، پر رات جو جڏهن ننڊ ۾ ڀريل پنڊيون جهڪي بند ٿي وينديون آهن، انهيءَ وقت انسان جي صورت بلڪل بدلاجي ويندي آهي، لڪل جذبا ۽ حسرتون، اڌوريون آرزون ۽ دل ۾ رهيل ارمان، ماضيءَ ۾ ڪيل گناهه ۽ آئيندي جا خواب سڀ جاڳي پون ٿا، ۽ ننڊ ۾ غافل انسان جي چهرن تي پنهنجي ڪشمڪش جي هڪ اهڙي نرالي تصوير چٽيندا آهن، جا هونءَ ڪڏهن به اسان کي نظر نه ايندي آهي، انهيءَ ڪري مون به ڏاڍي حيرت وچان پنهنجي ساٿين جا چهر پئي ٽڪيا،

جي هارين جي آزادگيءَ جي مورچي تان آيا هئا ۽ وري ٿورن ڪلاڪن بعد صبح ٿيندي ئي ان مورچي تي موٽي وڃڻا هئا. هنن جي چهرن تي به لڪل حسرتن ۽ ناڪامياب آرزوئن پئي ڪيڏيو پر انهن چهرن تي بهادري هئي، مضبوط اراد هئا ۽ مون هنن جي چهرن تي هڪ عجيب خوشنما خواب جي انوکي جهلڪ ڏٺي، جنهن هنن جي مٿ مائٽ نه هجڻ جي باوجود ڪين ڇڪي هڪ پٽي جي نزديڪ آندو هو. مون ايئن ٿي محسوس ڪيو ته هي چار ٽي هڪ ماءُ جا پٽ آهن، ڇڻ مون ۽ هنن ساڳيو ئي سونهري خواب پئي ڏٺو. اهو سونهري خواب، جو مون هڪ دفعي لينن جي شخصيت ۾ ڏٺو هو، جو مون ستالن جي مرڪ ۾ پاتو هو شهيد جوتينداس جي بي نور نگاهن ۾ ڏٺو هو، مون کي هڪدم ويچار آيو ته انسان ڪيڏو نه اعليٰ ۽ عظيم آهي، جو پهرين ان خواب کي ڪنهن ڪتاب جي ورق ۾ ڪنهن تصوير جي هڪ هلڪي نشان ۾ خواب جي ڪنهن افق تي ان کي چمڪندو ڏسي ٿو ۽ پوءِ هو پنهنجي زندگيءَ جي پوري طاقت سان ان سونهري خواب کي هن ڌرتيءَ تي اڏي ٿو ۽ تاج محل ۽ ايفل ٽاور جهڙا لاثاني مثال وجود ۾ اچن ٿا، بئراجون ۽ بند بڌجن ٿا، ڪيترن ۾ ٽرڪٽر هلڻ شروع ٿين ٿا، پورهيت ڪارخانن ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪن ٿا، ندين جا وهڪرا بدلاجي ٿا وڃن، پهاڙن جون چوٽيون سر نڙوائين ٿيون، هوائون ضابطي ۾ اچن ٿيون ۽ انسان جي محنت سان هڪ نئين دنيا، هڪ نئين قدرت ۽ هڪ نئين فضا پيدا ٿي ٿئي.

مان ڪيتري دير ايئن سوچيندو رهيس، رات گذرندي ويئي ۽ ستارا هڪ هڪ ڪري غائب ٿي ويا، افق تي پرهه ڦٽي ۽ جا ڪرڻا اُڀري آيا، تڏهن پر واري گهر مان ستار تي ڪنهن آساوريءَ جو هلڪو منڙاڳ ڳايو ۽ هر طرف روشني ڦهلجي ويئي.

انگل پنجين بجي رمنن اچي منهنجو در تمام آهستي ڪڙڪايو
 مون اتي هن کي دروازو کوليو رمنن اندر اچي چيو ”تو کي ننڊ شايد ڪانه
 آئي آهي، خير اهو ٻه چڱو ٿيو تنهنجي گاڏي ساڍي ڇهين بجي ويندي،
 هيٺن اڃا پنج لڳا آهن، هتي ويهندين يا اسٽيشن تي هلندين؟ مون
 چيو مانس ”هل ته اسٽيشن تي ٿا ويهون“

اونداهه ۾ اسٽيشن هڪ ننڍي گدام جيان پئي لڳي، ٽئين درجي جي
 مسافر خاني ۾ مسافر پيرن پرستا پيا هئا، جيئن هر ٿرڊ ڪلاس جي مسافر
 خاني ۾ ٿيندو آهي. سيڪنڊ ڪلاس جي مسافر خاني ۾ جهوني زماني
 جون ساڳ جون ڪرسيون ۽ ميز پيئي هئي. سفيد لاپ واري گاسليٽي بتي
 روشن هئي. وهنجڻ جي جاءِ ۾ چينيءَ جو جڳ، سينگار جي ٽيبل تي به
 هڪ وڏو جڳ پاڻيءَ سان ڪنن تائين ڀريو رکيو هو ۽ پاڻيءَ مٿان
 ڪوريٽڙو پنهنجي جاري ڦهلائي هليو ويو هو. مسافر خاني جو نظارو اڙهين
 صدي جو هو جڏهن ڪمپني بهادر جا صاحب ۽ انهن جون منڊمون اتي

ڪجهه گهڙيون آرام ڪرڻ لاءِ اچي ترسنديون هيون.
 رمنن چيو ”توڪي بک ته ڪا نه هوندي پر تنهن هوندي به هيئن ئي
 ناشتو ڪري وٺ، ڇاڪاڻ ته رستي ۾ اهڙو سٺو ناشتو ڪونه ملندڙ هتي
 ڀرسان اڏلي اهڙي ته سواڊي ملندي آهي جو هٿ چٽي کائيندين“
 مان رمن سان گڏ ان جڳهه تي پهتس، وٺ جي هيٺان هڪ اونداهو شيد
 هو ۽ اندر رات جي اونداهيءَ کان به وڌيڪ ڪاري پٽي پٽي ٻري جنهن
 روشنيءَ پدران وڌيڪ اونداهي پئي ڦهلائي. شيد مان هلڪو دونهون پئي
 نڪتو ۽ ٻن ٽن مسافرن آهستي ڪلندي ڳالهين پئي ڪيون ۽ ناشتو به
 پئي ڪيو. اڏليءَ جي گرم گرم ۽ تازي خوشبو جڏهن منهنجي ناسن تائين
 پهتي ته منهنجي بک سچ پچ جاڳي اٿي. مون هڪ وڏو گرھ وات ۾
 وجهندي رمن کي چيو ”تون به ڪاءِ“ هن چيو ”مان هن مهل ناشتو ڪونه
 ڪندو آهيان.“

مون چيو مانس، ”ته مان وري ڪندو آهيان ڇا؟ ۽ مون چوڪري کي
 ٻي اڏلي آڻڻ جو حڪم ڏنو... اي جي... ايڪ ناشتا اڏلي غائون غائون...“
 مون پنهنجو مطلب ڪجهه اشارن سان، ڪجهه جڙي ڦڙي گول مول
 گفتگو سان ظاهر ڪرڻ چاهيو، جنهن تي اهو چوڪرو به کلڻ لڳو.
 رمن چوڪري کي ناشتي آڻڻ کان منع ڪئي، انهيءَ تي مون پاڻ
 واري ناشتي جي پٽي کي به پري هٽائي ڇڏيو ”جي تون نه ٿو ڪرين ته مان
 به ڪونه ٿو ڪريان“ رمن کلڻ لڳو پوءِ ڳنڀير ٿي چيائين، ”ساڻي ايئن نه
 سمجه ته مان ناشتو ڪرڻ نه ٿو چاهيان، پر حقيقت اها آهي ته مان ڏينهن
 ۾ فقط هڪ دفعو کائيندو آهيان.“

”هڪڙو وقت چو کائيندو آهين؟“
 رمن ورائيو ”انهيءَ ڪري جو ٻن ويلن ڪاٺ جي مون ۾ توفيق
 ڪانهي، همت ڪانهي“ مون چرڪ ڀريو. پر رمن جي مهاندي تي هڪ
 عجيب مسڪراھت هئي.

ٿورو ترسي رمن وري چيو ”ڪيترن ئي ساٿين جو انهيءَ کان به
 خراب حال هوندو اسين ڪڏهن ٻاهر ڪم تي ويندا آهيون ته به... تي
 ڏينهن ماني ڪا نه ملندي آهي. توکي ته خبر آهي ته ويچارا هاري ڪيترا

نه غريب آهن! تن ۾ ٻه ڏکڻ هندستان جو ڪڙمي خاص غريب آهي، اسين هنن کان پنهنجي لاءِ ماني ڪهڙي منهن سان گهرون! ”ٿورو ترسي رمنن وري ڳالهه شروع ڪئي، ”انهيءَ ڪري ئي مان ناشتو نه ٿو ڪريان، ڏاڍي جفا بعد هيءَ عادت پراڻي اٿم“

مون چپ چاپ پنهنجو ناشتو ختم ڪيو ۽ پوءِ اسين اسٽيشن ڏانهن موٽڻ لڳاسين، رستي ۾ اڃا ڪافي اونڊا هئا ۽ ڪتي ڪتي پکي ۾ ڦڙ ڦڙائي آسمان ڏانهن اڏامڻ جي تياري ۾ هئا، ڪٿان ڪٿان وري انجي گلن جي تيز سڳند پئي آئي.

اوچتور منن چيو ”اهي انجيءَ جا سفيد ننڍڙا گل اسان جي ننڍڙين معصوم محبتن جا يادگار آهن. شاعرن انهن تي نظم لکيا آهن، عاشقن انهن جون مالهائون پويون آهن، معشوقائن انهن سان پنهنجي ڪارن زلفن کي سينگاريو آهي! جڏهن منهنجي شادي ٿي هئي... ”رمنن چپ ٿي ويو. ڪيتري دير کان پوءِ مون هن کان سوال پڇيو ”تنهنجي زال ڪٿي آهي؟“

هن ڪجهه وقت ترسي چيو ”منهنجي زال ۽ منهنجو جان جگر... ڪڏهن هتي... ڪڏهن هتي... ڪڏهن هن ساٿيءَ جي گهر... ڪڏهن هن هاريءَ جي ڳوٺ ۾ اجهو حاصل ڪندا آهن.“

رمنن هيٺ جهڪي وات تان هڪ پٿر کنيو ۽ ان سان سامهون وٺڻ جي ٿڙ کي چٽيندي چيائين، ”سڄو ڏکڻ ڀارت اسان جو گهر آهي.“

پٿر ڏاڍي تيزيءَ سان وٺڻ جي ٿڙ سان ٽڪر کائي وڃي ڀر واري تلاءَ ۾ پيو.

مون چيو مانس، ”تون نشان تمام سٺو ٿو چڻين!“

مليالي زبان جو وڏي ۾ وڏو شاعر ولاٽول تريپور کان گهڻو پري ڪونه رهندو آهي. هو هڪ ننڍڙي سهڻي ڳوٺڙي ۾ رهندو آهي. ان ڳوٺڙي کي ”شير وٿوروٿي“ ڪري سڏيندا آهن. ڳوٺ جي چوڌاري ننڍيون پهاڙيون آهن ۽ پاسي کان ڀارت ندي پيئي وهي. ولاٽول جو گهر ڪيوئن جي ٿڌي ۽ سانتيڪي جهڳٽي جي ٻنھ وچ ۾ آهي. اسين پهتاسين ته صاف سهڻي وٿاڻ مان تازي گاهه جي سڳند پئي آئي ۽ ڏڏل ڍڳين ڏاڍي پيار سان پنهنجن وچڙن کي پئي چٽيو. گهر جي زالن اندر آهستي ڳالهائيندي ڪڏهن ڪڏهن ڪل تهڪڙو پئي مچايو. آباد ڪٽنب ۾ جيڪا پاڪائي ٿيندي آهي، سڪ پيار ٿيندو آهي، انسان ۽ محبت جا جيڪي رشتا، نانا ۽ سڱ ٿيندا آهن، اهي سڀ پنهنجي پوري سوئهن سان اتي موجود هئا. مان پنهنجي گهر جي فضا کان گهڻو پري ڏينهن رات جي مسافريءَ سبب ٽڪل هوس. سومهن ته اهي سڀ ڳالهيون خاص طور محسوس ڪيون. اڳتي وڌي اندوچرن جي ننڍڙي شرميلي پٽ کي گود ۾ کنيو جو بلڪل

منهنجي ٽي پٽ وانگر معصوم ۽ موهيندڙ آهي. پهرين ته هو منهنجي گود ۾ ٿي نه اچي، پر نيٺ آيو ته وري پنهنجو نالو نه ٻڌائي، نالو ٻڌايائين ته وري هٿ وارو رانديڪو نه ڏئي، نيٺ جڏهن اهورانديڪو ته ڏنائين ته مون ڏاڍي پيار وڃان هن کي چميو ۽ اسين ٻئي هميشه لاءِ هڪ ٻئي جا پڪا دوست بڻجي وياسين. ولاٽول وڏي شاندار ۽ معزز شخصيت جو مالڪ آهي. هن قومي هلچل جا گئين گيت ٺاهيا آهن. ولاٽول جي عمر هن وقت ستر سال ٿيندي هن جو آواز ڳورو ۽ گونج ڀريو آهي. سفيد ڌوئي اوڍي هن پنهنجي ڊگهين ٻانهن سان مون ڏانهن اشارا پئي ڪيا ۽ مشڪيو به پئي. ولاٽول انگريزي، اردو يا هندي نه ڄاڻي نه سمجهي ۽ مان وري مليالي ڪو نه سمجهان، انهيءَ ڪري اسان جي ڳالهه ٻولهه گووندن ڪروپ جي ذريعي ٿي. گووندن ولاٽول جو پٽ آهي. هن جي اکين ۾ هميشه هڪ گهري سوچ ويچار جي جهلڪ ڏسبي آهي.

گووندن چيو ”بابا چوي ٿو ته مون توهان کي پنهنجو هم عمر سمجهيو هو پر توهين ته تمام جوان آهيو“ انهي تي مان ۽ اندوچرن جيڪو ولاٽول جونائي آهي، مشڪل لڳاسين. اڇوت ڪروپ، گووندن ڪروپ ۽ ولاٽول جا پيا پٽ ۽ هن جونائي اندوچرن اشتراڪي هلچل ۾ خاص بهرو وٺندڙ آهن. هنن جا خيال ولاٽول جي خيالن کان نرالا آهن، ڇاڪاڻ ته ولاٽول مدراس کاتي جو وڏو سرڪاري شاعر آهي ۽ انهيءَ لاءِ هن کي سال ۾ هزار روپيه پگهار ملندو آهي. مون سوال ڪيو ”فقط هزار روپيه؟ هڪ هزار روپيه؟ انهيءَ حساب سان هن جو ماهوار پگهار چوراسي رپين کان به گهٽ ٿيندو. منهنجي خيال ۾ بمبئي ميونسپالٽي جي پنگيءَ کي به ان کان وڌيڪ پگهار ملندو آهي. مان پنگيءَ جي ڪم کي به ايترو ئي ضروري ٿو سمجهان، جيئن هڪ شاعر يا وزير جي ڪم کي، پر اجوري ۾ ايڏو فرق ڇو آهي؟ مدراس سرڪار جو وزير ته هزارين روپيه ماهوار پگهار کڻي ٿو ۽ انهن جو وڏو شاعر فقط چوراسي روپيه! سرڪار تهذيب ۽ فن جو ڪيڏو نه قدر ڪيو آهي!!“ ولاٽول هڪ جهوني وڻ جيئن اسان جي مٿان بيهي اسان جي گفتگو کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو پر هو ڪجهه ٻوڙو به آهي، انهيءَ ڪري اسان جي بحث جو مطلب سمجهي نه سگهيو هن

آهستي منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي ڳوٺنن کي ڪجهه چيو.
 ڳوٺنن مون کي چيو ”بابا چوي ٿو ته مون کي ڏاڍو افسوس آهي، جو
 هنن ڏينهن ۾ اسان جو ناچ گهر موڪلڻ سبب بند آهي، نه ته جيڪر توهان
 کي سڄو ڪٽڪلي ناچ ڏيکاريون ها.“

پوءِ ڳوٺنن پنهنجي پيٽ ڏانهن اشارو ڪري چيو ”هيءَ اسان جي
 ننڍي ۾ ننڍي پيٽ آهي ۽ تمام سٺو ناچ ڪندي آهي.“

ننڍي پيٽس ڪلي انوچرن جي پٽ کي منهنجي ڳوٺ مان ڪٽي ورتو ۽
 چيائين، ”هلو ماني تيار آهي.“ مان مسافريءَ ڪري ٿڪل هوس، انهيءَ
 ڪري ماني کائي جلد سمهي پيس، جڏهن اٿيس ته پاڇا لڙي چڪا هئا ۽
 اس جي تيزي گهٽجي ويئي هئي، ڇانهه پي اسين ڀارت نديءَ جي ڀل تي
 وڃي بيٺاسين. نديءَ جي ٻيءَ ڀر شونور ريلوي جنڪشن آهي، شونور جي
 پريان اوچيون پهاڙيون آهن، جنهن جي پٺيان سج غائب ٿيڻ تي هو ۽ ڀارت
 نديءَ جي سطح تي پئي چمڪيو.

اندوچرن چيو ”انهن پهاڙين جي ڀرين ۾ پر موپلن جو ديس آهي. موپلن
 جي بغاوت بابت ته تو ضرورت ٻڌو هوندو.“
 مون ها ڪئي.

”موپلا اصلي عربي مسلمان هاري آهن، هنن جي بغاوت نجي هارين
 جي بغاوت هئي، پر ان کي هڪدم فرقيوار رنگ ڏنو ويو، ڇاڪاڻ ته موپلا
 مسلمان هئا ۽ انهن جا زميندار هندو هئا. پر اها چڪتاڻ فرقيوار نه هئي.
 بنيادي طور اها هارين جي زميندارن خلاف بغاوت هئي. پهرين اها هلچل
 صحيح راه تي هلندي رهي، ڪيترا هندو هاري به هنن سان شامل هئا ۽
 هڪ دفعي جڏهن اسپيشل پوليس موپلن تي چڙهائي ڪئي ۽ پوليس کي
 شڪست کائڻي پئي تڏهن هنن جا ڪيترائي براهمن ڪلارڪ موپلن
 جي هٿ اچي ويا. پر موپلن هنن سان ڪوبه خراب سلوڪ نه ڪيو. اٽلو
 هنن کي پنهنجي ٽوليءَ ۾ شامل ڪري ڇڏيو ۽ اهوا تي به پنهنجي تائپ
 جي مشينن تي موپلن لاءِ ساڳيو ئي ڪم ڪرڻ لڳا، جيڪو اسپيشل
 پوليس لاءِ ڪندا هئا.

”اها اسپيشل پوليس ڪهڙي بلا آهي؟“ مون سوال ڪيو اها

اسپيشل پوليس انگريزن جي وقت کان موٽي موپلن کي دٻائڻ لاءِ اتي مقرر ڪئي ويئي هئي، ان هلچل کي تمام سختيءَ سان دٻايو ويو. هڪ دفعي گانڌي جي ۽ مولانا محمد علي به ان علائقي جي دوري تي آيا هئا، پر ان کانپوءِ ڪنهن به قومي اڳواڻ هن پاسي منهن ڪونه ڏيکاريو آهي ۽ اها هلچل غلط ماڻهن جي ور چڙهي ويئي. اصل ۾ اها هلچل هڪ سٺي مقصد لاءِ شروع ڪئي ويئي هئي، انهيءَ هلچل ۾ موپلن تمام ڳريون سختيون سٺيون، ڪمانڊر هيجوويڪ جا ظلم ته سڄي ملبار ۾ مشهور آهن. جڏهن موپل انهيءَ کي به قتل ڪري ڇڏيو ته انگريزن ان عوام جي وڏي ۾ وڏي دشمن جي نالي هڪ يادگار ٺهرايو. جيڪو اڄ به قائم آهي، اڳي ڪانگريسي چوندا هئا ته طاقت حاصل ڪرڻ بعد اسين ان يادگار کي هڪدم هٽائي ڇڏينداسين، پر طاقت ۾ اچڻ بعد نه هنن ان يادگار کي هٽايو ۽ نه اسپيشل پوليس کي موپلن جي ملڪ ۾ ختم ڪيو!

”سوان انگريزن جي زماني جي اسپيشل پوليس اڄ به اتي قائم آهي؟“
 ”قائم ڇا آهي، پر اڳي کان به وڌيڪ سرجوشيءَ سان ڪم پيئي ڪري، طريقا اهيتي پراڻي حڪومت جا آهن، فقط آزادي نئين آهي.“
 پل جي پريان شونور جنڪشن تان انجڻ جي شنگنگ جو آواز پئي آيو. اندوچرن پل جي مٿان جهڪي ڀارت نديءَ جي لهرن ڏانهن نهاريندي چيو ”هلچل جي زماني ۾ انهيءَ ساڳي شونور جنڪشن تان ڏيڍ سئو موپلا هارين کي هڪ مال گاڏي ۾ بند ڪري ڪوئمبرور وٺي ويا هئا، جتي هنن تي مقدمو هلائڻو هو. ڏيڍ سوانسانن کي هڪ ننڍي گاڏي ۾ جانورن جيئن سٿيو ويو جڏهن منزل تي پهچي گاڏو کوليائون ته اڌ کان وڌيڪ موپلا هاري مونجهه ۾ مري ويا هئا. اها ڪا ڪهاڻي ڪانهي، روايت ڪانهي، حقيقت آهي ۽ هتي جي سڀني اخبارن ۾ رپورٽ ٿي چڪي آهي.“

گوڙندن آهستي چيو انگريز سراج الدوله جي بلٽڪ هول جو ذڪر وري وري ڪندا هئا، پر شونور جي بلٽڪ هول جو ذڪر ڪڏهن ڪونه ڪيائون. انسانيت کي صحيح منزل تائين پهچڻ لاءِ خبر ناهي اڃا اهڙن ڪيترن بلٽڪ هولن مان لنگهڻو پوندو.“

سج لهي ويو هو ڀارت نديءَ جي سطح تي لکين تارا کڙڪيٽن جيئن
 ٿي ٽمڪيا. شونور جنڪشن تي هڪ انجن شنتنگ پئي ڪئي، هڪ
 گاڏي ڪوچين طرف رواني ٿي، ڪارن پهاڙن جي پريان موپلن جي ڏيس ۾
 هاري اڃا پنهنجي حقن لاءِ پيا لڙن، ڀارت نديءَ جي ڀل تي ڪيرالا جي حد
 ختم ٿي ٿئي ۽ مدراس جي حد شروع ٿئي ٿي. ڀل تي آبڪاري ڪاتي جو
 پهرو آهي. سپاهين جي نرڙ تي چندن جا وڏا تلڪ لڳل هئا ۽ مون پئي
 سوچيو ”شراب تي بندش ته پوي ٿي، پوءِ ظلم تي به بندش ڇو نه ٿي پوي!
 چاڪاڻ ته موپلن جي ڏيس ۾ اسپيشل پوليس اڃا موجود آهي!“

گاڏي دونهان ڪڍندي گهڻو پري هلي ويئي. ڀل جي پرينءَ ڀر کان هڪ
 گاڏي وارو پنهنجي بيل گاڏي ۾ ويهي ڳائيندو هيڏانهن پئي آيو.
 گوونڊن چيو ”موپلن جو رهبر به هڪ گاڏي وارو هو، هڪ غريب مزدور
 گاڏي وارو. هن جو نالو ”ڪنجوا احمد“ هو. هن جي انتظام ۽ ضابطي لاءِ
 انگريز به واه واه ڪندا هئا. هن کي پڪڙڻ لاءِ وڏو انعام آڇيو ويو پر
 ڪير به هن کي پڪڙي نه سگهيو. آخر شاهي سرڪار پنهنجي پراڻي
 چالبازي هلائي. هن کي نياپو موڪليو ويو ته جيڪڏهن پاڻي اچي پيش
 پوندين ته هن کي ڪجهه به نه ڪيو ويندو. ڪنجوا احمد حاجي انهيءَ چال
 ۾ قاسمي پيو ۽ اچي پاڻ کي اسپيشل پوليس جي حوالي ڪيائين. شاهي
 سرڪار پنهنجو وعدو وساري ڇڏيو ۽ هن قاسميءَ تي تختي تي لتڪايو
 ويو.“

گوونڊن ان بيل گاڏيءَ ۾ ويٺل گاڏيءَ واري ڏانهن نهاريندي چيو ”هو
 بلڪل اهڙو ئي گاڏيءَ وارو هو“

۽ گاڏيءَ وارو گيت ڳائيندو اسان جي سامهون لنگهي ويو..

پرديشي، پوئينم پتالم وٽنم

پرنيڪار ناوڏي ڪو ترنيم

پرايئنڊ ناٽو ڪار پاومان نيگڙي

پر منڊي اچتي تڪ مينو

(ماڻهو چون ٿا ته پرديسي هليا ويا، هن جا سپاهي به واپس موٽي ويا ۽
 هيٺر اسان جي پنهنجي حڪومت آهي ڇا پوءِ به اسان جي غريب هم

وطن جي پيءُ کي ڦاهي تي لٽڪايو ويندو؟
”هي به اهوئي آهي.. اهوئي آهي..“ مون گوئندن کي چيو ”گاڙيءَ
وارا سڀ گاڙيءَ وارا آهن، سڀ هڪ جهڙا آهن!“

الوائي ڏانهن ويندي ڪا به خاص ڳالهه ڪانه ٿي. مون واري گاڏي ۾
 ٻه پادري هئا، جن جي ڳالهين مان پروڙيم ته ناتال ملهائڻ لاءِ ڪنهن هنڌ
 وڃي رهيا هئا. هڪڙو ٻيو شخص به هو جو الوائيءَ ۾ لارين جو نيڪيدار
 هو. هن کي سونهري ڪنار واري قيمص ۽ ڌوٽي اوڍيل هئي. منهن تي چڊي
 سونهاري هيس ۽ هر هر مونڌانهن نهاري پئي مشڪيائين. هن جي ويس
 وڳي جي اها زناني نزاکت ۽ هن جي مرڪ مون کي پسند ڪانه هئي،
 انهيءَ ڪري مون هن کي مشڪل ڏنو ۽ پاڻ دريءَ مان ٻاهر نظارو ڏسڻ
 لڳس. ٻاهر جو نظارو اندرئين نظاري کان وڌيڪ دلچسپ هو. ساڍن ٽن
 ڪلاڪن جي مسافريءَ بعد جڏهن الوائيءَ کي ويجهو پهتاسين تڏهن
 شايد هن ماڻهوءَ کان وڌيڪ رهيو نه ٿيو هن منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي
 منهنجو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪايو مون پڇيو مانس. ”ڇا ڳالهه آهي؟“
 ”توهين.. توهين ڪرشن چندر آهيو نه؟“
 ”جي ها“

”مان توهان کي سڃاڻان“

”ڪيئن سڃاڻو؟“

”توهان تيچور ۾ ليڪچر ڏنو هوند؟“

”جي ها“

هن ڏاڍي نزاکت سان مرڪي مونڌانهن نهاري هت جوڙيا، مون به هت جوڙيا، هن چيو ”مان الوائيءَ ۾ لارين جو ٺيڪيدار آهيان.“

مون چيو مانس ”چڱو ٿيو جو توهان ٻڌائي ڇڏيو مون سمجهيو هو ته توهين سوامي ديانند جا چيلا آهيو.“

هو پهرين چرڪيو پر هڪدم سنڀالي ورتائين. چوڻ لڳو ”مان ته الوائيءَ جي پسگردائيءَ ۾ لارين جو ٺيڪيدار آهيان، مکيه سڙڪن تي سرڪاري لاريون هلنديون آهن، ننڍن رستن تي منهنجون... منهنجون ڪل يارنهن لاريون آهن“

”منهنجون“ ۽ ”يارنهن“ لفظن تي هن خاص زور ڏنو.

مون ڳالهه بدلائي چيو ”ترببور ۾ مون جيڪي چيو انهيءَ بابت توهان جو چا رايو آهي؟“ هو ڏاڍي مٺي ڍنگ سان چوڻ لڳو ”توهان ماڻهن جا ويچار تمام سٺا آهن، پر معاف ڪجو توهان ماڻهن جو نظام ڪجهه ڪمزور آهي.“

اهو ٻڌي مون چرڪ ڀريو ”اهو ڪيئن؟“

هن چيو ”جيڪڏهن توهان جو نظام ٺيڪهجي ها ته مون وٽ اڄ يارنهن لاريون ڪٿان اچن ها؟.. چڱو ڀلا الوائي اچي ويئي.“

هن وري به ڏاڍي نزاکت سان هت جوڙيا ۽ هٿن ٻيڳ کڻي هيٺ لهي

ويو.

لهڻو مون کي به هو پر انهيءَ کان اڳي مون هن جو ڪنڌ پڪڙي ان مان هن جي اها نزاکت ۽ سونهن ٺٺوڙي ڪڍڻ تي چاهي، پر ڪربان ڇا؟ هيٺ هن جي بادشاهت هئي، هن اسان کي پٽي ٺٺوڙيو ٺٺوڙي بيپرواهيءَ سان ڦٽو ڪري ڇڏيائين، جيئن لارين جي پراڻن ۽ بيڪار پرنن کي گند جي ڍير تي ڦٽو ڪيو آهي، انهيءَ ڪري مون پنهنجا چپ پڪوڙي ڇڏيا ۽ لهندي لهندي هن کي چيم ”ٺيڪيدار صاحب، توهان جي انهيءَ هر هڪ

لاريءَ ۾ اندر اسان جو ڊرائيور ويٺل آهي سمجهو؟“

پر هن ڪنڌ ورائي پٺيان ڪو نه ٺهاريو.

الوائي هڪ هنري شهر آهي. هتي پاڻ ٺاهڻ جو ڪارخانو آهي ۽ ايليومينم جي ٿانون ٺاهڻ جي هڪ وڏي ڪمپني آهي. جا سڄي هندستان ۾ پنهنجو مال موڪليندي آهي. هنن جي گهرج ۽ ڪپت جيترو ايليومينم اتي پيدا ڪو نه ٿيندو آهي. انهيءَ ڪري هوا هو ٻاهران به گهرائيندا آهن. پر ٻاهران گهرائڻ تي به ڪمپنيءَ وارن کي فائدو ٿيندو آهي، ڇاڪاڻ ته هتي مزدوري سستي آهي ۽ بجلي به تمام سستي آهي جا پنجاه ميل پريان هائڊرو پراجيڪٽ مان ايندي آهي.

الوائيءَ کان ڪوٽايم سرڪاري بس رستي وڃبو آهي. ڪوچين ۽ ٽرانڪور جي گڏجڻ بعد اتي بس سرڪاري ملڪيت بنائي ويئي استيت ايڪسپريس. (عام طرح غلطيءَ وچان سرڪاري ملڪيت کي قومي ملڪيت سڏيو ويندو آهي) استيت ايڪسپريس، سگريٽ نه پر سرڪاري بس اٽڪل ساڍي يارهين بجي الوائيءَ مان نڪرندي آهي. ڪوٽايم کي عيسائي شاهوڪارن جو گهر سمجهيو ويندو آهي، ڏکڻ هندستان ۾ اهو شهر رڳو جي واپار جو مرڪز آهي، ٽراونڪور ۾ رڳو جي وڻن جا وڏا شاهي باغ آهن، ڪوٽايم ۾ چير يا پلي نالي هڪ تمام جهوني ديول آهي، چون ٿا ته اها ڇهه سئو سال جهوني آهي. ڪوٽايم کان ٿورا ميل پري ڏکڻ هندستان جي ٻي به هڪ جهوني ۾ جهوني ديول آهي، انهيءَ جو نالو ڪوراويلنگنا آهي. اها پهرين صديءَ جي وقت جي آهي. ان صديءَ ۾ شام ملڪ جا ڪيترائي عيسائي ڏکڻ هندستان ۾ اچي گهر ڪري ويٺا ۽ انهن جو اولاد اڄ به ڪوٽايم ۾ موجود آهي.

الوائيءَ کان ڪوٽايم ويندي رستي تي ڪئين سهڻا دلڪش نظارا آهن. رستي جي پاسي کان ننڍڙا ڳوٺ آهن، جن جا خوبصورت مڪان ڳاڙهي پوري پٿر جا ٺهيل آهن ۽ انهن جون ڇهه ڪنڊيون چٽيون ناريلي وڻن جي پنن جيئن پري کان نهايت سٺيون لڳنديون آهن، گهڻو ڪري هر گهر ٻاهران ڪيلن جا جهڳٽا تنگيل هوندا آهن ۽ هيٺ زمين ته ڪارا مرچ پيا سُڪندا آهن.

ڪارا مرچ هتي جي خاص پيدائش آهي، تنهن کان سواءِ ٽيپوٽيڪا جون گنديون پٿائن وانگر ڪپي اس ۾ سڪائيندا آهن، جي هو پاڇيءَ وانگر رڌي کائيندا آهن. رستي تي هاري بانس جي ڪاٺيءَ تي توڪريون ٻڌي ڪلهي تي رکي هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ويندا ڏسبا، عيسائي زالن جون ٽوليون ديول مان پيئون موندليون، ڪيرالا جي زالن جو لباس ڌرم ۽ ذات جو پابند نه آهي، سڀني جو هڪ ئي ويس ٿيندو آهي، هڪ قميص ۽ هڪ ڌوٽي جا هو مردن جيان گوڏ ڪري ٻڌنديون آهن، پر عيسائي زالن اها ڌوٽي اهڙي طرح ٻڌنديون آهن، جيئن ڌوٽيءَ جو هڪ پلٽو پٺيان ڪلنگيءَ وانگر ٻاهر ڏسبو آهي، انهيءَ ڪلنگيءَ کي اتي نيور چوندا آهن. ننڍيون چوڪريون سفيد گهاگهريون پائينديون آهن ۽ جڏهن ميڙاڪي ۾ هونديون آهن ته نظارو نهايت دل چڪيندڙ هوندو آهي. رستي تي صبح کان شام تائين توهان کي هزارين اهڙا ٻار گڏبا جي بگل ۾ ڪتابن جو ٿيلهو دٻائي يا اسڪول بيا ويندا يا پيا موٽندا، هندستان جي ٻئي ڪنهن به علائقي ۾ مون اهڙو نظارو نه ڏٺو آهي. هن ڀت جا پنجاهه سيڪڙو ماڻهو تعليم يافته آهن. مليلي ٻولي ۾ ريهه روزانيون اخبارون نڪرندڙ آهن ۽ هر ڪا اخبار هزارن جي تعداد ۾ وڪامندي آهي.

هن ملڪ جي ماڻهن ۾ سال ۾ ٻه فصل ٿيندا آهن ۽ پهڙين تي ٽيپوٽيڪا پوکبو آهي، جنهن کي هتي مرچيني چوندا آهن، مرچيني جو ٻوٽو فوٽ اوچو ٿيندو آهي. انهن جي تارين تي پٿائن وانگر گل ٿيندا آهن، جن ۾ ٻه پٿائن وانگر نشاستو هوندو آهي. مرچينيءَ جي پوک قلمي آهي، ان جي تارين جا ڇهن ڇهن انچن جا ٽڪر ڪري زمين ۾ لڳائبا آهن ۽ انهن جي چوڌاري مٽيءَ جو ڍير لڳايو ويندو آهي، پوءِ ان کي پاڻ ۽ پاڻي ڏنو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح ٿورن ڏينهن ۾ اها تاري زمين ۾ پنهنجي پاڙ پڪيڙيندي آهي ۽ انهيءَ ۾ ننڍڙا ساوا پن ظاهر ٿيندا آهن. پهڙي علائقن ۾ جتي چانور ميسر نه ٿيندا آهن، اتي غريب هارين جو ڪاڇ اها مرچيني آهي. هوان جا ٽڪر ڪري سڪائي رکندا آهن ۽ پوءِ پٿائن وانگر ٽهڪائي مڇيءَ سان گڏ کائيندا آهن. مرچيني ۽ مڇي سٺو کاڌو آهي، ڇاڪاڻ ته مرچيني ۾ نشاستو آهي، ۽ مڇيءَ ۾ پروٽين جا جزا آهن پر

ڪڙمي غريبيءَ سبب مڇي وڃي بازار ۾ وڪڻڻ ۽ پاڻ باقي اڪيلي
مرچيني کائين، جنهن ڪري هنن جو کاڌو اڻپورو رهجي ويندو آهي ۽ هنن
جي آنڊن ۾ زخمي ٿي پوندا آهن ۽ هو موت جو شڪار بڻبا آهن. هن علائقي
۾ اها آندڻ جي بيماري تمام عام آهي.

هن علائقي ۾ ڪشيونڊي جا وڻ به تمام گهڻا نظر ايندا آهن. ندي
ڪناري پهاڙن جي لاهيءَ ۽ چاڙهيءَ تي هيٺ ماڻھن ۾ رچتي ڪٽي اهو وڻ
نظر ايندو. ٻنن ٻارن وچ ۾ به اهو وڻ لپندو جتي ٻيو ڪجهه نه هوندو ۽ فقط
پٿر ۽ سڪل سلا هوندا اتي به اهو وڻ ملندو ان وڻ کي پوکڻ جي ضرورت
نه ٿيندي آهي، ان جي سنڀال جي ضرورت نه ٿيندي آهي، جتي جڳهه
ملندس اتي اڀري نڪرندو. پر هي ڪشيونڊيءَ جو وڻ جهڙو تهڙو وڻ نه
آهي، ڪو بيڪار وڻ نه آهي، هي گهڻي ڀاڱي ڊالر ڪمائيندڙ وڻ آهي. ان
جي ننڍڙي قد ڏانهن نه وڃو. ان جي پيرنگي گلن ڏانهن نه ٺهاريو. انهن گلن
جي چڻج بعد ان ۾ اهو ميوو پيدا ٿيندو آهي جو اولهه جي ملڪن ۽ ان جي
ديسين ۾ ۽ خاص ڪري آمريڪا ۾ ماڻهو وڏي شوق سان کائيندا آهن.
ٿراونڪور جو ڪاڇن جو ڌنڌو انهن وڻن جي ڪري ٿي زندہ آهي ۽ ان
ڌنڌي مان لکين ڊالرن جي آمدني ٿيندي آهي. اهي ڪاڇا صاف ڪري،
پيچي آمريڪا موڪليا ويندا آهن ۽ موت ۾ اتان سون جهڙا ڊالر ۽ سامراج
جي نئين غلامي ايندي آهي. جنهن کي اسان جا ڪي دوست ساڻو
ايسٽ ايشيا جي آزادگيءَ جي نالي سان سڏيندا آهن، چون ٿا ته هن دفعي
آمريڪا ۽ هندستان جي وچ ۾ جيڪو واپاري ٺاهه ٿيندو ان تي ان ڪاڇن
جي قلم سان ٿي صحيح ڪئي ويندي.

هن ملڪ ۾ فقط اهو ڪشيونڊيءَ جو وڻ نه آهي. ڪيرالا ديس جا
جيڪي به وڻ آهن، ڇانهه، ڪافي، ڪيشونٽ، پيپروائڻ، نڪس واميڪا،
رٻڙ. هر ڪو ٻوٽو ڊالر ڪمائيندڙ ٻوٽو آهي. ٻس هيلٽائين فقط اتي جي
سمند جي مٽي ۽ ريتي ڊالر ڪمائڻ کان رهيل هئي، سو هاڻي پڌجي ٿو ته
ان جي سرخ ريتيءَ ۾ به يورنيم لڪل آهي ۽ انهن جون ڳوٺيون ڀرجي
آمريڪا موڪليون پيون وڃن ۽ انهن جا به ڊالر پيا اچن.

۽ مان لاريءَ ۾ ويٺي پيو سوچيان ته ڪيرالا جي ديس جي ڌرتي

جيڪي اهي سڀ ڊالر ڪمائي ٿي، اهي وڃن ڪيڏانهن ٿا ! اهو ڪيئن ٿيو آهي، جو ايترو ڊالر ڪمائيندي به ڪيرالا جو عوام بکيو آهي، انهن خوبصورت پهاڙين جا مالڪ هوندي به انهن جي قيمتي ڌاتن ۽ پيدائش جا وارث ٿي ڪري به انهن جي بدن تي سڪڻي ٽوپي ڪانهي، انهن جي پيرن ۾ رواجي جتي ڪانهي، هنن جي پيٽ ۾ چانورن جو هڪ ڪٽو ڪونه ٿو پهچي ۽ پيٽ جي انهيءَ ناسور ۾ خبر ناهي ته ڊالرن جا اهي ڏير ڪيڏانهن گم ٿي ٿا وڃن. هي هندستان ۾ 15 آگسٽ تي جيڪا اسان کي آزادي ملي انهيءَ کي ڪهڙو ڏاڏيل اچي ٿئي ويو! چوٽه اها آزادي ڪيرالا جي هارين تائين اڃان پهتي ٿي ڪانهي. ها ترانڪور جي بازارين ۾ موٽرون اڃا به اڳي جيئن پيون ٿيون، ڪوٽائم ۾ باٽا جون سهڻيون جتيون اڃا به پيئڻون وڪامن، الوائيءَ ۾ لارين جون ڪيڪيڊار زريدار ڪنار واري ڏوتي پائي سگهي ٿو پر اهي ڊالر ڪمائيندڙ محنتي انسان انهن موٽرن ۾ چڙهي گهمي چونه ٿا سگهن؟ چنڊرن شيري جي ڪڙمين جي پيرن ۾ آئون باٽا جون سهڻيون جتيون پيل چونه ٿو ڏسان؟ الپيءَ جي ناريل جي ڪاٻاڙ اُٿندڙن جي بدن تي مان اهي زريدار ڏوتيون چونه ٿو ڏسان؟ منهنجي دل ۾ اهوئي ويچار ٿو اڀري ته جن ماڻهن عوام کان هنن جون موٽرون، هنن جون جتيون، هنن جا سهڻا ڪپڙا آهن شايد انهن ئي هنن جا ڊالر به ڳڙڪايا آهن ۽ هنن آزادي به پاڻ وٽ دٻائي رکي آهي ۽ بدلي ۾ هنن جي مٿي تي ناريلي ڪڪايون ٽوپيون کڻي رکيون آهن، چانورن بدلي هنن جي آڏن ۾ ناسور پريو آهي ۽ پيرن ۾ جُتيءَ بجاءِ ڪيرالا جي زهريلي نانگن جا ڏنگ بچائي رکيا آهن.

۽ مان ويٺو آئيندي جو ويچار ڪريان. مستقبل جيڪو گهڻو پري ڪونهي ۽ تمام ويجهو اچي پهتو آهي، انهن پهاڙين جي پريان اتر ملبار جا جوان لڙي رهيا آهن ۽ ڪيرالا جي ڏکڻ ۾ اوڀر ۾ اتر ۾ اولهه ۾ ۽ ڪيرالا جي ٻنهي وچ ۾ انهن دوکيبازن خلاف لڙي رهيا آهن ۽ هيئنر جلد ئي اهو چرخو پلٽجي ويندو ۽ پوءِ اها دوکيبازي، اها دلالي، اها چوربازي ۽ اها جادوگري ختم ٿي ويندي ۽ ڪيرالا جا مانجهي مڙس غلاميءَ جا ٻنڌڻ ٽوڙي پنهنجي محنت سان پيدا ڪيل دولت پاڻ ماڻي سگهندا، پاڻ خرچ

ڪري سگهندا. مان اهو سوچيندي ٻاهر ڏسان ٿو لاريءَ جي دريءَ کان ٻاهر
 جو نظارو نهايت دلفريب آهي، ناريلن جا بلند وڻ، انهن جا سڌا ڊگها سفيد
 ٿڌڙ ۽ انهن جي چوٽين تي پنڪن مثل سبز پڻ هئا پر مست ٿي پيا جُهو من.
 نيري نهر جي ڪناري وٽن جي ٿڌي چانور ساوڪ جو بخملي غاليچو
 وڇايل آهي ۽ آئيني مثل صاف پاڻيءَ جي سطح تي بنفشي جا گل تڙيا پيٽا
 آهن ۽ سامهون ڪيٽ مان زالن جي گيت جو آواز پيو اچي:

اي في ترچور املو گلامي تمبور ڪڪ ڪڪ
 اي في ڪنڊا جريمٽ دري!

(منهنجي بد صورتيءَ تي ته مالڪ منهن ٿو گھنجائي پر منهنجا موتين
 جهڙا چانور ڏسي اهي وري مون کا ڦرڻ ٿو چاهي)

هزارين سالن کان ڪيرالا جون زالون پنهنجي پيڪسيءَ جو اهو گيت
 زمين ۽ آسمان جي مالڪن کي ٻڌائينديون رهيون آهن پر حالتن ۾ ڪوبه
 فرق ڪونه پيو آهي. ڇاڪاڻ ته انقلاب ڪڏهن به رحم ۽ مذهب مان پيدا
 نه ٿيندو آهي. اهو ته طاقت سان ۽ محنت سان حاصل ٿيندو آهي، انهيءَ
 ڪري ئي ڪيرالا جي ڪيٽن ۾ اڃ هڪ نئين راڳ جي گونج پيئي ٻڌجي.
 اهو گيت جو ڪيشونڊيءَ جي وڻ جيان هر هنڌ، هر گهر ۽ هر زمين ۾
 پيدا ٿي سگهي ٿو ۽ جنهن جي پائڻ ۾ محنت ۽ آرام جو سڪ ڀريل آهي.
 هڪ ٻيو گيت:

تاسي يارو تو چي ان انو ملا تودي
 تاميچال نمل اُنائي چتو ٿيرم پودي

(جن وٽ ڪجهه به نه آهي، سي جلدي پاڻ ۾ هڪ ٿي وڃو ڊير ڪندڻو
 ته بڪ مرڻو پوندو!)

ڪيرالا جي امر شهيدن جي ماءُ اڃ کان پوءِ ڪير به تنهنجي گيتن کي
 ۽ تنهنجي چانورن جي داڻن کي توکان ڪسي نه سگهندو. هوڏانهن اتر ڏانهن
 ڏس، تنهنجا بهادر سپوت ٻيلن وٽ ڪٿا ٿي رهيا آهن.

ساڍن نون ڪلاڪن جي بس جي سفر بعد اسين رات جو ائين بجي
 ترانو ڪور پهتاسين. منهنجي سفر جا ٻيئي ساٿي سريٽر ۽ ٻي- ماڌون اڃا

شاگرد آهن ۽ استودنٽ فيڊريشن جا مڪ ڪارڪن آهن. سريٽر ٽرانڪور ۾ پڙهندو آهي ۽ ماڏون ڪوئي لون ۾ رستي تي ٻنهي کي هر هر ٻڪ پئي ستايو ۽ ٻنهي جڻن منهنجي ٿوري ڪاٺڻ تي عجب پئي ڪاڏو. سريٽر جيترو گهٽ ڳالهائيندو آهي ماڏون هن کان به گهٽ ڳالهائيندڙ آهي، ماڏون بندرو آهي، پر سريٽر هن کان به بندرو آهي. ماڏون جي نيٺن ۾ هڪ عجيب معصوميت آهي. پر سريٽر جي نگاهن مان شوخي ۽ شرارت پيئي ٿي ٿي. هن اڪثر نڪ ڦٽائڻي يا شون.. شون ڪري مون ڏانهن پئي نهاريو ۽ منهنجي ٿڱ تي ٽوڪ طور پئي مشڪيو.

لاريءَ ۾ اسين سڀئي گڏ ويٺا هئاسين ۽ اسان جي اڳيان پانت پانت جا ماڻهو ويٺا هئا. هڪڙا اهي هئا جن کي اسان جي ڳالهين سان ڪا به دلچسپي ڪانه هئي. اسان جي اڳيان هڪڙو پادري ويٺو هو. شايد مون وانگر هن ملڪ ۾ پهريون دفعو آيل ٿي ڏٺو. جنهن پنهنجي همراھ کي جدا جدا جڳهن جو احوال پنهنجي مذهب جي خيال کان پئي ڏنو. پٺيان وري ٻيا به چڻا هئا، جن سڄو وقت شڪار ۽ زالن جون ڳالهيون پئي ڪيون ۽ ڪنهن وقت ته ايئن ٿيو ساڳئي علائقي لاءِ ٻن قسمن جو ذڪر اچي ٿي چڙيو. مثال طور هڪ جڳهه جي باري ۾ سريٽر مون کي چيو ”هي شنگناشيري ڳوٺ آهي، اسان جو ڪامريڊ ڳوپالن هتي رهندو هو. ڏاڍو زنده دل، ويڙهاڪ ۽ مانجهي مڙس هو. مزدور هن کي ڏاڍو پائيندا هئا. هو هن ڳوٺ ۾ ئي رهندو هو.“ ساڳئي وقت پادري پنهنجي ساٿيءَ کي پئي ٻڌايو ”هي شنگناشيري آهي، اسان جي بيشپ هتي نئين ديول ٺهرائي آهي، پاليا ذات جي ڪيترن ماڻهن کي اسان عيسائي بنايو آهي“ ۽ پٺيان آواز آيو.. ”هي شنگناشيري آهي هوءَ چوڪري ماريآ جنهن جو مون توسان سويل ذڪر ڪيو اها هتي ئي رهندي آهي، هاءِ هاءِ! غضب جي چوڪري آهي! تازي ناريل جي کوپري مثل نرم ۽ ملايم!“ ۽ پوءِ هن جي هلڪن ٽهڪن ۽ وري هٺن جي مٿس ڀڄس جو آواز آيو ۽ مان سوچڻ لڳس ته جڳهه ته ساڳي آهي پر هر ڪو پنهنجي پنهنجي نگاهه کان پنهنجو جدا جدا رايو ۽ نرالو حوالو پيش ٿو ڪري، هر نرالي ذڪر ۽ نرالي راءِ سان ان جڳهه جي شڪل ۽ ان جڳهه جي حيثيت بدلجي ٿي وڃي. پر حقيقت ڇا هئڻ

گهرجي؟ ڇا حقيقت ۾ شنگناشيري انهيءَ ڪري مشهور ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اتي هڪ طوائف جي ڪوٺو آهي يا اتي هڪ ديول آهي يا ڇاڪاڻ ته اها زمين هڪ شهيد جي ماءُ آهي؟ سوال اصل ۾ موقف ۽ نظر جو آهي، ڪي ماڻهو عوام کي رڌون پڪريون ٿا سمجهن. اهي هميشه چوندا... هتي هيتريون عيسائي رڌون آهن يا هتي هيتريون هندو مسلمان رڌون آهن. ڪي ماڻهو وري هر شيءِ کي پنهنجي عيش ۽ نفس پرستيءَ جي نگاهن سان ٿا ڏسن. هتي گهڻيون ناچڻيون آهن، هتي ڪيترا شراب جا گُٺا آهن. ڪي شخص وري اهو ڏسندا آهن ته ان تر جا انسان ڪجهه اڳتي وڌي رهيا آهن يا نه... اتان ئي زندگيءَ ۽ ادب توڙي فن ۾ روشن خياليءَ ۽ ترقي پسنديءَ جي شروعات ٿئي ٿي. شنگناشيريءَ جي ماريبا طوائف جي ڪهاڻي لکڻ ۾ حقيقت پسندي ٿي سگهي ٿي پر ان کي ترقي پسندي ڪوٺي نه ٿو سگهجي.

اهڙو ساڳيو تجربو مون کي اڳتي هلي ٿرانوڪور ۾ به ٿيو. پيٽرول پمپ وٽ ٻيئي مون ٻارهين صديءَ جي ٺهيل Gothic گائڪ ڍنگ جي اڏاوت سان ٺهيل هڪ عاليشان عمارت ڏانهن پئي ٺهاريو ۽ دل ۾ ساراهه پئي ڪيم جو اوچتو سريٽر چيو ”سرسي- پي رام سوامي آير جي نادر شاهي حڪومت جي خلاف شاگردن پهريون ميڙ هن جڳهه ۾ ڪيو هو ۽ پوليس جون گوليون ۽ لٽيون کاڌيون هٿائون! تڏهن مون هڪدم محسوس ڪيو ته هي پيٽرول پمپ فقط پيٽرول ڀرڻ جو آستان نه آهي، هي سامهون مڪان فقط سهڻي اڏاوت نه آهي، هي سامهون بازار ۾ فقط خريدارن ۽ وڪڻندڙن جو ميڙ نه آهي پر هي هڪ يڪي سلسلو آهي، هتي زندگيءَ جون ترقي پسند طاقتون ڪم پيون ڪن. هتي انسان اڳتي وڌڻ لاءِ لڙي ٿو مري ٿو ۽ نئين قيمتن ۽ قدرن کي پيدا ٿو ڪري هيءَ گهڙي هيءَ منت جو منهنجي سامهون آهي، سو اڪيلو نه آهي، ان جون پاڙون ماضيءَ ۾ آهن ۽ منهن مستقبل ڏانهن آهي. اديب جيڪڏهن سامهون واري عمارت جون سرون ڳڻڻ شروع ڪري ته هوريان اديب ٿي سگهي ٿو ترقي پسند اديب نه ٿو ٿي سگهي. جيڪڏهن ڪو پيٽرول پمپ تي ايندڙ موٽرن جو رنگ روپ جو پورو پورو بيان ڪري ۽ فقط ان کي ئي پنهنجي ادب ۾ ڀري ته اسين هن جي

رنگ جي پرک تي عجب کائي سگهون ٿا ۽ هن کي سندس علم تي داد ڏيئي سگهون ٿا، پر هن جي سماجي بي علميءَ تي ضرور ماتم ڪرڻو پوندو. ادب سٺو ٿڪا سڃاڻي جي طلب ٿو ڪري، اڌ سڃاڻي، چوٿائي سڃاڻي ۽ ائين پتي سڃاڻيءَ جو ادب ڦاٿل نه آهي. ادب کي اها سڃاڻي ڪيبي جوهر هڪ چيز کي هر ڪنهن طرف کان ورائي ڦيرائي ڏسي ۽ ان جي ڊيگهه ويڪر ۽ گهرائيءَ جو پورو اندازو لڳائي، ان جي حال ۽ ان جي ماضيءَ جون پاڙون ۽ ان جي مستقبل جي صورت تلاش ڪري، اها سڃاڻي ٻه پوري سڃاڻي نه آهي، جا زندگيءَ جو سڄو عڪس نه برابر چٽي پر ان جي رهبري ۽ اڳواڻي نه ڪري سگهي. ٿراونڊرم ڪوئي لون ۽ الپيءَ ۾ هر شهر ۾ مون ايئن محسوس ڪيو ته اتي هر قدم ۾ هر پٿر تي انساني ترقي جي جدوجهد جا نشان موجود آهن ۽ اهي نشان برابر اڳتي وڌندا رهن ٿا. انهن شهرن ۾ مون هر ڀل ۽ هر منت ۾ تبديلي ايندي ڏٺي. عوام جي سڃاڻي، جا هميشه اڳتي وڌندي ٿي رهي ۽ انسان جي تقدير بدلائي ٿي ڇڏي، اهو اديب، اديب ئي نه آهي جو ان سڃاڻيءَ لاءِ نه لڙي ۽ فقط قافلي جي ڌوڙ ٻڙجي ويهي رهي.

پئي ڏينهن منهنجي پهرين تقرير يونيورسٽي ڪاليج ۾ هئي. اهو ڪاليج اٽڪل سو سال جهونو آهي. راجنيتي ڳالهين ۾ انهيءَ ڪاليج جا شاگرد تمام پختا ۽ ويڙهاڪ آهن. ملڪي هلچلن ۾ هنن نه فقط وڏو بهرو پئي ورتو آهي، پر ڪيئي دفعا اڳواڻي به ڪئي اٿن. سر سي- پي رام سواميءَ جي نادر شاهي دور ۾ سڀ کان پهرين هن ڪاليج جي شاگردن ئي هڙتال ڪئي ۽ عوام جي جدوجهد جي اڳواڻي ڪئي هئي. جنهن ۾ ان وقت ڪانگريس به شامل هئي. انهيءَ ڪاليج ۾ اٽڪل ٻه هزار شاگرد آهن، انهن مان اڌ کان مٿي جلبي ۾ حاضر هئا، منهنجي تقرير بعد شاگردن تمام دلچسپ سوال ڪيا. مثال طور:

”مارڪس ۽ لينن جون لکڻيون ادب آهن يا نه؟“

”ڏکڻ هندستان مٿان جو سرڪار زبردستيءَ هندي مڙهي رهي آهي،

تنهن بابت منهنجو ڇا رايو آهي؟“

ادب ۾ ڪهڙي ڳالهه وڌيڪ ضروري آهي.. مال يا رومال؟ (Content)

” تالستاء جي لکڻين ۾ جيڪو مذهبي رنگ ڏنل آهي، ان کي ڪيتري حد تائين معاف ڪري سگهجي ٿو؟ انهن سوالن مان صاف ظاهر هو ته شاگرد عقل ۽ سالم دماغ سان تعليم حاصل ڪري رهيا هئا ۽ ترقي پسند ادب سان کين گهري دلچسپي هئي.

جلسي جو صدر پروفيسر گپتا نائر هو. هن کي به ترقي پسند ادب سان گهڻي دلچسپي آهي. هو مليالي زبان جو هڪ سٺو ناٽڪ نويس ۽ ڪامياب اداڪار آهي. هن جي گفتگو نهايت صاف ۽ سولي آهي. هن جي ڳالهائڻ جي ڍنگ ۾ هڪ نرالي ڪشش ۽ جذباتيت پريل آهي. اتان مون کي ٿاڻون هال جي ميٽنگ ۾ ويڻو هو. اها ميٽنگ مهاتما گانڌي ڪاليج جي شاگردن سڏائي هئي. ٿاڻون هال پري ڪونه هو، اسين پيدل ئي اوڏانهن هلياسين. مون سان گپتاناٿ ۽ ٻيا ساٿي گڏ هئا. گلن ۽ لان جي ساٿي چپر ۽ گاهه جي ٻارن وٽان لنگهندا اسين ڪاليج جي وڏي شاهي حاٽي ۾ پهتاسين، جتي اندر انب جو هڪ وڻ هو.

ناٿر چيو ”هي سامهون انب جو وڻ ڏسو ٿا؟“

”ها“

”ڪيئن ٿو لڳيو؟“

مان سوال ٻڌي حيران ٿي ويس. وڻ کي وي به چڱي طرح ڏسي چيم، ”سٺو آهي، يعني جهڙا ٻيا انب جا وڻ ٿيندا آهن“

ناٿر مشڪي چيو ”انهيءَ انب جي وڻ لاءِ يونيورسٽي ڪاليج جي شاگردن هڪ دفعو هڙتال ڪئي هئي.“

”سو ڇا ڪيئن؟“ منهنجي حيرت وڌي وئي.

ناٿر چيو ”ڪاليج جي هلائيندڙن اهو وڻ ڪپائڻ ٿي چاهيو. هنن جو چوڻ هو ته انهيءَ وڻ مان احاطي جي خوبصورتيءَ ۾ گهٽتائي ٿي اچي ۽ شاگرد چون ته اسين اهو وڻ ڪپڻ نه ڏينداسين. ڪيترن سالن کان اهو وڻ اتي بيٺل هو. ڪئين دفعا شاگردن گرميءَ جي موسم ۾ ان جي ٽڙي چانو ۾ ويهي پڙهيو ۽ آرام ڪيو هو انهيءَ ڪري هنن اهو وڻ ڪپڻ نه ٿي ڏنو.“

ناٿر خاموش ٿي ويو.

مون سوال ڪيو پوءِ؟“

ٺاڻڙ چيو ”وڻ اڃا توهان جي سامهون آهي، شاگردن جي ڪامياب هڙتال ڪارڻ ئي اهو وڻ اڃا اتي بيٺو آهي.“

انبن جو اهو شاهي وڻ اسان جي سامهون هو. اهو پراڻو ڪشادي ٿڙ وارو سبز گهاٽن پنن وارو اڻب جو وڻ ڪهڙو نه سهڻو سندر پئي لڳو. ان وقت به ان جي ٿڙ کي ٿيڪ ڏيئي به شاگرد ان جي ٿڙي ڇانوڻي پڙهڻ ۾ رڌل هئا. ان جي سيني تي ڪيترن ئي هنڌن تي ڪاليج جي چوڪرن ۽ چوڪرين جا نالا اُڪريل هئا. هڪ هنڌ پنججي واري دل جي شڪل هئي، جنهن ۾ تير چڙهيل هو. ٻئي هنڌ لکيل هو ”مان اقرار ٿي ڪيان ته مان ضرور ايندس“ ٽئين هنڌ لکيل هو ”صرف تنهنجو“ چوٿين هنڌ ٻه مليل هٿ اُڪريل هئا. نوجوانيءَ جون انيڪ اهڙيون خوشگوار يادگيريون، ڌڙڪندڙ دلين جا ڪئين اقرار ۽ انجام دوستيءَ ۽ وفا جا ڪئين سهڻا نشان، محبت جا ڪئين تاج محل ۽ خواب ان هڪڙي وڻ ۾ لڪل ۽ سمايل هئا. مون کي خيال آيو ته اسان جا هي نوجوان شاگرد ڪهڙا نه ترقي پسند ۽ زنده دل آهن. هوءَ فقط آئيندي لاءِ نه ٿا لڙن پر ماضيءَ لاءِ به لڙي سگهن ٿا. پنهنجي شاندار ۽ خوبصورت يادگارن جي حفاظت ڪري سگهن ٿا. هوءَ فقط ٽرانسپورٽ جي مزدورن لاءِ نه پر اڻب جي هڪ وڻ لاءِ به لڙي سگهن ٿا. فقط اهي شخص جيڪي زندگيءَ سان محبت ڪن ٿا، جي عوام کي پيار ڪن ٿا، جي عوام جي روزمره جي لڙائيءَ ۾ شامل ٿين ٿا، اهي ئي شخص حسن ۽ سونهن لاءِ لڙي سگهن ٿا. حسن، سونهن، فن ۽ پرڀت جي قسم ڪٽندڙن کي هڪ دفعو ٽراونڊر ۾ وڃي اهو وڻ ڏسڻ ڪپي. جنهن وڻ کي پراڻي حسن جي سنڀاليندڙن ۽ نئين حسن جي چاهيندڙن پنهنجي خون سان سنڀاليو آهي. انهيءَ حسن ۽ خوبصورت جي بچاءَ اُهي عياش ۽ نفس پرست اديب ڪيئن ڪري سگهندا، جي عورت جي جسم کي پاڪ نگاهن سان نه ٿا ڏسن. جن کي بادليئر وانگر معشوق جي چپن مان به لاش جو پوءِ ٿي اچي. جي عوام جي لڙاين ۾ حصو وٺندڙ اديبن کي ڳنڍي-چوڙ سڏين ٿا. عوام کي هيٺئر چڱي ريت خبر پئجي چڪي آهي ته سندن ڳنڍين کي ڪٽرڻ وارا اهي ئي شخص آهن جن آزاديءَ جي نالي تي سندن کيسا ڪٽريا آهن ۽ حسن

جي نالي ۾ هنن جا انبن جا وڻ ڪپڻ ٿا چاهين.

ٽائون هال واري ميٽنگ ۾ اٽڪل هزار ماڻهو اندر ويٺل هئا ۽ اوتراڻي ٻاهر بيٺل هئا. اتان ٿي آءٌ مسافر خاني ۾ موٽي آيس. جتي رات تائين شاگرد ۽ ليکڪن سان ترقي پسند ادب تي بحث ٿيندو رهيو. جيڪو ٻئي ڏينهن اخبارن ۾ تمام سٺي نموني ۾ شايع ٿيو. منهنجي ان دوري جو سمورو احوال، اسان جي ميٽنگن ۽ سياڻن جي سموري ڪارروائي هتي جي اخبارن ۾ هميشه سٺي نموني سان ظاهر ٿي ۽ اسان جي جماعت جي پيغامن کي به وڌندار نموني ۾ ظاهر ڪيو ويندو هو. انهيءَ جو مکيه سبب اهو آهي ته ڪيرالا جي جدا جدا اخبارن ۾ ڪم ڪندڙن مان اڪثر ليکڪ دل سان ترقي پسند ادب جا حامي آهن. ڪيرالا جا اخبار نويس اتر هندستان جي اخبار نويسن وانگر پاڻ کي مزدور طبقي کان مٿئين درجي وارا نه سمجهندا آهن، پر هو پاڻ کي مزدور ٿي سمجهندا آهن. مزدورن جيئن هنن پنهنجي هڪ جماعت ٺاهي آهي، جا هو ٽريڊ يونين جي طريقي تي هلائيندا آهن. پريس جي شاهوڪار مالڪن سان هو پنهنجي حقن ۽ پنهنجي ضرورتن لاءِ لڙندا آهن. انهيءَ ڪري ئي هو اسان جي مصيبتن کي سمجهي سگهن ٿا ۽ اسان جي هلچل لاءِ هنن جي دلين ۾ همدردي آهي.

ٿراونڊرم جي ڏکڻ ۾ آخرين حد تي راسڪماري آهي، جنهن کي عام طرح ماڻهو ڪنيا-گماري ڪوٺيندا آهن. اتي وڃڻ لاءِ اسان کي ٿامس عرف راجن جي موٽر ملي ويئي. ٿامس جا ساٿي پيارو چان هن کي راجن سڏيندا آهن. راجن هڪ ننڍڙي پريس جو مالڪ آهي. ڪجهه وقت اڳي هو هڪ هفتيوار اخبار ڪڍندو هو. اها اخبار چوراسي سال جهوني هئي، انهيءَ اخبار ڏکڻ هندستان جي راجنيتيءَ جا سڀ پهلو ڏنا هئا. سرڪار پرستيءَ مان اعتدال پرستي، اعتدال پرستيءَ مان قوم پرستي ۽ قوم پرستيءَ مان اشتراڪيت. جڏهن اخبار اشتراڪيت ڏانهن جهڪاءُ ڏيکاريو ته سرڪار اها اخبار بند ڪري ڇڏي راجن کي پنهنجي اخبار بند ٿيڻ جو تمام گهڻو ڏک هيو. راجن موٽر جو رخ ڦيريندي ٿراونڊرم جي

ميوزيم جي سامهون گذرندي چيو ”منهنجي اخبار چوراسي ورهيه پراڻي هئي، منهنجي وڏڙن- ابن ڏاڏن ان کي پنهنجي خون سان پاليو ۽ تاتيو هو.“ مون چيو مانس ” عمر نه ڪر، اها وري نڪرندي ساڳي نالي سان نه ته وري پئي نالي سان نڪرندي، عوام جي اخبار ڪڏهن به مرندي نه آهي، ان جا اوتراڻي نالا ٿيندا آهن، جيترا عام ماڻهن جا نالا ٿيندا آهن. اها نت نئون نالو وٺي نڪرندي آهي ۽ بازارين، گهٽين ۽ گسن گاهن ۾ پنهنجي صدا بلند ڪندي رهندي آهي. جڏهن عوام جا دشمن پنهنجي طاقت سان هن لاءِ قانون جا سڀ دروازا بند ڪري ڇڏيندا آهن ته عوام جي اها اخبار زير زمين هلي ويندي آهي ۽ اتان وري ساڻي سلي جي گوٽنچ ۽ مڪڙيءَ جيان ڦٽي نڪرندي آهي ۽ پئي ڏينهن ان جو آواز عوام جي دلين ۾ گونجندو آهي ۽ ماڻهو گڏ ٿي ستن ۾ ان جو ذڪر ڪندا رهندا آهن ۽ شاگرد، مزدور، هاري ۽ وطن جا پلائي چاهيندڙ پروانا ان کي هٿون هٿ ورهائيندا آهن. جيئن جوت مان جوت ٻرندي آهي، مشعل مان مشعل روشن ٿيندي آهي، مرڪ مان مرڪ چمڪندي آهي، تيئن عوام جي اخبار عوام جي دلين ۾ انقلاب جو چراغ روشن ڪندي هر طرف ڦهلجي ويندي آهي ۽ پئي پاسي پهريدارن جي گهيڙي ۽ بند ڪمرن ۾ ويٺل ظالم چرڪي ويندا آهن. اڙي...! هيءَ اخبار ته وري زنده ٿي ويئي! اسان ته هن کي ختم ڪري ڇڏيو هو، اڃا ڪالهه ته ان کي قتل ڪيو هوسين! تيون ڏينهن هن جي پاءُ کي ختم ڪيو هوسين، تنهن کان اڳي هن جي پئي پاءُ کي ماري پورو ڪيو هوسين، ۽ انهيءَ کان اڳي... پراج هيءَ وري زنده ٿي اٿي آهي ۽ ان جا چمڪندڙ لفظ هنن جي اکين سامهون سوڀ جي خوشيءَ وچان ناچ ڪندي چوندا آهن... اسين مري نه ٿا سگهون، ڇاڪاڻ ته اسين عوام جو آواز آهيون، اسان کي ڪير خريدي نه ٿو سگهي، ڪير وڪڻي نه ٿو سگهي، اسان جي گلي ۾ ڪير به ڦاهو وجهي نه ٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته اسين عوام جو آواز آهيون، عوام جو روح آهيون ۽ جان آهيون! هڪ شخص مري سگهي ٿو، پر ماڻهو مري سگهن ٿا، ٻه هزار... ٻه لک ماڻهو قتل ٿي سگهن ٿا، پر سڄي جو سڄو عوام قتل ٿي نه ٿو سگهي. انهي ڪري ئي اسين اڄ وري توهان جي سامهون پيا نچون. ڪالهه توهان زير دستيءَ اسان کي قتل ڪري ڇڏيو، پر

اسين مري ڪونه وباسين. اسين ته هڪ ٻج جيان ڌرتيءَ جي سيني ۾ لڪي وباسين، اتي اسان کي گرمي ملي ڪنهن پنهنجو خون ڏنو ۽ اسين وري نئين زندگي حاصل ڪري ڌرتيءَ مان ڦٽي ٻاهر نڪتاسين. توهان جي سرن مٿان انقلاب جي تلوار بڻجي پيا نچون. اي ظالم توھين اسان کان ڊڄو ٿا! توهان جو ڊپ واجب آهي.. ڇاڪاڻ ته ظالم ختم ٿي ويندا، ظالم مٽجي ويندو ۽ ظلم جا لفظ به ميسارجي ويندا پر عوام هميشه زنده رهندو عوام جا قول زنده رهندا ۽ انهن جو ادب ۽ فن به هميشه زنده رهندا.

راجن جي موٽر ڪنيا ڪماريءَ پاسي ڏانهن پئي هلي ۽ راجن پئي چيو ”اخبار بند ٿيڻ جو مون کي سخت افسوس آهي، مون کي ايئن پيو محسوس ٿئي ڄڻ منهنجي مويي پاءُ کي مون کان زوريءَ وڇوڙيو ويو آهي. هيئنر فقط مان آهيان، منهنجي زال آهي، منهنجون ننيون پٽ. اخبار کان سواءِ گهر تي ڄڻ سڄو پيو لڳي.“

اسٽوڊنٽ فيڊريشن جي صدر گوپيءَ چيو ”اخبار بند ٿيڻ کان ٿورا ڏينهن پوءِ راجن جي گهر جي تلاشي ورتي ويئي هئي.“

”ڇو؟“ مون سوال ڪيو.

راجن آهستي مشڪندي چيو ”سرڪار جو خيال هو ته مون گهر ۾ ڪميونسٽن کي لڪائي ويهاريو آهي.“

ڪلمڪ گوپيءَ چيو ”فقط تلاشي ورتي وڃي ها ته ٻه ٽيڪ هو اها ته رواجي ڳالهه آهي، پر هنن تي گهر جي هر شيءِ هيٺ مٿي ڪري پڇي ڊاهي پوري ڪئي.“

راجن چيو ”پوليس پاڻيءَ جي ڍلن ۽ اناج جي ڍن ۾ به جهاتيون پائي ڏسڻ لڳي، پر انهن ۾ ته ڪٿي به ڪميونسٽ لڪل ڪونه هيا. پوءِ هنن رڌڻي جا سڀ ٿانوي پڇي پور ڪيا، ڪتاب ڦاڙي پنوپنو ڪيائون، ريڊيو پلنگ، ڪرسيون، ميزون، منهنجي پٽ جو پينگھو. هر شيءِ پڇي پوري ڪيائون.“

”ٻار جو پينگھو به؟“ مون حيرت وڃان سوال ڪيو ”ها“ راجن ورائيو ”هنن کي شڪ هو ته متان ان ۾ به ڪو ڪميونسٽ ويٺو هجي“ پوءِ ٿورو

ترسي راجن چيو ”هن حالت ۾ هو غلط ڪونه ٿا، پينگهي ۾ منهنجو پٽ هو.“

فلپس راجن جي ڪلهي تي هٿ رکي چيو ”تنهنجي موٽر سلامت آهي سا به انهيءَ لاءِ منهنجي موٽر ٻين جي ڪم ايندي رهندي آهي، راجن جواب ۾ چيو ”۽ اڪثر اهڙن ماڻهن جي ڪم ايندي آهي جن جي اڄ وڃ بابت ڄاڻ هئڻ جي پوليس کي خاص خواهش رهندي آهي، انهيءَ لاءِ منهنجي موٽر مون وٽ موجود آهي ۽ ان لاءِ جڏهن جيترو پيٽرول ڇاهيندو آهيان، اوترو ئي ملي سگهندو اٿم.“

گوپيءَ چيو ”ها، پوليس جو ڪم هلڪو ٿي ويندو آهي نه!“
اسين ٿراونڊر شهر کان ڇهه ميل اڳتي نڪري آيا هئاسين، راجن اشارو ڪري چيو ”شهر جي بس سروس هيستائين ايندي آهي، جيتوڻيڪ شهر هتان ڇهه ميل پري آهي.“
مون پڇيو ”اهو ڪيئن؟“

”هتي هڪ ڪانگريسي ايم ايل اي رهندو آهي انهيءَ کي وٺڻ لاءِ بس سروس ميونسپل حدن کان ڇهه ميل ٻاهر تائين هلندي آهي.“
ڪورين چيو ”هوءَ سامهون عمارت ڏسين ٿو؟“
”ها، ڇاڇي عمارت آهي؟“

”اهو ڪوس گهر آهي، اتي مهاڻا گانڌيءَ جون ٻڪريون ڪسنديون آهن، توکي خبر آهي ته انهي ڪوس گهر جو ٺيڪو ڪنهن کنيو آهي؟
هڪ ڪٽر ڪانگريسي۔ اهنسا جي جٽ!..“

مون چيو مانس، ”اهنسا جو فلسفو ٻڪرين ۽ انسانن لاءِ نه آهي، اهو صرف ديوتائن ۽ چور بازاریءَ وارن لاءِ خاص الڳ رکيل آهي.“
گوپيءَ چيو ”هيءَ جيڪا سامهون جاءِ ٿو ڏسين تنهنجون نالو آهي ڇهه ڪيلا.“

”ڇهه ڪيلا! ڇو؟“
فلپس ورائيو ”ڪنهن زماني ۾ هتي ڪيلن جا ڇهه وڻ هوندا.“
مون کين ٻڌايو ”مون کي پنهنجي بمبئي جي گهر جي يادگيري ٿي اچي، ان جو به عجيب نالو آهي... چارنگلا، شايد ڪنهن زماني ۾ اتي به

فقط چار بنگلا هوندا.

”پر ڇا توهان جي چئن بنگلن ۾ اهڙو تلاءُ آهي جنهن ۾ ڏيڏر به رهي نه سگهندا؟“ راجن سوال ڪيو.
”نه.“

”پوءِ ڇا هن تلاءُ کي ڏسي وٺ. هن تلاءُ ۾ هڪڙو به ڏيڏر نه آهي. پوڄاري چون ٿا ته راجا اڻڏيڏرن کي پارا توڏنو هو. اندر جڏهن گوتم رشيءَ جي پرڻ هُن جي زال اهليا ٻائي سان صحبت ڪرڻ لاءِ پئي ويو تڏهن انهن ڏيڏرن ڏاڍو شور مچايو هو. انهيءَ تي راجا اڻڏر ديوتا بنجي ڪاوڙجي هن تلاءُ جي سڀني ڏيڏرن کي پت هڻي ختم ڪري ڇڏيو ۽ انهيءَ وقت کان وٺي هن تلاءُ ۾ هڪ به ڏيڏر ڪونه رهندو آهي.“ مان حيرت وڃان راجن جو منهن تڪڙ لڳس.

راجن مشڪي چيو ”اها ته آهي ديو ڪهاڻي. هاڻي حقيقت اها آهي ته انهيءَ تلاءُ ۾ گندرف جي ملاوٽ آهي، انهيءَ ڪري اتي ڪوبه ڏيڏر رهي نه ٿو سگهي، هي پاڻيءَ جو هيڊورنگ، هيءُ پوءِ..“

تلاءُ پٺيان رهجي ويو هو ۽ راجن چيو ”انهيءَ گندرف سبب هن پت جي ماڻهن کي چمڙيءَ جي بيماري تمام گهٽ ٿيندي آهي ۽ هو اڪثر تندرست ۽ نونا ڏسبا آهن ۽ ٻين ڳوٺن جي پيٽ ۾ رهي جي رهاڪن جي عمر به وڏي ٿيندي آهي.“

هينئر اسان جي موٽر هڪ ننڍڙي ڳوٺ جي وچ مان پئي لنگهي. راجن مون کي ٻڌايو ته هتي ناريل جي ڪاٻاڙاڻ جا ٻه وڏا مرڪز آهن، پر اڄ ڪلهر اهو ڪم صفا بند آهي ۽ ڪاريگر بيڪار ويٺا آهن.
”ڇو؟“

”اصل ڳالهه هي آهي ته ناريل جو ڪاٻاڙو چور-بازار ۾ هليو ٿو وڃي ۽ هتي جا مرڪز بند ٿي ويا آهن ۽ مزدور بيروزگار ويٺا آهن.“

رستي ۾ هر هنڌ ديوليون ۽ مسجدون پئي ڏٺيون. جڏهن مون انهن جي گهڻائيءَ ڏانهن اشارو ڪيو ته راجن ورائيو ”ايئن نه آهي ته هتي جا ماڻهو وڌيڪ امير آهن. هن علائقي جا ماڻهو به ڪيرالا ۽ تامل ناڊو جي ٻين علائقن وانگر ئي غريب آهن، پر مصيبت اها آهي ته هتي جا عام ماڻهو

ويچارا اهڙا ته معصوم ۽ اڻڄڻ آھن جو اڃا تائين پنهنجي ان مذهبي چڪرن ۾ ڦاٿل آھن ۽ سمجھن ٿا ته هن دنيا ۾ سندن غريب هجڻ ڪا ڀل يا خطا ڪانهي، هن دنيا ۾ هنن کي سڀ ڪجهه ملندو ۽ مذهب جا ٺيڪيدار هر نموني هنن جي انهيءَ بيوقوفيءَ جي پٺڀرائي ڪندا رهن ٿا. انهيءَ ڪري تون ڏسندين ته هتي جو عوام غريب آهي، پر ديولين جا پادري ۽ مسجدن ۽ درگاهن جا ملان ۽ مولوي بيحد شاهوڪار آهن.

مون پڇيو مانس، ”پادرين ۽ مولوين وچ ۾ لڙائي به ٿيندي آهي؟“
 ”اهي لڙايون هن علائقي جي خصوصيت آهن. مسلمان آبادي ۾ ٿورا آهن، پر ڏاڍا ويڙهاڪ آهن. اڪثر مهاڻا آهن. اهي پاڻ ۾ وڙهندا رهندا آهن. لڙايون، مٿا ڦاڙڻ ۽ خون خرابي هنن جي رواجي مذهبي فرض جي ياداشت ۾ داخل ٿي چڪا آهن ۽ اهي جهڳڙا عدالتن تائين پهچندا آهن. انهن جو سڄو انتظام ۽ خرچ هڪ پاسي ديول ۽ ٻئي پاسي مسجد جي طرفان ٿيندو آهي ۽ اهي ساڳيا ماڻهو انهن نيڪ ڪمن لاءِ پيسا ڏيندا آهن، جن جو انعام هنن کي اهو ملندو آهي جو هر سال نيون ديوليون ۽ نيون مسجدون ٺهنديون آهن ۽ وري نوان جهڳڙا شروع ٿيندا آهن.“

گوپيءَ مون کي ٻڌايو ته ڪوٽا جو وڏو پادري ڏکڻ هندستان جي شاهوڪار ۾ شاهوڪار ماڻهن مان هڪ آهي. چانهه پيئڻ لاءِ راجن هڪ هنڌ پهچي موٽر روڪي. موٽر جي پهچندي ئي ڪيتريون زالون اچي ان کي گهيڙي ويون. هنن کي نهايت شوخ رنگن جون ساڙهيون پاتل هيون، جنهن ڪري هنن جي جسم جو ڪارو رنگ وڌيڪ ڪارو پئي لڳو. ڪنن ۾ عجيب و غريب قسم جا زيور پيل هئن، جڻ نانگ چٽ هنيو ويٺو هجي. هنن جي هٿن ۾ ناريل جي ڪاٻاڙ مان ٺهيل پيتيون، ٻٽون ۽ موڙا هئا. اسان چانهه بدران ناريل جو ٿڌو پاڻي پيئڻو. سامهون دڪان تي هڪ ڪئلينڊر لڳل هو، جنهن تي پوپ ۽ نهروءَ جي گڏيل تصوير لڳل هئي.

”وڏو پادري ۽ نهرو گڏ؟“ مان حيرت ۾ پئجي ويس. فلپس مشڪي چيو ”عجب چوڻو ڪاٿين؟“ ٻئي ڪميونسٽن جي خلاف آهن ۽ ان مخالفت هنن کي اُٿي هن تصوير ۾ ملايو آهي.“
 فلپس چيو ”جنهن ماڻهوءَ هي ڪئلينڊر ڇپايو آهي تنهن جي

راڄڻيتي عقل کي مان داد ٿو ڏيان. هي ڪئلينڊر توکي هتي هر جاءِ تي ڏسڻ ۾ ايندو... هڪ ٻي به ڳالهه آهي، اڄ جي غير جانبداري جي زماني ۾ به هتي وڏي پادري جو اهو فرمان اچي پهتو آهي ته ”عيسائي اشتراڪين سان لاڳاپا نه رکن“ ۽ انهن تي عمل پيڻ ٿي رهيو آهي... اهو فرمان جنهن ۾ عيسائين کي اشتراڪين سان مجلسي ناتا ٽوڙڻ لاءِ چيو ويو آهي، نه مڃڻ جي حالت ۾ هنن کي پنهنجي فرقي مان ٻاهر ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي. بس هاڻي باقي ٿورن ڏينهن جي ڳالهه آهي، پوءِ شايد چرچ اسان جي اولاد کي عبادت جي موڪل به ڪانه ڏيندي اسان جون شاديون به منظور ڪانه ڪندي، اسان کي قبرستان ۾ جڳهه به ڪانه ڏيندي، اسين اڳتي هلي ڇا ٿا ڪريون، سو ته دنيا پنهنجي اکين سان ڏسندي، پر چرچ جا ڪي ڪم ڪندڙاڄ اسان سان ڪهڙي هلت هلي رهيا آهن، اهو ڪنهن کان به ڳجهو نه آهي.“

راجن مون کي چيو ”هيءَ پيتي وٺي وڃ، هتي جي خاص سوکڙي آهي.“

“

مون ڪنڌ لوڙي ٺهڪر ڪئي.

”ڇڱو هي پتون“

”نه“

”هي پنڪو!“

”نه“

”هي ناريل جي لڪڙيءَ مان ٺهيل ڪتاب دان،“

”نه“

”ته ڇا ڪٿي ويندين؟“

”مون کي اهو ڪئلينڊر ڏيو جنهن تي وڏي پادريءَ ۽ نهروءَ جي تصوير

گڏ لڳل آهي.“

مون چيو مانس، ”تو کي خبر آهي ته هن وقت منهنجي دل ۾ ڇا آهي؟“

مون کي هڪ اهڙي آرسيءَ جي گهرج آهي، جنهن ۾ هر ڪا چيز اُپتي نظر

اچي، اهڙي اُپتي جو جڏهن مان مستقبل ڏسڻ چاهيان ته مون کي ان ۾

ماضي ڏسڻ ۾ اچي، جي اهڙي هڪ آرسِي مون وٽ هجي ته مان پنهنجي

قومي هلچل جي ڪل شهيدن ۽ ديس پڳتئين کي هڪ هنڌ ڪنو ڪري،
انهن وطن پرستن کي جن پارليامينٽ ۾ آزاديءَ جي لڙائي هلائي، جن کي تن
۾ جنگ ڪئي، جن جليانوالا باغ ۾ گوليون کاڌيون ۽ جن سن بائيٽاليهن
۾ سوريءَ تي سر ڏنو.

مان جيڪر دادا پائي نوروز کان وٺي پڳت سنگهه تائين سڀني کي
هڪ قطار ۾ کڙو ڪري، هڪ هڪ کي هيءُ ڪئلينڊر ڏيکاري سوال
ڪريان.

”ڇا توهان آزاديءَ جي لڙائي هن ڪئلينڊر لاءِ لڙي هئي.“

پوپ ۽ نهرو! پوپ ۽ نهرو!

هن ارمان ڀري آواز ۾ چيو ”هن ڪئلينڊر کي ڏسي سچ پچ دل ۾ ايئن
ٿو محسوس ٿئي ته سن بائيٽاليهن ۾ هندستان ۾ جيڪي ٿيو اهو انقلاب نه
هو پر انقلاب جو حمل ڪيرايو ويو هو. راجن گاڏيءَ کي هلائيندي چيو
جيڪڏهن ماضي ڏسڻ ٿو چاهين ته آرسيءَ جي ڪهڙي ضرورت آهي،
هتي ڀرسان ئي شاهي خاندان جا محلات آهن، اڄ ته توکي اهي ڏيکاريان،
انهن جي ڀرسان ئي اسان جي ڊچ ڪمانڊر ڪئپٽن ڊلنءِ جي قبر آهي،
جنهن اسان جي رياستن جي حدن کي وسيع ڪيو هو.“

”ڊچ ڪمانڊر..؟“

”ها، هو هڪ بحري جهاز جو ڪپتان هو ۽ اسان جي رياست تي حملو
ڪري آيو هو، پر اسان جي ڪمانڊر هن کي شڪست ڏني، ان وقت جي
مهاراجا دوراندوشي ڪري هن کي پنهنجي فوج ۾ ڀرتي ڪري فوجي
ڪمانڊر بنايو انهيءَ ڪمانڊر گهڻيون ئي ننڍيون وڏيون جاگيرون ۽
رياستون فتح ڪيون ۽ اسان جي رياست سان لڳائي ڇڏيائين.“

هڪ ننڍڙيءَ پهاڙيءَ جي دامن ۾ بنا ڇت جي کليل ديول ۾ ڪمانڊر
ڊلنءِ جي قبر هئي. نهايت سڌي سنواتي قبر. مون کي کليل ديوليون ڏاڍيون
وڻنديون آهن. ايئن سمجهندو آهيان ته انهن جي ڇت آسمان آهي، سڌي
سادي هوندي به ان قبر ۾ هڪ قسم جو خاص شان ۽ دٻدٻو هو. ديول جي
اندر توڙي ٻاهر ساڻو گاهه اڀريل هو ۽ گدامڙيءَ جا وڏا شاهي وڻ ڏاڍي
سڪون سان ڪڇي رستي تي پاڇولا پکيڙي بيٺا هئا. قبر ڏسي اسين

واپس موٽياسين ۽ ان ڪچي رستي تان آهستي آهستي هلڻ لڳاسين ۽ ان زماني جون ڳالهيون سوچڻ لڳاسين. جڏهن ڊچ ۽ فرانسيسي، پرتگالي ۽ انگريزي جهاز هندستان جي ڪنارن تي قبضو ڄمائي رهيا هئا، جڏهن هنري انقلاب بعد يورپ جي سامراج مغلن جي هندستان تي آهستي آهستي قبضو ڄمائڻ شروع ڪيو هو ته هندستان يورپ جي هنري انقلاب جو ڪوبه فائدو نه ورتو ۽ خود مٽي ۾ ملي ويو ۽ اڄ جو هندستان وري اشتراڪي انقلاب جو ڪوفائدو نه ٿو وٺي... ۽ هي هندستان به مٽجي ويندو ڇاڪاڻ ته ڏاڍو هيٺي تي ۽ بهتر شيءِ هميشه ڪمتر شيءِ تي غالب پوندي آهي.

نانگ۔ ڦڻ جي اوچن جهڳٽن وچ مان لنگهندي راجن اوچتو بيهي رهيو ۽ هڪ وڻ ڏانهن اشارو ڪري چيائين، ”خبر ائين ته هي ڪهڙو وڻ آهي؟“

”ڪهڙو وڻ آهي؟“

”هي چندن جو وڻ آهي.“

مون کان بي ساختو وڏي رڙنڪري ويئي، ”هان.. هي ٻُسو اگهاڙو ڪُٺل، ڪاري تڙ وارو چندن جو وڻ آهي! ننڍڙا ڪومايل پن ۽ پيلي رنگ جا ڪومايل گل...! اڙي هي صندل جو وڻ آهي ۽ هي ڪارو بدصورت تڙ صندل جو آهي...! صندلي پانهون!... صندلي پانهون! هن وڻ اردو زبان جي شاعرن کي ڪيڏو نه دوکوڏو آهي. اُهي شاعر جيڪڏهن هڪ دفعو اکين سان اهو وڻ ڏسن ته وري جيڪر ڪڏهن به صندلي پانهن جو ذڪر نه ڪن. ڇا صندلي پانهون اهڙيون گهريون ۽ بدشڪليون ٿينديون هيون! اسان جي شاعري حقيقت کان ڪيتري نه پري رهي آهي. اهو احساس مون کي ان صندل جي وڻ ڏسڻ مهل ٿيو. ڪهڙو نه بدصورت ۽ گندو وڻ هو! ڏسي جيءُ ٿي جليو. مون راجن کي چيو ”ڏکڻ هندستان ۾ اچي منهنجو پن نالن جو جادو ڏاڍو خراب نموني ٿيو آهي. هڪڙو نهروءَ جو جادو ۽ ٻيو صندل جو جادو. جيتوڻيڪ هتي نالا ڏاڍا وڻندڙ ۽ خوشبودار ڏسڻ ۾ اچن.“ راجن کلي چيو ”خير، چندن جو وڻ ته تمام ڪمائتو وڻ آهي.“

”پر اهو چندن آهي ڪٿي؟“

”هن وٽ جي ٿڙ جي مٿين ڪل لاهي جدا ڪندا آهن. انهيءَ ۾ چندن ڪونه ٿيندو آهي. پوءِ ٿڙ جو مٿيون حصو به چلي جدا ڪندا آهن. انهيءَ بعد جيڪا اندران ڪاٺي نڪرندي آهي، جنهن کي پٽ چوندا آهن، انهيءَ مان چندن جو تيل نڪرندو آهي.“

چاروڌت چيو ”هاڻي اڳتي هلو شاهي محل به ڏسڻو آهي، ذرا جلدي هلو رستي ۾ رهيون به ڪئين مزيدار جڳهون آهن.“

ان شاهي محلات جون ڪجهه عمارتون چار سئو سال ۽ ڪجهه عمارتون ڇهه سئو سال جهونيون آهن. هي شاهي محل ملباري معماري (Architecture) جو هڪ سٺو مثال هو. ڇهه-گنڊيون ڇتيون، ناريل جي پنن جي پڪڙيل، جهنڊي جهولاڻ جو ڪوڊي مرم عمودي ٿنڀا، ساڳ جا شاهي پنڪ، قفل چيني گهاٽ جا، ڪهڙي ڇيڙ هندستاني آهي، ڪهڙي ڌاري آهي، ڪهڙي نچ آهي، ڪهڙي ملاوٽ آهي، ڪجهه پتو ڪونه ٿي پيو. ايئن پائيمر ته نه فقط اڄ، پر اڄ کان اڳ به دنيا ڪڏهن الڳ ڪانه ٿي، جدا ڪانه ٿي. دنيا هميشه هڪ ئي رهي آهي، ڪٿي ترقي اڳي ٿي ٿئي، ڪٿي پنجاهه سال پوءِ ۽ ڪٿي وڌيڪ خون خرابيءَ بعد ٿئي ٿي. پر هي سڄي دنيا جون تهذيبيون، علم ۽ هنر جا خزانو، نوان ۽ جهونا فلسفا، هڪ ٻئي سان رلندا ملندا اڳتي وڌندا ٿا رهن ۽ انسان کي هڪ بهتر سماج ڏانهن وٺي هلندا ٿا رهن. ڇهه سئو سالن جي پراڻي محل مان به اهو ثابت ٿئي ٿيو. ڇڻ اهو محل ڪونه هو پر ماضيءَ جي هڪ ٺهر هئي، جنهن ۾ جدا جدا لهرون، زندگيءَ جون جدا جدا ڌارون هڪ ٻئي سان ٽڪريون اڳتي وڌنديون ٿي رهيون.

اهي محل چٽو منزل آهن. هڪ فرانسيسي پروفيسر ليوي جو خيال آهي ته اهي ملباري معماريءَ جا اعليٰ ۽ بهترين مثال آهن ۽ سيام، انڊو-چائنا ۽ چين جي منگوليائي معماري ان جو هڪ نقل آهي. انهن محلن ۾ ڪم آندل ساڳ جو ڪاٺ اڄ ڇهه سئو سالن بعد به بلڪل سالم ۽ مضبوط بيٺو آهي. سڀ کان مٿين ماڙ تي شاهي خاندان جو ديوتا بيٺل

آهي. ان ديوتا جي ڪمري ۾ اڃ ڏينهن تائين گيهه جو ڏيئو ٻرندو آهي. خبر ناهي ته گيهه اصلي آهي يا ملاوتي. پر چراغ ڀرائي پتل جو آهي. جنهن تي هڪ گهوڙيسوار جو تمام سهڻو بت اڪريل آهي. ان جهڙو بت مون ٻئي ڪنهن هنڌ ڪونه ڏٺو آهي. ديوتا واري ڪمري ۾ چوڌاري ديويون ۽ ديوتائن جون تصويرون چٽيل آهن. جن ۾ البت چيني اثر پيو بکي. ديوتا جو پلنگ ساڳ جي ڪانيءَ جو آهي، جيڪو هڪ ڊچ واڏي ٺاهيو هو. انهيءَ تي جانورن جون سهڻي ۽ اعليٰ درجي جي ڪاريگريءَ جون تصويرون آهن، جن جي وچ ۾ هڪ صليب جو نشان به آهي، چون ٿا ته جڏهن ٿراونڪور ۽ ڪوچين جون رياستون ملائي هڪ ٿي ڪيون ويئون ته مهاراجا چيو ته پنهنجي ان اشت ديوان اجازت وٺي اچان، پر سردار پتيل اها ڳالهه نه مڃي ۽ رياستون هڪ ٻئي سان ملي ويئون. شايد هيئن ئي ان محل ۾ ديوتا ڪونه رهندو آهي، صرف ڪاٺ جي ٿنڀن تي اڪريل سائي رنگ جا طوطا پنهنجن چنهن جون ڪولي خاموش زبان سان پڪاري رهيا آهن.. رانرام ست هٿ.

راڻين جي ڪمري ۾ آرسيون لڳل آهن ۽ جهولن ۽ ديوارن تي زيورن سان سٿيل ڙالن جو تصويرون آهن، يا ڪرشن جي ٻالڪپڻي جا نظارا آهن. تصويرن ۾ زالون هميشه ڍاول ۽ متاريون ڏيکاريل آهن ۽ ايئن پيو سمجهجي ته هنن کي ڪاٺ کان سواءِ ٻيو ڪو ڪم ٿي ڪونه هوندو هو. شاهي خزاني جون زنجيرون ۽ قلف چيني آهن، جڙ ته شاهي خاندان کي هندستاني قلفن تي اعتبار ڪونه هو. لنگر خاني ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ ماڻهن جي ويهڻ جو بندوبست آهي، ۾ اڃ ڪلهه ته راشن سسٽم آهي ۽ اهي پراڻا محل آهن. درٻار جون ديوارون ڪافي اوچيون آهن ۽ دريون مضبوط چارين سان ڍڪيل آهن، جيئن درشن ڪرڻ جي بهاني ڪوبه مهاراجا تي تير وغيره هلائي نه سگهي. هڪڙي ڪمري ۾ هڪ لوهي پيچرو رکيل آهي، جنهن ۾ ماڻهوءَ کي جيئري بند ڪيو ويندو هو جتي هو اڃ ۽ پڪ وگهي مري ختم ٿيندو هو. هتي ماڻهوءَ کي جيئري ساڙڻ ۽ اهڙين ٻين سزائن جا عبرت پريا سامان موجود آهن. مٽيءَ جا وڏا شاهي چٽيل مٿ آهن جن ۾ اڃ کان گهڻو عرصو اڳي، جڏهن هندستان ۾ اڃان مردن کي ساڙڻ جو

رواج ڪونه ٿيو هو تڏهن انهن مٽيءَ جي مٿن ۾ لاش بند ڪري زمين ۾ پوري ۽ ويندا هئا. اهي مٽ اڄ به انهيءَ شاهي محل ۾ موجود آهن.

پر انهيءَ محل ۾ ٻين سڀني کان وڌيڪ جيڪا دلچسپ شيءِ آهي - سا آهي هڪ فولادي تلوار... لڇڪيدار تيز ڌار واري ۽ سڌي جنهن سان هڪ وطن دوست هاريءَ مهاراجا ۽ انگريزن جي فوجن سان مقابلو ڪيو هو. ان زماني ۾ جڏهن اڃا قومي هلچل جونالو به ڪونه ٻڌيو هو ننڍن ننڍن جاگيردارن، رياست جي عملدارن، مهاراجا ۽ هن جي انگريزي راڄ جي ظلمن مان هاري اهڙا ته بيزار ٿي پيا هئا جو انهن بغاوت شروع ڪئي. هيءَ ان زماني جي ڳالهه آهي. جڏهن لڙائي تلوارن سان به ٿيندي هئي، انهيءَ زماني ۾ ان هاريءَ رياست ۽ انگريزن جي ٻئي طاقت جو مقابلو ڪيو هو ۽ هن جي دشمنن جو چوڻ آهي ته هو تمام بهادر ۽ زنده دل اڳواڻ هو ۽ ڪافي ڏينهن هوشياريءَ سان ۽ ڪاميابيءَ سان پنهنجي هلچل جي رهبري ڪندو رهيو. انهيءَ ڏنگ جون هلچلون دنيا جي ٻين ڀاڱن خود برطانيا ۽ يورپ ۾ به پيدا ٿيون ۽ نهايت سختيءَ سان دٻايون ويون. ساڳي طرح هن هاريءَ جي هلچل به دٻائي ختم ڪئي ويئي. ڇاڪاڻ ته اڃا انهيءَ کي نڀائڻ جو وقت ڪونه آيو هو ۽ اهو طبقو پيدا ڪونه ٿيو هو جو ان هلچل کي سنڀالي ۽ ڪاميابيءَ جي منزل تي پهچائي. پر تنهن هوندي به ڏکڻ هندستان جي پهاڙين ۾ حق ۽ انصاف لاءِ اها لڙائي لڙي ويئي هئي ۽ جڏهن آخر ۾ اهو وطن دوست هاري گرفتار ٿيو ته هن کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي. جيتوڻيڪ هن کي ايئن چيو ويو هو ته جي فوج آڏو پيش پوندين ته توکي ڪجهه نه ڪيو ويندو پر هن جي پيش ڀوڻ تي هن کي ڦاسي جي سزا ٻڌائي ويئي. هن سزا ٻڌڻ کانپوءِ سوچيو ته هن جا دشمن هن کي عوام اڳيان ڏليل ڪري ڦاسيءَ جي تختي تي لٽڪائين، تنهن کان اڳ ان وطن دوست سورمي پنهنجي تلوار پنهنجي سڀني ۾ ڪوڙي ڇڏي. ايئن ڪري هو پنهنجي مڪار دشمنن کي جڪ مارڻ لاءِ ڇڏي ويو.

اڄ هن جي تلوار ۽ هن جو فولادي پنجو شاهي محل جي ديوار جو سينگار آهن ۽ توهان کي دنيا جي انهن سمورن زنده دل شهيدن جي يادگيري ٿرڏياري، جن هر ملڪ ۽ هر قوم ۾ اشتراڪيت جي منزل کي

اوري آڻڻ لاءِ پنهنجو خون ڏنو آهي. جانيون ڏنيون آهن، ڪي ماڻهو اشتراڪيت کي هڪ ”ڌاريو“ ۽ ”اڻواقف“ فلسفويپيا سڏين ۽ سمجهن، توڻي جو حقيقت ۾ هيءَ هڪ عالمگير هلچل آهي، جنهن کي نپاڻڻ، تاتڻ ۽ زور وٺائڻ ۾ دنيا جي هر ملڪ جي باشندن پنهنجو حصو ورتو آهي، هي سمنڊ ڦڙو ڦڙو ٿي ٺهيو آهي، ۽ اڄ اسان جتي بيٺا آهيون، اهو موڙ جيڪو اڄ اسان جي زندگيءَ جي راهه ۾ آيو آهي، ان جي شروعات اڄ کان سوين سال اڳ ٿي هئي. اهو گهڻن ملڪن مان سفر ڪري آيو آهي، هيءَ خوشبوءِ سڳندت جيڪا اسان جي چوڌاري ڦهلجي رهي آهي، ان جي مهڪ ۾ ڪيترين صدين جي انساني محنت جو عطر شامل آهي. ان ۾ روسي عمل، جرمن فيلسوفي، انگريزي امنگ ۽ چينائين جي دانشمندي شامل آهي.

۽ انهيءَ ۾ هيءَ پراڻي هندستاني تلوار به شامل آهي جا هن شاهي محل جي ڀت تي تنگيل آهي.

شاهي محل مان نڪري سائين ڳوٺ جي ننڍي بازار ڏانهن هلڻ لڳاسين، راجن چيو ”اسان جي ڪيرالا جي مزدور هلچل جو پهريون شهيد ڪيشو هن ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو هو. بيڪاري، پڪ، جنگ... شهادت... پر آخر ۾ سوڀ آهي، فتح آهي، جنگ اڻ ٿر آهي. جنگ ۾ شهادت به لازمي آهي. ڪيشو جي ڪيرالا جي سوڀ ضرور ٿيندي، شايد ڪئين سال لڳي ويندا، پر فتح ضرور ٿيندي.“

راجن وري چيو ”بدقسمتيءَ سان تنهنجو ڪيرالا هتي ختم ٿو ٿئي.“ جتي اسين ان وقت پهتا هئاسين اتان تامل ناد علائقي جي حد شروع ٿئي ٿي ۽ ڪيرالا جي حد اتي پوري ٿي ٿئي. ڏسندي ڏسندي نئين علائقي جي رهاڪن جو لباس به بدلتل لڳو. خاص ڪري زنانو لباس ۽ ٻولي ملياليءَ جي بدران تامل هئي. اسان جي موٽر هينئر لاهوري پٽي ويٺي، اوڀر توڙي اولهه جا گهاٽ هڪ پٽي جي اوڏو اچڻ جي ڪري رهيا هيا. هتي جي آبهوا به پوري پٽي ۽ موافق آهي. هتي ناريلي وڻن جي بدران پالمبرا جا وڻ ٿي نظر آيا. وڪ وڪ تي توتن ۽ زيتونن جي وڻن جا جهڳٽا آهن. ليمن ۽ سائٽرس ميون جا جهڳٽا، هيٺ خوشنما آباد مائريءَ ۾ نگر ڪوئل جو شهر

پئي ڏٺو جتي پيلا گلاب وڪامندا آهن. جتي پتل جا اڳئين زماني جا ٿانو وڪامندا آهن ۽ وڻسڻو ڌرم جون سهڻيون عورتون ريشمي ڪپڙا اُڻنديون آهن ۽ انهن تي هزار ٻن سالن جا جهونا پانڊي تهذيب جا چٽ ڪڍنديون آهن. ناگ مالا، مهاڻين جا نڙاڪت پريا رش ۽ پاڻيءَ جا سهڻا جهولندڙ ڪمل آهن. نگر ڪوئل جي ڊاڪ بنگلي ۾ گهڙندي راجن چيو ”هتي چانهه پي اسين سچيندر ۾ جا مندر ڏسڻ هلنداسين“

”انهن مندرن ۾ ڪهڙي خاص ڳالهه آهي؟“

راجن چيو، ”اتي ننگين زالن جا پٽ آهن ۽ اهڙا پٽ آهن جن ۾ مرد ۽ زال جي جنسي صحبت جا نظارا ۽ ٻين به ڪيترن نمونن جا نظارا..“

مون چيو مانس، ”اهو پٿرن جو ڪوڪ شاستر مان اڳي ايلورا جي غارن ۾ به ڏسي چڪو آهان، آءٌ وري انهيءَ گند کي ڏسڻ نه ٿو چاهيان“

”واهه انهيءَ ۾ ڪهڙو گند آهي؟“ ڪورين پنهنجي عينڪ سنڀاليندي چيو ”اهي اسان جي پراڻي تهذيب جون نشانبيون آهن.“

مون چيو مانس، ”هر پراڻي شئي سٺي ڪانه ٿيندي آهي، پاڪ ڪانه ٿيندي آهي، مشهور ڪانه ٿيندي آهي. اسان جي پراڻي تهذيب جا نشان ته سارنات ۾ به آهن، رانجيءَ ۾ به آهن، اجنتا ۾ به آهن ۽ ايلورا جي ڪن غارن ۾ به آهن، پر جنهن فن جو مظاهرو ايلورا جي شهوت جي مندر ۾ يا توهان جي سچيندر ۾ جي ديوارين تي ٿيل آهي، انهيءَ کان جيڪڏهن اسين پري رهون ته بهتر آهي.“

اڳهاڙپ ۽ ننگائيءَ تي بحث ڪندي اسين چانهه پيٽڻ ويٺاسين ته ايتري ۾ ربي موٽر وارا ساٿي به اچي پهتا، انهن ۾ چارودت شاعر هو رمن شاگرد هو هو تنقيد نگار آهي، ڪوٽيلون مان رام ڪشن آيو هو سبٽيا جنهن جي سخت چهري تي ڪشمڪش ۽ لڙائيءَ جا نشان موجود هئا، هميشه خاموش رهندو هو جنهن جي منهن تي ڪڏهن مرڪ ڪانه ڏسبي هئي، پر قسمت سان جي ڪٽي مشڪندو هو ته ايئن سمجھ ۾ ايندو هو ڇڻ ڪنهن ڪاري چپ جي سيني کي ڌاري صاف ۽ شفاف نهر اٿندي پيئي آهي ۽ سڄي نظاري کي، تر کي لوڙهيندي اڳتي وڌندي ٿي وڃي، هن جي مسڪراھت پاڻي جهڙي نرم ۽ ڪرڻي جيان روشن آهي، مون گوپيءَ کان

سوال ڪيو ”هن اها مرڪ ڪٿان آندي آهي؟“ گوپيءَ چيو ”تون هن سبٽيا کي ڪونه سڃاڻين! اڙي پائو هي ڏاڍو اڙهنگ جوان آهي، ٻه سال ٿيا. سڄيندرم جي مندر ۾ ساليانو ميلو هو، اندر ديوتا جي درشن لاءِ ذري گهٽ لک زيارتي ته آيا هوندا. سڄيندرم مندر ۾ اندر ديوتا ڪفارو ادا ڪيو هو.“

”ڪفارو؟ اندر ديوتا کي ڪفاري ادا ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت پئي

؟“

گوپيءَ چيو ”اهو ساڳيو اهليا ٻائيءَ وارو قصو آهي، جڏهن گوتم رشيءَ جي پريٽ اندر گوتم جي شڪل ڪري هن جي زال اهليا ٻائيءَ سان صحبت ڪئي ته گوتم ناراض ٿي هنن کي پارا توڏن وڃاري اهليا ته اتيئي پاراتي وڃان پٿر ٿي ويئي ۽ اندر جي سڄي بدن تي مرداڻي عضوي جون ڪئين شڪليون اچي ظاهر ٿيون، اندر اچي ڏاڍو ششدر ٿيو ۽ ڪنهن کي به منهن ڏيکارڻ لائق نه رهيو. انهيءَ ڪري هت اچي توبه ڪيائين ۽ پنهنجي عبادت جي طاقت سان گناهه جي زهر کي پنهنجي جسم مان ڪڍي ڦٽو ڪيائين ۽ هو وري نوبنو ٿي پيو. انهيءَ واقعي جي يادگيريءَ ۾ هتي هر سال ميلو لڳندو آهي ۽ هڪ شاهي گاڏيءَ تي اندر ديوتا جي سواري نڪرندي آهي، اها گاڏي ڏيڍ سئو فوٽ اوچي آهي ۽ انهيءَ ۾ ڪاٺ جا ٽيهه ڦيٽا لڳل آهن ۽ هزارين زيارتي ان کي پنهنجي هٿن سان چڪيندا آهن.“

مون سوال ڪيو ”۽ هن وڃاريءَ اهليا جو چا ٿيو؟“

گوپيءَ ورائيو زال کي مرد کان وڌيڪ سزا ملندي آهي. گهٽ ۾ گهٽ اسان جي تهذيب ۾ ته اهوئي ٿيندو آيو آهي. انهي ڪري اندر جي نيڪ ٿي به ويو پر اهليا ٻائيءَ کي سوين سالن تائين پٿر جو بت بڻجي قدامن جون ٺوڪرون کاڌيون پيئون. نيٺ سري رامچندر هن ڌرتيءَ تي جنم ورتو ۽ جڏهن ڏنڻ ٿوڙي سيتا سان شادي ڪرڻ لاءِ جنڪ پور ڏانهن پئي ويو ته رستي ۾ پيل هڪ پٿر کي هن جي قدامن جي ٺوڪر لڳي ويئي. اهو اهليا جو بت هو. سري رامچندر جا پير ڇهندي تي اهو پٿر جو بت وري زنده ٿي ويو ۽ اهليا رام... رام اچاريندي اوتار کي هٿ جوڙي سلام ڪندي هن دنيا

ڏانهن پنهنجي مڙس گوتم ٻڌ رشيءَ وٽ وڃي پهتو.“
 مون چيو ”انهيءَ ۾ اهليا جو ڪهڙو قصو هو؟ ڇا ڪا تـر اندر ديوتا ته
 ويس بدلي گوتم بڻجي وٽس آيو هو ۽ توهان کي ته خبر آهي ته جڏهن
 ديوتا ويس بدلائيندا آهن ته ڪهڙي ڪماليٽ سان ويس بدلائيندا آهن،
 مون پنهنجي سر ته ديوتائن کي ڪڏهن ڏٺو ڪونهي باقي ڪن رواجي
 پهروين کي سو سڃاڻان، جن هوشياريءَ سان پنهنجو ويس بدلائي ڀارت
 ماتا کي اهو دوکو ڏنو آهي جو ويڇاري اڄ تائين پٿر جو بت بڻجي خاڪ ۾
 پيئي لپتي!“

گوپيءَ چيو ”هاڻي سبڻيا جي ڳالهه ٻڌ. ميلي ۾ جڏهن زيارتي جي
 رش وڌي ويئي ۽ اندر مهراج جي گاڏي ميدان ۾ آئي تڏهن هي حضرت
 انهيءَ ڏيڍ سئو فوٽ اوچي رت تي چڙهڻ لڳو ۽ مٿي چڙهندو ويو هزارين
 ماڻهن رڙيون ڪيون، پر هن ڪنهن جي ڪانه ٻڌي ۽ گاڏي جي پنهنجي چوٽيءَ
 تي پهچي، اندر ديوتا جو جهنڊو لاهي اتي لال جهنڊو کڻي بلند ڪيائين.
 ”لال جهنڊو؟“ منهنجي ڪل ٿي نه بيهي.

”اها به هڪ ڪرامت هئي جو اندر ديوتا جي رت تي مزدورن ۽ هارين
 جو جهنڊو ڦڙڪي، بس پوءِ ته اتان ئي سبڻيا انقلاب زنده آباد...
 اشتراڪيت زنده باد... سرماڻياري مرده باد جا نعرا هڻڻ شروع ڪيا. اها به
 سال پراڻي ڳالهه آهي، پوليس پهرين ته واٽي ٿي ويئي پر ماڻهن جڏهن
 انهن نعرن سان آسمان گونجائي ڇڏيو ته هنن اندر ديوتا جي عزت خاطر
 گوليون هلائڻ شروع ڪيائين، ٻارهن ماڻهو مري ويا. سبڻيا کي هڪ به
 گولي نه لڳي ۽ نه وري لال جهنڊو رت تان لهي سگهيو.“
 ”پوءِ؟“

راجن چيو ”بس انهيءَ ڏينهن کان ماڻهن جو يقين اندر ديوتا مان
 گهٽجي ويو آهي، هو هينئر خيال ڪندا آهن ته پراڻي جهنڊي کان لال
 جهنڊو وڌيڪ پختو ٿو ڏسجي“
 گوپيءَ چيو ”هن سال ميلي جي آمدني اڳي جي ڀيٽ ۾ اڌ به ڪا نه
 ٿي. انهيءَ ڪري پوڄاري پوڄا ڪرڻ بدران سڄو وقت ڪميونسٽن کي
 گارين ڏيڻ ۾ مشغول آهن.“

چاروڊت چيو ” ڀنگ ٿا پيئن ويچارا، مارڪس ٺيڪ چيو آهي.“
 رمن چانهه جو پيالو رکي چيو ” جلدي چانهه پي وائدا ٿيو ته مندر
 ڏانهن هلون.“

مون وري به معافي گهري ته دوست وراڻي ويو. ” ڇو صاحب انهيءَ ۾
 ڪهڙي خرابي آهي! ڇا جنسي تصويرون چٽڻ گناهه آهي؟ ڇا عورت ۽
 مرد جو ناتو ڪا خراب ڳالهه آهي؟ جيڪڏهن ان ۾ ڪا به خرابي نه آهي
 ته ڪو به فنڪار يا سنگتراش ان کي پنهنجي فن ۾ چونڊ پيش ڪري؟“
 مون وراڻيو ” جنس ۾ خود ڪجهه به خراب نه آهي، جنس سان
 واسطيدار ڳالهين جو اظهار ادب ۾ به ٿئي ٿو ۽ هر فن ۾ به ٿيندو آهي، اسين
 به محبوب جي صورت توڙي سيرت ڏاڍي دلڪش انداز سان بيان ڪندا
 آهيون، پر چرين وانگيان محبوب جي عضون ۽ سيني جي گولائين تي
 پنهنجي قلم جي زور آزمائي ڪونه ٿا ڪريون، اهو فحشپڻو آهي، ان
 کانسواءِ به عورت ۽ مرد جي محبت ۽ ناتي جو اظهار به ڏاڍي سهڻي ۽ فني
 ڀنگ سان ٿي سگهي ٿو پر هي محبت جو اظهار نه آهي، ان قسم جو فن
 انسان کي مٿي نه ٿو چاڙهي پر هيٺ ٿو ڇڪي ۽ بي سود جذبات کي
 پڙڪائي ٿو، انهيءَ مان آرام نصيب نه ٿو ٿئي اٽل نفسي ڇڪ وڌي ٿي.“
 ” ته اهڙي خراب شيءِ اسان جي مندرن ۾ داخل ڪيئن ٿي؟“

راجن چيو ” جڏهن ڪو به سماج زواليت ڏانهن رخ رکندو آهي ته
 زندگيءَ جي هر پهلو تي ان جو اثر پوندو آهي، گيتا خاندان جي اوج واري
 زماني جي ڪماليٽ جو فن به ڏسو ۽ وري انهن جي زواليت جي دور جي فن
 ڏانهن به نگاهه ورايو هڪ طرف طاقت، پاڪيزگي، بلند پروازي ۽
 مضبوطيءَ جو احساس ٿو ٿئي ۽ ٻئي طرف ڪجسي، سستي ۽ ذليل فن
 جو مظاهرو آهي، انهيءَ قسم جو فن، بلنديءَ ڏانهن پرواز نه ڪري، نفساني
 جذبات جو سهارو وٺي پاڻ کي عوام ۾ قبول ڪرائڻ چاهيندو آهي.“

مون چيو ” اهو ساڳيو فرق مغلن جي معماري ۾ به نظر ٿو اچي، اڪبر
 جي فتحپور سڪري ۽ واحد علي شاهه جي لکنوي معماريءَ ۾ آهي، تاج
 محل ۽ چاهتر منزل جي وچ ۾ آهي، خيال ۽ ٺمري وچ ۾ آهي.“
 رمن چوڻ لڳو ” پر اسين ته ضرور..“

گوپيءَ هن کي وڃ ۾ ٿي ڪاٿي چيو ” ڀلي هلو انهي ۾ ڪوبه اعتراض نه آهي، آءٌ به توهان سان هلاڻ ٿو پر موٽنداسين ذرا جلدي ڇاڪاڻ ته سج لٿي کان اڳي ڪنيا ڪماري پهچڻو آهي، دير ٿي ته مزو ڪونه ايندو“

سج ڪنيا ڪماريءَ وٽ لهڻ تي هو ڪنيا ڪماري جتي اڀرندا ۽ الهندا گهاٽا اچي هڪ ٻئي سان ٿا ملن، ڪنيا ڪماري جتي ٿئي سمونڊ هڪ ٻئي سان پاڪر پائين ٿا، عربي سمونڊ، هندي سمونڊ ۽ بنگالي سمونڊ. اهي ٽيئي سمونڊ هڪ عظيم شاندار اڌ گول ۾ ڦهليل آهن ۽ وڃ ۾ زمين جي آخرين پيچڙي آهي ۽ ڪنيا ڪماري جي گلابي ريتيءَ تي ٽنهي سمونڊن جون لهرون هڪ ٻئي سان ملي ناچ پيئون ڪن.

ڀارتي زمين جي آخرين نوڪ وٽ پهچي، مون ڏکڻ کان اتر طرف نهاريو جتي ڪنهن زماني ۾ منهنجو وطن هو منهنجا عزيز هئا، منهنجو ڳوٺ هو. ڪيت هئا، خوشي هئي، ڏڏ ۽ لسي هئا، هير رانجهي جي محبت هئي ۽ آءٌ جو ڪنهن شهر ڪنهن ديس جو نه آهيان، ڪنهن مذهب ڪنهن ڌرم جو نه آهيان، ڪنهن اتر يا ڏکڻ جو نه آهيان، ڪنهن اولهه يا اوڀر جو نه آهيان، جنهن جي دل ساري دنيا آهي، جنهن جو روح خانه بدوش ۽ لاڏاڻو آهي، اتي ڪنيا ڪماريءَ وٽ بيهي، هڪ ڪن لاءِ مون انهن ڪيئن ڪي ڏٺو جتي مون ننڍ پڻ گذاري هئي، جتي منهنجي جوانيءَ جا پهريان امنگ اڀريا هئا، جتي زندگي پنهنجي خاتمي جي انتظار ۾ هئي.

شايد منهنجي دل ۾ اها وطن جي پراڻي مٽي ڀولڻ لڳي، هزارين ميل پري جي سونهري يادگيري دل ۾ مٽي مٽي ڪتڪتائي پيدا ڪري ڇڏي. مان توکي سنڀاريان ٿو منهنجي خوبصورت پنجاب جي پاڪ زمين مان توکي تمام گهڻو ياد ڪريان ٿو، دنيا ۾ توواري هير ڪٿي ڪانهي. توواري چناب ڪٿي ڪا نه ملندي، تو جهڙا ڪڻڪ جا سونهري سنگ ٻئي ڪنهن به هنڌ ڪين ٿيندا، مان توکي سنڀاريان پيو. مڪمل ماءُ جي صورت ۾ ۽ نه ڪي وڏيل ماءُ جي صورت ۾ ڇاڪاڻ ته اولاد جي ماءُ هڪ ئي ٿيندي آهي. دنيا جا ڪل مذهب، سياست، جهڳڙا، فساد توکي ورهائي ٽڪرا ڪري نه ٿا سگهن، امڙ هميشه هڪ رهندي ۽ مان توکي ان روپ ۾ ئي ياد ٿو ڪريان ۽ پنهنجي لڙڪن جو سلام ٿو موڪليان، جن جي پيت ۾

هنن ٽن سمنڊن جو پاڻي به گهٽ آهي.

منهنجا هي ساٿي به منهنجي غم کي سمجهي سگهن ٿا، ڇاڪاڻ ته انهن کي به پنهنجي زمين سان محبت آهي، هنن کي پنهنجي گهر، پنهنجن ٻارن ٻچن سان پيار آهي، هنن کي به اهو ٿيو پيارو آهي، جنهن جي تارن تان معشوق جي خبر اچي ٿي، اهو ويران ٿيل مڪان پيارو آهي، جنهن جي اوڻ ۾ هنن جوانيءَ جي پهرين محبت ڪئي هئي، هنن منهنجي ساٿين کي به زمين، انسان، علم ۽ ترقيءَ سان محبت آهي، انهيءَ ڪارڻ ئي هو منهنجي ان غم کي سڃاڻي سگهن ٿا جيڪو اولاد کي پنهنجي پياري ماءُ جو گود مان زبردست وڇڙڻ تي ٿيندو آهي.

ڪنيا ڪماريءَ جي آخرين ٽڪريءَ تي بيهي مان سامهون هندي سمنڊ ڏانهن ڀيو ٺهاريان جوانساني ترقيءَ وانگر بيحد آهي، پوءِ اولهه طرف عربي سمنڊ ڏانهن ٿو ڏسان جنهن اٺ سئو سال اڳي منهنجي ديس ۾ هڪ انقلاب پيدا ڪري ڇڏيو هو جتان اڄ کان هڪ هزار سال اڳي پهريان عيسائي مبلغ آيا. جتان ٻارهن- پنڌرهن سئو سال اڳي ڀارت جا غوراب روم ولایت ڏانهن ويندا هئا، جتان روم وينس ۽ يونان جون تهذيبون هتي آيون هيون ۽ هتان جون تهذيبون اوڏانهن ويئون ۽ مذهبن، تهذيبن جي ڌوڻ ۽ خونريزي ٿي هئي.

وري مان اڀرندي ڏانهن ٿو ٺهاريان، بنگال جي اُپسمنڊ تان مشرقي هوائون ڀيون لڳن، برما، سيام، انڊو-چين ۽ چين جون فضائون، لڙاڻي جا گيت ڳائينديون، نچنديون ٽپنديون پيئون اچن، اتي به انهن کان وطن، قوميت، مذهب ۽ تهذيب چئي جدا ڪئي ويئي هئي، اتي به هارين جي زمين ۽ مزدورن جا ڪارخانا ڪانئن ڪسيا ويا هئا، اتي به پرديسي بندوقن ۽ توپن سان انهن جي گيٽن کي ڊٻايو ويو هو. اديبن جي گلن تي ڪاٽي وهائي ويئي هئي ۽ انهن جي ڪتابن کي ساڙي خاڪ ڪيو ويو هو.

پر اڄ مشرق جي سمنڊ جون لهرون ڇا ٿيون ٻولين؟

هڪ قدم اڳتي!

ٻه قدم اڳتي!

ٽي قدم اڳتي!

ٽيئي سمنڊ ملي ويا. عرب، ايران ۽ هندستان گڏ ٿي ويا. ريتي، جي
ڪٽن تي پاڻيءَ جون لهرون غالب پئجي ويون ۽ مرڪي چوڻ لڳيون، ”
پورهيتن جو ڪو ملڪ ڪونهي، ڪورنگ ڪونهي، ڪو مذھب ڪونهي.
ھو سڀ انسان آھن ۽ سڄي دنيا جي ھر ڪا شيءِ ھنن جي آھي.“

اوچتو سڄ لهي ويو ۽ راڄ-ھنس جيان اڏامندڙ سفيد بادلن جا ڀر لال
ٿيندا ويا. شفق جي لالڻ پري پري تائين سمنڊ جي وسيع سطح تي ڦهلجي
ويئي ۽ لهرون آخري ٽڪرين تي چڙھڻ لڳيون ۽ مٿي آسمان ۾ بادل ھڪ
نئين شڪل وارڻ لڳا. اتي اوچا برج، گنبذ، ٽنڀا ۽ ڇتيون ٺھڻ لڳيون،
سونھري بادل پکڙيا ويا، ڦھلڻا ويا ۽ ھڪڙي سونھري گنبذ مٿان ٻيو سونھري
گنبذ، سرخ جھنڊيون، قلمي ڦنڊڻ جھولڻ لڳا. زمين آسمان ھڪ رنگ ۾
اچي ويو ھر طرف اھو ئي رنگ نظر ٿي آيو ھوائن جوشور ھو ۽ سمنڊ جون
شرارتي بيتاب موجون ھيون! شاعر چارودت وجد ۾ اچي بادلن ڏانھن پئي
ٺھاريو پاسي ۾ سبڻيا بيٺو ھوس، ڪنيا ڪماريءَ جي آخري چپ، جيان
مضبوط ۽ خاموش، ٻنهي جا منھن آسمان ڏانھن ڪڇيل ھئا.

چارودت آھستي چيو ”سبڻيا، ھو سامھون ڏس ايئن پيو لڳي، جڻ
سامھون اندر ديوتا پاڪ ٿي پنھنجورت ڪاھيندو پيو وڃي، ھڪ نئون
سڄيندرم...

سبڻيا مرڪي چيو ”پر انھيءَ رت تي به اسان جو جھنڊو پيو لھرائي.“

الوائيءَ کان وٺي تراوندرم تائين ملڪ جيڪڏهن ڪيرالا جي
 ڪوهستاني سونهن آهي ته تراوندرم کان ڪوئيلون واري ٽڪر ۾ وري
 ڪيرالا جو سامونڊي حسن نمودار آهي. هتي افق تي پهاتُ نظر ايندا ته هُتي
 افق تي سمنڊ جو ساحل پيو چمڪندو ۽ ان افق ۽ اسان جي گاڏيءَ جي
 دريءَ وچ ۾ سوين اهڙا نظارا هئا جن اڃايل اڪثرين تي نار وجهي ٿي ڇڏيو پر
 انهيءَ حسن کان به وڌيڪ چٽي هڪ صورت منهنجي ذهن ۾ اڃا به موجود
 آهي، اتي ميلن ۾ ناريلي درختن جا سبز ساوا جهڳٽا آهن، جن جي چانو ۾
 خوشنما لهرون ۽ نالا نيلم جي داڻن وانگر پيا چمڪندا آهن. انهن نهرن ۽
 نالن جي پاڻي - سطح تي يا ته بادلن جا شفاف محل نظر ايندا آهن يا
 ڪڏهن ڪڏهن اميرزادن جون ننڍڙيون نڙاڪت ڀريون ڀيڙيون ترندي
 ڏسبيون آهن، جن جي ذريعن جا رنگين پردا هير ۾ پيا جهومندا آهن، اهي
 اميرزادا خون جي دٻاءُ Blood Pressure وڌي وڃڻ ڪري پنهنجي
 صحت سڌارڻ لاءِ اتي ويندا آهن، اتي توهان کي مل يا ڪارخاني جو

پورهيت مزدور نظر نه ايندو جنهن جي زندگي تي اڳي کان ٻيٽو دٻاءُ ٿي ويو آهي، جنهن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪارخاني جي چمڪيءَ جي دونهين ۽ پنهنجي گندي انڌي چال کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين ڏٺو آهي. جنهن کي اها خبر ٿي ڪانهي ته هيءَ زمين ڪيتري نه حسين آهي! جنهن کي فقط ايتري ئي ڄاڻ آهي ته زندگي هميشه اداس ۽ بيچري ٿيندي آهي ۽ مالڪ هميشه دوکياڙ ٿيندو آهي، اهو مزدور توهان کي اتي نظر نه ايندو پر اهو زمانو ايندو جڏهن اهي نفيس ريشمي پردن واريون ٻيڙيون هنن لاءِ به موجود هونديون ۽ اهي خوشيءَ وچان نهر جي لهرن تي نچندي هنن جي آجيان ڪنديون.

تراوندرم کان ڪوئيلون تائين مون کي بيحد غريبي نظر آئي. زمين جو گهڻو حصو وارياسو آهي، جنهن ڪري اها آباديءَ يا پوک لائق نه آهي، عوام جو گذارو ناريل جي وڻ تي ٿيندو آهي، اهو وڻ جو چوٽيءَ کان پاڙ تائين ڪماتو آهي، جنهن جي هر هڪ حصي مان، ٿڙ مان، پن مان ڇوڏن مان ڪا نه ڪا ڪماتي شيءِ ٺهندي آهي. ڪجهه وقت ٿيو ته مون هڪ سرڪاري فلم ڏٺي هئي، جنهن ۾ ناريل جي وڻ کي سونو وڻ بيان ڪيو ويو هو. انهيءَ وڻ جو هر ڪو جزو ڪماتو آهي. انهيءَ جي ڪاٺ مان ڪئين نمونن جو گهرو سامان ٺهندو آهي. ناريل جي پنن مان گهرن جون چٽيون ۽ در-درين جا ڍڪ پرڏا ٺهندا آهن، انهن مان توپيون ٺهنديون آهن، ناريل جو پاڻيءَ پيئبو آهي، ناريل جي ڏونگي ڪاٺي آهي ۽ اهو ڍڪ پڇاڻڻ ۾ به ڪم ايندي آهي، ڏونگيءَ مان تيل نڪرندو آهي، جو ڪيترن ڪمن ۾ ايندو آهي، ناريل جي ڪاٻڙ مان دريون، غاليجا ۽ ٻيو سامان ٺهندو آهي. سڄي فلم ۾ ان درخت جي ايتري ته ساراهه ڪئي ويئي، گويا اهو وڻ نه هو ڪو ديوتا هو. ان وڻ جي تعريف بي واجبي ڪانهي، پر جنهن ڳالهه ڏانهن انهي فلم توڙي فلم کان ٻاهر جي دنيا ۾ سرڪار جو تيان نه ڇڪيو آهي سو آهي اسان جي غريب هندستانيءَ جي وڏائي، جنهن پنهنجي عقل سان ناريل جي هر جز کي ڪماتو بنايو آهي. اها محنت، اهو هنر، اها پيدايش سڀ ان غريب هندستانيءَ جي آهي، جنهن پنهنجي محنت سان ناريل جي وڻ جي هر جز کي زندگيءَ جي گهرجن لاءِ ڪارگر بنايو آهي.

اهي وڻ جي عظمت پر ڪي سگهن ٿا، پر انسان جي عظمت ڏانهن ڪو به ڌيان نه ٿا ڏين، هي نه فقط هڪ ناريل جو وڻ آهي، رڳو پورهيت انسانن کي ترقي ڪرڻ جي آزدگي ڏيو انهن لاءِ اهو ماحول پيدا ڪريو انهن کي علم ۽ سائنس مان واقف ڪرايو پوءِ ڏسو ته هو توهان کي اهڙا سوين وڻ ڀارت جي زمين تي ڳولي ڏيندا جي ناريل جي وڻ کي به شه ۽ مات ڏيئي ويندا.

مان جڏهن ڪوئيلون واريءَ گاڏيءَ ۾ ويٺس ته رستي ۾ ٽي دفعا ريلوي عملدار منهنجي ٽڪيٽ تپاسڻ آيا. هنن کي منهنجي نالي جي خبر هئي ۽ هنن کي اهو به معلوم هو ته مان ڪوئيلون ڇا لاءِ پيو ويڃان، خير مون کي انهيءَ ڳالهه تي ذري به حيرت ڪا نه لڳي ته ريلوي ملازمن کي نه فقط منهنجي نالي پر منهنجي سڀني پارپتن جي به خبر هئي پر جنهن ڳالهه جي مون کي ڏسي بيشڪ حيرت لڳي ۽ ساڳي وقت خوشي به ٿي ته ٽراونڊرم ۽ ڪوئيلون جي وچ واري علائقي ۾ جتان جتان اسان جي گاڏي لنگهي اتي جي ماڻهن کي اسان جي اچڻ جي خبر پئجي چڪي هئي. هنن کي اها خبر ڪيئن ملي سو ته مان چئي نه ٿو سگهان پر ڪيترين ئي ننڍين اسٽيشنن تي مون ڏٺو ته عام ماڻهو ڳاڙها جهنڊا کڻي اسان جي آجيان لاءِ بيٺا هئا، ۽ نعرا پئي لڳايائون ۽ ڪوئيلون هلڻ لاءِ گاڏيءَ ۾ مٿي چڙهيا، جتي گاڏي نه ٿي بيٺي اتي به ننڍن ڳوٺن جي ٻاهران پنجاهه سئو ماڻهن جا ڪٽڪ جهنڊا کڻي اسان جي آجيان لاءِ آيل هئا. گاڏيءَ ۾ ويٺل ساٿين هنن جي نعرن جي ايستائين موت پئي ڏني جيستائين هڪ ٻئي جو آواز ٻڌي سگهيا ٿي. ٽراونڊرم کان وٺي ڪوئيلون تائين ساٿين انهيءَ گاڏيءَ کي هڪ گمهندڙ ڦرندڙ جلوس بنائي ڇڏيو ڪوئيلون پهچي اسين منظم جلوس ٺاهي اسٽيشن تي بيهي وياسين. ٻاهران به ٽي سئو شاگردن اندر پليٽفارم تي لنگهي آيا ۽ فضا ۾ انقلاب زنده باد جا نعرا گونجڻ لڳا. اتان اسين جلوس جي صورت ۾ مسافر خاني ڏانهن روانا ٿياسين جتي مون کي رهڻو هو.

شاگردن مون ڏانهن خوشيءَ وچان ٺهاري نعرا پئي هنيا.

”وڌياري تي ايد تو ڪا اٿيڪر جنده باد“

شاگردن ۽ اديبن جو ميلاپ زنده باد.

هڪ مزدور نعرو هنيو:

”توڻي لائي، وديا ٿي ايد تو ڪار آڻيڪم جنده باد“

(مزدورن، شاگردن ۽ اديبن جو اتحاد زنده باد)

وري اوچتو ٿي ڪنهن نعرو هنيو:

”علي سردار جعفري جنده باد“

۽ مون کي ايئن محسوس ٿيو جڏهن هندي هندي سردار منهنجي ڪلهي تي اچي هٿ رکيو هجي ۽ مان ڪنڌ ورائي هنجي منهن ۾ نهارڻ لڳس. منهنجي بدن جي نس ۽ رڳ رڳ ۾ هڪ عجيب خوشيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. مون ان وقت محسوس ڪيو ته هي جلوس منهنجو ته آهي، پر هي جلوس سردار جعفري جو هو. سليمان اديب هو. رشيد جهان، امرت راءِ، نياز حيدر، هرنام سنگهه، بال هلدن، پرويز شاهد، ناگ ارجن، ڪمر شينخا، يوسف مٿان، لنگايا ۽ اسان جي ٻين سوين ترقي پسند اديبن جو هو. اڄ ڀارت ۾ اديب شيخن پٺيان بند ڪيا ويا آهن، جن جو ڏوهه فقط ايترو آهي، ته هنن کي پنهنجي وطن سان ۽ پنهنجي ڪروڙين وطني ڀائرن سان محبت آهي. ڇاڪاڻ ته وطن ڪنهن پٿر، سَري يا وڻ جونالونه آهي. وطن ڪنهن هڪ عمارت، هڪ جهنڊي يا ڪنهن هڪ پارٽيءَ جي تابعداري جونالونه آهي. ملڪ انهن سڀني انسانن جو ٺهيل آهي، جيڪي ان ۾ رهن ٿا، جيڪي ڏينهن رات پگهر جو پورهيو ڪن ٿا، جيڪي هر هلائين ٿا، ڪارخانن کي چالور ڪن ٿا، ڪاٺين مان لوهه ۽ ڪوٺلا ڪوٽي ڪين ٿا، دفتر ۽ ڪاليجن ۾ اسڪولن ۾ انساني محنت ۽ ان جي ترقيءَ جي راهه ڳولي ڪين ٿا، انسان سان محبت ڪرڻ ملڪ سان محبت ڪرڻ آهي. بهترين مستقبل سان محبت ڪرڻ آهي. ڪوٺيلون جي رستي تان هندي مان ايئن سمجهڻ لڳس ته منهنجا وطن پرست اديب هٿ ۾ هٿڪڙيون ۽ پيرن ۾ پٿريون پاڻي اسان سان ان جلوس ۾ پيا هلن. انهن ۾ ڪيافي اعظمي ۽ مجروح سلطانپوري به هئا، جي پنهنجي نچ نالي سان بمبئيءَ جي رستن تي هلي چلي نه ٿا سگهن، انهن اديبن ۾ پاڪستان جا عبدالله ملڪ، ابراهيم جلييس ۽ عارف جلال به هئا، انهن ۾ پيپلونروڊا به هو جنهن جي خلاف

چليءَ جي پوليس جو وارنٽ نڪتل آهي ۽ هو ورڊ فاسٽ لوٽي آراگان، لياهرن برگ ۽ شولو خوف ۽ فائديوده ۽ پيا سڀ مدبر رهبر، فيلسوف ۽ نقاد به هئا جن هن زمين سان محبت ڪئي آهي، جن کي انسانن سان پيار آهي، انسان جي ٻارن ٻچن سان پيار آهي، هن جلوس ۾ انهن سڀني جو مضبوط هٿ هو انهن جو کليل دماغ هو خوشيءَ پري مرڪ هئي ۽ اهي سڀ انسان هڪ جلوس جي روپ ۾ ان جهنڊي جي پاڇي ۾ اڇي ڪٺا ٿيا هئا، جيڪو انسانيت جو جهنڊو آهي، صلح جو جهنڊو آهي، نئين زندگيءَ جو جهنڊو آهي.

تريپور کان پوءِ ڪوٽيلون جي جلسي ۾ ٻين سڀني هنڌن کان وڌيڪ ماڻهو شامل ٿيا، پنج ست هزار ماڻهو ته بيشڪ ٿيندا، جلسو سري نارائڻ ڪاليج جي ڪشادي ميدان ۾ ٿيو. شاگرد به گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار هئا، باقي ٻيا سڀ ڪوٽيلون جا شهر واسي هئا. ڪوٽيلون هڪ چڱو خاصو هنري مرڪز آهي. هتي جي لوڪو شيڊ ۾ چار سئو ريلوي مزدور ڪم ڪندا آهن، اي ڊي ڪاٽن مل ۾ ارڙهن سئو مزدور ڪم ڪندا آهن جن مان اٽڪل پنج سئو ماڻهن جي چانتي ٿي چڪي آهي، تنهن کان سواءِ ڪوٽيلون ۾ ڪاڇن جون فئڪٽريون آهن، جن ۾ ڪم ڪندڙ پنجانوي سيڪڙو زالون آهن، ڪوٽيلون ۽ ان جي پسگردائيءَ ۾ فقط انهيءَ هڪڙي هنر ۾ پنڌرنهن هزار کن زالون آهن، ڪاڇن جي ڪارخانن جي مزدورن جي لاءِ سرخ يونين تمام مضبوط سمجهي ويندي آهي. انهيءَ سڀا جو صدر ڪامريڊ گوونڊن ناٿر آهي. هو ڪيرالا جي عوام ۾ بيحد پيارو آهي، ايتري قدر جو هن جي شخصيت جي چوڌاري هن جي بهادريءَ، اهميت ۽ شجاعت جي باري ۾ ڪئين آکاڻيون ٺهي ويئون آهن ۽ نه فقط مزدور طبقو پر ڪيترا سرڪاري عملدار ۽ ڪانگريس جي به هن جي تعريف ڪندا آهن.

تراونڊرم جي شاگردن جيان ڪوٽيلون جا شاگرد به عوامي جدوجهد ۽ هلچل ۾ ڪانگريس جي هلچلن کان وٺي اشتراڪي هلچل تائين مکيه حصو وٺندا رهيا آهن. پنهنجي حقن لاءِ ته هو لڙندا ئي آهن، پر مزدور طبقي جي حقن لاءِ به هنن جو ساٿ ڏيندا آهن، انهيءَ ڪري جڏهن ٿراونڪور جي

ٽرانسپورٽ جي مزدورن پنهنجي مطالبن لاءِ جدوجهد ڪئي ته شاگردن هنن سان پوروساٽ ڏنو ۽ انهيءَ باري ۾ ڪيترن ئي شاگردن کي اسڪولن ۽ ڪاليجن مان نيڪالي ڏني ويئي. انهن ۾ او-پي ماڏون به هو جو اسان جي اڄوڪي جلسي جو صدر هو. هن انهيءَ ظلم جو مقابلو ڪندي هڪ دفعو مرڻ گهڙيءَ تائين بڪ هڙتال به ڪئي هئي. هن جي بڪ هڙتال کي جڏهن يارنهن ڏينهن لنگهي ويا ۽ ڪيترن جي چٽه چواءَ تي به هن پنهنجو وعدو نه توڙيو تڏهن هن کي اسپتال ڏانهن موڪليو ويو جتي هڪ سپاهيءَ سان هن جي تمام دلچسپ ملاقات ٿي.

سپاهي: تو بڪ هڙتال ڇو ڪئي آهي؟

ماڏون: تون هتي اسپتال جي اندر ڇو آيو آهين؟

سپاهي: منهنجي مرضي، تون ٻڌاءِ، تون اهو روزو ڪونه توڙيندين؟

ماڏون: نه

سپاهي: مان شراب ڪونه پي آيو آهيان، مان توکي سپاڻي صلاح ڏيان
تو ته تون هي روزو توڙ نه ته تنهنجي لاءِ چڱو ڪونه ٿيندو.

ماڏون: تنهنجو منهنجي روزي سان ڪهڙو واسطو آهي؟

سپاهي: واسطو آهي. توکي پنهنجي ماءُ پيءُ جو لاچار نه آهي ته اسپتال وارن جو ته ڪجهه خيال ڪر (هڪ نرس ڏانهن اشارو ڪري)
هنن زالن اڳيان بڪ ڪيندي توکي شرم نه ٿو اچي؟

ماڏون: مان ته هڪ ڪٽي جي سامهون به روزو رکي سگهان ٿو.

سپاهي: چڱو ته مان هيئن توکي ماريندس... پر مون شراب ڪونه پيئو آهي.

پوءِ ان سپاهي ماڏون کي مارڻ شروع ڪيو جنهن تي سڄي اسپتال ۾ گورڻ مڇي ويو. ماڻهن ۾ جوش ڦهلجي ويو ۽ سڄي شهر ۾ هن جي انهيءَ ڪميٽي فعل تي وڏو اعتراض اٿيو. انهيءَ موقعي تي شري بالڪرشن، جيڪو ڪيرالا ڪومڊي اخبار جو ايڊيٽر آهي، وچ ۾ پئي سرڪار ۽ شاگردن جي وچ ۾ ٺاهه ڪرايو ۽ شاگردن جون گهرجون منظور ڪيون ويون. انهيءَ بعد مس ويڇي ماڏون پنهنجي بڪ هڙتال بند ڪئي.

ان ڏينهن به ڪاليج جي ڀتين تي هر طرف وڏن اکرن ۾ لکيل هو:

”ووت ماڏون کي ڏيو.“

۽ ماڏون لائونڊ اسپيڪر تان ڳالهائي رهيو هو:

”اسين ترقي پسند اديبن جي آجيان ٿا ڪريون“

شاگردن جي هڙتال جي سلسلي ۾ ڪوٺيلون جي مزدورن به هڙتال ڪئي هئي ۽ ڪوٺيلون جي اخبار نويسن به ان ۾ تڪو پهرو ورتو هو. جڏهن ماڏون روزو رکيو هو تڏهن مزدور اخبار نويس، شاگرد ۽ ٻيا شهري سڀ گڏجي ٻه دفعا جلوس ٺاهي، اسپتال ۾ به ويا هئا، ڪوٺيلون جي صحافين ۾ چڱي سجاڳي آيل آهي. پريس ڪانفرنس ۾ ادب جي باري ۾ هنن مون کان جيڪي سوال پڇيا تن مان سمجهي سگهجي ٿو ته تراوندرم جي اخبار نويس کي ترقي پسند ادب سان ڪافي دلچسپي آهي ۽ ان کي پنهنجي روزانين اخبارن ۾ سٺي جڳهه ڏيندا آهن. اخبار ڪيرلر جنهنجو فلپس به ڪجهه وقت ايڊيٽر ٿي رهيو آهي، نوپارتم ڪيرالا ڪومڊي ۽ پاوريا پريا جي اخبار نويس جي يونين جو به مزدور طبقي سان ساٿ ايتري حد تائين وڌي ويو آهي جو هڪ دفعي پوليس ڪيرلر جي نائب ايڊيٽر لڪشمن کي مزدورن جي لڙائي جي سلسلي ۾ مارڪٽ به ڪئي. سبب اهو هو ته پوليس کي لڪشمن جي هڪ ڏنل رپورٽ پسند ڪانه پيئي. انهيءَ تي اخبارن ۾ تمام زور شور سان ان سوال کي کنيو ويو ۽ سرڪار هڪ جاچ ڪاميٽي به مقرر ڪئي. پر آهستي آهستي اهو سوال ٿڌو ٿي ويو ۽ ڪوبه خاطر خواهه نتيجو ڪونه نڪتو. باقي هڪ ڳالهه ضرور ٿي، سا اها ته ان واقعي کان پوءِ مزدور شاگرد صحافي توڙي شهر واسي پنهنجن پنهنجن گهرن جي باري ۾ هڪ ٻئي سان صلاح مصلحت ڪرڻ لڳا ۽ هڪ ٻئي جو ساٿ ڏيڻ لڳا ۽ عوام جي هلچلن ۾ تڪو پهرو وٺڻ لڳا آهن. شايد انهيءَ سبب ئي اڄوڪي ميٽنگ ۾ ست اٺ هزار ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا هئا.

ٻن چئن ڏينهن ۾ ناتال اچڻو هو. مون فلپس کان پڇيو ”ناتال ۾ تون گهر ويندين يا مون سان گڏ الپيءَ هلندين؟“ فلپس پهرين ٿورو هٻڪيو پوءِ چيائين، ”آءُ توهان گڏ الپيءَ هلندس.“
 ٿوري دير جي خاموشيءَ بعد وري چوڻ لڳو ”چڱو هيئن ٿو ڪريان توهان گڏ ڪنهن ٻئي کي ٿو موڪليان مان گهر ويندس.“
 پر منت ٿي ڪين گذريو ته وري چيائين، ”نه مان پاڻ توهان هلندس، زال کي چئي لکي ٿو موڪليان“ انهيءَ تي اسين ٻئي ڪلڻ لڳاسين. فلپس کي شادي ڪئي اڃا ٿي مهينا مس ٿيا هئا ۽ شاديءَ بعد هي زال مڙس جو پهريون ناتال هو هن جي دل جي ڪشمش مان چڱي طرح سمجهي سگهيس ٿي پر فرض ۽ محبت جي ان ننڍڙي لڙائيءَ ۾ سوپ فرض جي ٿي ٿي ۽ اسين الپيءَ روانا ٿياسين.
 الپيءَ جي لاري صبح جو تمام سويل ويندي آهي. انهيءَ ڪري اسين صبح جو چئڻ بجي ٿي تيار ٿي، اچي لارين جي اڏي تي پهتاسين. رستي ۾

ڪا خاص ڳالهه ڪا نه ٿي. تاڙيءَ جا وڻ، پريات جي اونداهه ڀر نشتين جيان
 بيٺا هئا ۽ وڻن جي مضبوط ٿڙن چوڌاري ڏنڌ ۽ ڪوهيڙي جون چڻ چادرون
 تنگيون پيئون هيون. ٻنين ٻارن تي به سفيد ڏنڌ ائين چانيل هو چڻ ته بادل
 آسمان مان لهي ڌرتيءَ تي اچي لٽيا هئا. هڪ عجيب خاموشي، غمگيني
 ۽ مدھوشي هر طرف پکڙيل هئي. آسمان ۾ ستارن اک ٻوٽ پئي ڪئي ۽
 مسافر لاريءَ جي تنگ بينچ تي ويهي مشين جي آواز جي لولي ٻڌندي
 جهوٽا ڪاٺ لڳا. مان به پنهنجي جڳهه تي آرام سان ويٺو هوس. اوچتو هڪ
 هنڌ لاريءَ جو لوڏو آيو ۽ سڀيئي سجاڳ ٿي اٿياسين. منهنجون اکيون اڃا
 به بند هيون، جوا اوچتو ڪن تي آواز پيو..

”چانهه، گرم چانهه“

”نارنگيون، مٺيون نارنگيون“

”مندر لاءِ نذرانو“

منهنجون اکيون کلي ويئون. مون حيرت وچان فلپس کان پڇيو ”پاڻو
 هيءُ ڪهڙي ماجرا آهي؟“

فلپس ٻڌايو ”هتي ڀرسان هڪ وڏو شاهي جهونو مندر آهي، هي ماڻهو
 ان مندر جو ايجنٽ آهي ۽ مذهبي زيارتئين کان مندر جو نذرانو وصول
 ڪندو آهي، هن کي ان وصوليءَ تي ڪميشن ملندي آهي.“

وري آواز آيو.

”گرم چانهه!“

”مٺيون نارنگيون!“

”مندر جو نذرانو“

مان ويچارڻ لڳس، ”هيءَ لاريءَ جو اڏو ڏاڍو سٺو آهي، هتي سڀ
 ڪجهه ٿو ملي، چانهه، سنگتڙا، دين ايمان ڌرم سڀ ڪجهه پيو وڪامي ۽
 ان تي ڪميشن به ٿي ملي.“

مون فلپس کي چيو ”يارا ٿوري چانهه وٺي ان ۾ ٿورو ڌرم ۽ ٿوري
 سنگتڙي جي رس وجهي ان کي لوڏيون ته ڪهڙو ڪاڪ ٿيل ٺهندو؟
 فلپس ڪو موڙي چيو ”هڪدم پارو ٿو ڪاڪ ٿيل ٺهندو فقط
 نارنگيون ٿا وٺئون.“

جڏهن اسين ٻيا سڀ سنگتڙا کائي اٿياسين ۽ باقي هڪڙو وڃي بچيو ته فلپس چيو. ”هو بچائي رک“

”ڇو؟“

”اڳتي هلي ٻڌائيندوسان.“

”هاڻي ڇو نه ٿو ٻڌائين؟“

”هينئر وقت ڪونهي“

”ان ۾ وقت جو ڪهڙو سوال آهي؟“

”ٻارن وانگر ضد نه ڪر اڳتي هلي ٻڌائيندوسان“

اڳتي هلي جتي به لاري ٿي بيٺي اتي آءُ پيو پڇانس، ”پلا هتي ٻڌاء؟“

۽ هو مشڪي جواب ڏئي، ”اڳتي هلي ٻڌائيندوسان“

ايئن پڇندي پڇندي اسين اچي الڀيءَ ڀرسان پهتاسين، باقي چار پنج ميل پنڌ بچيو هو. اوچتورستي ۾ هڪ ماڻهو هٿ ڏيئي لاري روڪائي، فلپس مون کي لهڻ لاءِ اشارو ڏنو ۽ اسين لهي هيٺ ٿياسين. مون ڏٺو ته فلپس جي هٿ ۾ به هڪ سنگتڙو هو. هنن ٻنهي هڪ ٻئي ڏانهن نھاري مشڪيو ۽ جوان اسان کي پنهنجي پٺيان اچڻ جو اشارو ڏنو.

”سوا هو سنگتڙو نشاني هو.“ مون فلپس کي چيو

فلپس مشڪل لڳو

”پر توهيءَ نشانيءَ جو بندوبست ڪيئن ڪيو؟“

ڇا هن ڳوٺ ۾ تار آهي؟ هتان ڪوئي لون ته تمام گهڻو پري آهي.“

”تار ٽپال ته هتي ڪجهه ڪونهي“ فلپس ورائيو.

”تڏهن؟“

هن مون ڏانهن نھاري عجيب ڍنگ سان مشڪي چيو ”بس بندوبست

ٿي ويندو آهي، وڌيڪ پڇي ڇا ڪندين؟“

مون چيو ”بس اهوئي نيڪ آهي، هاڻي اڳتي هلو هلون ڪيڏانهن ٿا

؟ شايد اڳتي هلي جيڪو ماڻهو گڏبو تنهنجي هٿ ۾ ڏاڙهون هوندو پوءِ

اتان اسين ڏاڻي طرف ڦرنداسين جتي هڪ جوان مڪائيءَ جو سنگ

جھڻي بيٺو هوندو اتان اسين ساڄي طرف ڦرنداسين ۽ انگور جي ڇڳي

واري ماڻهوءَ کي گڏباسين، بس اتان پوءِ اسان جي منزل اتي هلي پوري

ٿيندي جتي هڪ ٻڍو هندو ڪاٺيندو هوندو.

فلپس ڪلڻ لڳو چيائين ”تون رومانوي ڪهاڻيون تمام سٺيون لکندو آهين، پر اها رومان جي ڳالهه نه آهي، سخت مجبوري هئي، جتي اسين هلون پيا، اتي سرڪاري چوڪسي تمام سخت آهي، جنهن ڪري تمام سنڀالي ڪم ڪرڻو ٿو پوي، جيڪڏهن هنن کي ذري به ڪڙڪ پئجي ويئي ته تون ڪنهن جاچ وغيره جي باري ۾ هتي آيو آهين ته چوڪنيو ڦاٽو پيو هوندين، تنهنجي سلامتيءَ لاءِ ته مون پنهنجو ناتال به سهسائي ڇڏيو انهيءَ ڪري چپ چاپ اڳتي هلندو هل.“

انهيءَ بعد اسين چپ چاپ هلندا رهياسين. رستي ۾ ناريلي ڪاٻاڙ جي اڻڻ جا ڪارخانا هئا، جن ۾ ان وقت ڪم بند هو. چوڌاري ناريل جا درخت هئا، مزدور موجود هئا پر ايئن پئي لڳو ته اڃا ڪافي عرصي لاءِ هتي ڪم چالو ٿي نه سگهندو. اسان جو سونهن اسان جي اڳيان اڳيان هلندي اسان کي ٻنين ٻارن وچان، تنگ پيچرن تان وٺي پئي هليو. ٿورو اڳيان ناريلي وٽن جو هڪ جهڳٽو هو اتي هڪ گهر هو ان گهر جي ٻاهران ٻن زالن ناريل جو ڪاٻاڙ وٺي وٺي پئي زال ۽ هڪ چوڪري ڪاٻاڙ جي سٺ کي صفا پئي ڪيو. ٻن زالن چرخي پئي هلائي، هڪڙو مرد وٺ کي ٽيڪ ڏيئي اسان جي انتظار ۾ بيٺو هو ڇاڪاڻ ته هن جي هٿ ۾ به هڪ نارنگي هئي.

اتان اسين اڳتي وڌياسين. هينئر ڪيت ۽ ٻنيون ختم ٿي ويون ۽ وارياسي زمين شروع ٿي هئي. ناريلي وٽن جي جهنڊن وچ ۾ هر طرف ريتي ڦهلي پيئي هئي، اتي مون جو رابا لاهي ڇڏيا ۽ نرم نازڪ ڪتڪٽائي ڪندڙ ريتيءَ تي هلڻ لڳس، اڳيان پاڻيءَ جي هڪ نهڙ آئي جنهن جي آر پار ناريلي درخت جو هڪ ٿڙ رکيل هو ٿڙ تمام سنهو هو ۽ سڌو به ڪونه هو. هيٺ مٿي هو اسان جو سونهن ته ڏاڍي فرحت سان ان تان لنگهي وڃي پار پهتو.

مون پنهنجي پتلون لاهي ڪٽي هٿن ۾ ڪئي.

فلپس چيو، ”هي ڇا ٿو ڪرين؟“

ورائيو مانس، ”مون کي سرڪس جي رسيءَ تي هلڻ جو استعمال

ڪونهي، مان انهيءَ ڀل تان نه پر پاڻيءَ مان لنگهي پار ويندس. پاڻيءَ جي ننڍي نهر، جنهن کي اتي توڙ چوندا آهن، گرم ۽ ملائم هئي، ان جي تري واري ريتيءَ تي پير رکندي ايئن ٿي محسوس ٿيو جڏهن ڪنهن نرم غاليجي تي پير رکيو آهي، مان ڏاڍي آرام سان آهستي آهستي پاڻيءَ مان هلندو وڃي، ٻيءَ ڀر پهتس. سونهين فلپس کي ڪجهه چيو ۽ فلپس وري مون کي ٻڌايو ته اڃا اهڙيون به ٿي نهرن رستي ۾ اينديون. انهيءَ ڪري جيڪڏهن پتلون ڪلهي تي ٿي رکي هلين ته ٽيڪ ٿيندو مون ڪوبه اعتراض ڪونه ڪيو ۽ پتلون ڪلهي تي رکي اڳتي هلڻ لڳس ته هو به ڪلڻ لڳا. اڳتي هلي به ماڻهو پيا گڏيا، سونهين مون ڏانهن اشارو ڪيو هو به مون ڏانهن نھاري مشڪل لڳا.

اڳيان وري ڪيت ۽ سبزي شروع ٿي، هتي نانگ ڪڍ جا ڪافي وڻ هئا، اتي هڪ ماڻهو اسان جي انتظار ۾ بيٺو هو سونهين سڌو هن وٽ پهتو. ان ماڻهوءَ سونهين کي ڪجهه چيو. سونهين فلپس کي ڪجهه چيو ۽ فلپس مون کي چيو ”سڀ ٺيڪ آهي، ڪوبه خطرو ڪونهي“

”ته مان هاڻي پتلون پايان؟“ مون سوال ڪيو.

سڀيئي تهڪ ڏيئي ڪلڻ لڳا.

نانگ ڪڍ جي وڻن وٽان لنگهندا، هڪ ٻئي پار ڪري اسين اتر ڏانهن وڌياسين جتي ناريلي وڻن جا گهانا جهڳٽا هئا ۽ انهن جي وچ ۾ هڪ ڪليل جڳهه تي هڪ ويران جڳهه اڀي هئي.

چو طرف ويران ۽ سناتو ڇانيل هو.

فلپس مون کي چيو، ”هي پناپارا آهي.“

پناپارا ڳوٺ جتي ڪيرالا جي عوام سرسي - پي جي آپيشاهيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ پهريون مورچو ٻڌو هو اهو سرسي - پي جنهن ٿراونڊرم کي هندستان کان جدا ڪري برطانوي ڪامن ويلٿ ۾ خود مختيار سرڪار جو درجو ڏيڻ ٿي چاهيو جئن هو پنهنجي نادر شاهي دائمي قائم رکي سگهي. انهيءَ آپيشاهيءَ جي مقابلي لاءِ عوام پنهنجي لڙائيءَ جي شروعات هتان ڪئي هئي. سامهون ويران گهر ۾ هن جا سپاهي هئا ۽ ان گهر جي چوڌاري پناپارا ڳوٺ جا هاري ۽ ڪاٻاڙ جي ڪارخانن جا مزدور هئا،

جيڪي الپيءَ ۾ ڪم ڪندا هئا. انهن جي رهبريءَ خاطر ئي هتي مورچو
 ٻڌو ويو هو سر سي۔ پي جا ٽيهه چاليهه سپاهي ختم ٿيا هئا ۽ ايترائي
 پناپارا جي هارين ۽ مزدورن جو به ختم ٿيو هوندو. هن مورچي جي خبر
 چوڌاري ڦهلجي ويئي، ٿرانونڪورجي ڪانگريس به ان هلچل ۾ ساٿ ڏنو
 هو. وري ٻيو مورچو به هتي ئي ٻڌو ويو ۽ سر سي۔ پي جي حڪم سان هن
 ڳوٺ کي گهيرو ويو ۽ ڳوٺ مان ٻاهر ويندڙ سڙڪن تي مشين گنون ۽
 بندوقون اڀيون ڪيون ويون ۽ انهيءَ ڏينهن هن ڳوٺ ۽ پسگردائي جا
 پنجاهه سٺ ماڻهو شهيد ٿي ويا. پوءِ هتي جا گهر ساڙيا ويا، زالن سان
 بيحرمي ڪئي ويئي، ڇاڪاڻ ته آپيشاهي ۽ جاگيرداريءَ کي پنهنجي
 عزت کان ٿيندي آهي، اهي ٻين جي محنت تي جيئن آهڻ ۽ ٻين جو
 خون چوسي پاڻ کي زنده رکندا آهن.

سوڻهين چيو ”ان ڏينهن مهاراجا جو جنم ڏينهن هو پوليس هن
 ڪانگريسيءَ جي گهر ۾ لٿل هئي.“

”ڇا ڪانگريس پوليس جي پناهه هئي؟“

”نه، ان وقت ته هو به اسان سان گڏ هئا، اهو گهر پوليس زبردستيءَ خالي

ڪرايو هو.“

”هاڻي ان گهر ۾ ڪير رهندو آهي؟“

”مون هن کان پڇيو ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”تنگاين.“

”تون هن ئي ڳوٺ جو رهواسي آهين؟“

”ها“

”ذات ڪهڙي اٿيئي؟“

”ايراس.“ هن فخر سان چيو ”اسان جي ذات سڀني کان گهٽ آهي،

پر شهيد سڀني کان گهڻا اسان جي ذات مان ٿيا.“

”ٻيا ڪي نالا ٻڌاءِ“

”ڪيشو ٿامس، فرانسز.“

”مون فلپس ڏانهن ٺهاريو فلپس چيو“ هي ڳوٺ عيسائين جو آهي،

هتي آزاديءَ جي لڙائي يا مزدور هلچل ۾ غريب عيسائي عوام وڌ ۾ وڌ بهرو

ورتو آهي.

ٻئي سونهين چيو ”مزدورن جي ذات هڪ ئي ٿيندي آهي.“
مان ريتيءَ تان اٿي کٽو ٿيس ۽ اڳتي هلڻ لاءِ چيومائس، جتي ڪٿي،
هر طرف ناريل وڻن جي ٿڙن ۾ بندوقن جي گولين جا نشان هئا، اڳتي
وڌياسين ته هڪڙو گهر آيو جنهن جي ٻاهران هڪ ٻڍيءَ ڪاٻاڙ مان ست
پٽي ڪٽيو.

سونهين چيو ”هن جي ڌيءَ ميري جيل ۾ آهي.“
”ڇو؟“

”مزدورن جي هلچل ۾ بهرو وٺندي آهي ۽ هيٺ پناپارا جي هلچل کي
به مزدورن جي هلچل ڪري ڪوٺيو ويندو آهي، انهيءَ ڪري ته
ڪانگريسین حڪومت حاصل ڪندي ٿي اهي سڀ وعدا وساري ڇڏيا،
جيڪي هنن پناپارا جي سلسلي ۾ گرفتار ٿيلن ساٿين سان کين آزاد
ڪرائڻ جي باري ۾ ڪيا هئا، اهي ساٿي اڃا جيلن ۾ بند آهن“

ٻڌيءَ اسان ڏانهن ٺهاري مشڪيو هٿ جي اشاري سان اسان کي سڏي
چوڻ لڳي، ”مون پنهنجي مڙمان لاءِ هڪ ناريل رکيو آهي، اهو هنن کي
ڪارايو اهو صرف مڙمان لاءِ آهي. پٽي ڪنهن لاءِ ڪونهي“ ٻڌيءَ ناريل
پيچي اسان کي ڏنو، مان ۽ فلپس واري سان ان جو پاڻي پيئڻ لڳاسين، ٻڌيءَ
تنگاين جي مٿي تي هٿ پئي ڦيريو ۽ اسان ڏانهن ٺهاري پٽي مشڪيائين.

پناپارا ڳوٺ جي ٻاهرين حد تي وڻن جو هڪ وڏو جهرم هو جنهن
جي مٿان هڪ سفيد جهنڊو پئي ڦڙڪيو. ڀرسان هڪ ننڍو تلاءُ به هو
جنهن جي ڪناري تي هڪ ٻنل گهر هو. ان جو فقط هڪ ٻنيو صحيح
سلامت بيٺو هو. گهر جون چارئي پٽيون ڀڳيون ٽٽيون پيون هيون ۽
ڪيترن هنڌان ان ۾ سلا به اڀري آيا هئا، تلاءُ ۾ سرخ رنگ جا گل ٽڙيا بيٺا
هئا، الپيءَ وارو رستو تلاءُ جي چوڌاري ڦري ٿي ويو انهيءَ رستي تان هڪ
نوجوان چوڪري اسان ڏانهن پئي آئي.

سونهين چيو ”اها مينا ڪشي آهي.“

”ڪهڙي مينا ڪشي؟“ مون سوال ڪيو.

سونهين ڪجهه چيو ٿي.. پر چوڪري اسان جي تمام ويجهي اچي

پهتي هئي، هوءَ ڪنهن عجيب پور ۾ غلطان اسان جي ڀرسان لنگهي، وٽن جي جهنڊن ڏانهن وڌي اتي پهچي هوءَ ڪيتري دير خاموش بيٺي رهي، پهرين مٿان ٺهاري ڇڏي رهي، جتي سفيد جهنڊو پئي ٿڌو ڪيو ۽ پوءِ هن جون نگاهون هيٺ جهڪيون. هن زمين تان به ٿي گل چوڻديا ۽ هڪ درخت جي دامن ۾ رکيائين، ايئن جيئن ديوتا تي گل چاڙهبا آهن ۽ هٿ ٻڏي بيهي رهي.

”هي ڇا پئي ڪري“ مون سوال ڪيو.

سونهيڻ چيو ”هي اسان جي ڳوٺ جو ڪلڻو آهي، ڪلڻو هڪ پاڪ جهنڊو آهي، جنهن وٽ اچي ڳوٺاڻا پنهنجون باسون باسيندا آهن، هتي ڪئين نانگ به رهندا آهن، هڪڙي ڏينهن ميناڪشي ۽ پطروس اتي اچي ڪلڻو جي سامهون انجام ڪيو هو ته اسين ٻئي هڪ ٻئي سان شادي ڪندا سين.“

”پطروس ڪير هو؟“

”هو اسان جو شهيد آهي، پٺاڙا جي لڙائيءَ ۾ شهيد ٿيو هو سامهون واري گهر ۾ رهندو هو پوءِ هن جو گهر ڏاهي ڇڏيائون ۽ هيئن ئي ڪير ڪونه رهندو آهي.“

ميناڪشي آهستي پنهنجا هٿ هيٺ ڪيا، ۽ مهڙ ڦيرائي پطروس جي گهر ڏانهن هلڻ لڳي، اتي پهچي دروازي سان ايئن لڳي بيٺي جڻ پاڻ کي پنهنجي محبوب جي آغوش ۾ کڻي لڻايو هجيئن. مون هڪندي هڪندي سوال ڪيو ”هاڻي هيءَ ڇا پئي ڪري؟“

سونهيڻ ڀريل آواز ۾ جواب ڏنو ”هاڻي هوءَ هر نئين ڏينهن پطروس کي چوڻ ايندي آهي ته تنهنجي ميناڪشي ٻئي ڪنهن سان به شادي ڪا نه ڪندي، ميناڪشي هميشه تنهنجي رهندي!“

پنابارا کان اسين الپيءَ روانا ٿياسين، جواتان چار ميل پري آهي. شاگردن اتي هڪ جلسو ڪيو هو جنهن جو صدر هڪ تمام مزيدار فيلسوف هو. هن منهنجي واقفيت ڪرائيندي چيو ته مان هڪ ترقي پسند اديب آهيان ۽ ڪميونسٽ عمل ۽ فلسفي ۾ اعتقاد رکندڙ آهيان، ترقي پسنديءَ لاءِ چيائين ته اها ڏاڍي سٺي آهي، پر گانڌي-مت به برو ڪونهي. ڪميونسٽ انسانيت جو پلو چاهين ٿا.

پر مذهب جي مراد به اها ئي آهي.

ڪميونسٽ خدا کي نه ٿا مڃين.

پر هو انهن گنهگارن کان هزار درجا بهتر آهن جي لفظ اُچاري خدا کي مڃين ٿا پر عملي طرح هن کي نه ٿا مڃين.

خدا آهي ڇا؟

خدا هر ڪنهن جي اندر ۾ آهي. هو سڀني جي دلين ۾ آهي.

نيڪي ۽ بدي هڪ ئي شيءِ جا ٻه پاسا آهن، نيڪ ۾ نيڪ انسان جي دل اندر به بدي لڪي رهي ٿي ۽ بد ۾ بد انسان جي سڀني اندر به چڱائي جو

قطر ورهي ٿو.

(يعني سرماڻيدار به ٺيڪ ٿي سگهي ٿو.)

انهي ڪري ڪير ڪنهن کي سزا ڏيڻ جو حقدار آهي؟

(مون دل ۾ چيو. فقط چور بازار)

هن پئي چيو ”انهيءَ ڪري ڪنهن کي به سزا ملڻ نه کپي.“

(مان دل ۾ سوچڻ لڳس ته ها سرماڻيدار کي دل کولي لٽڻ ۽ پيڙڻ ڏيو.)

هو چوڻ لڳو ”توهين پنهنجو پاڻ سڌاريو“

(منهنجي دل ۾ خيال آيو... ۽ سماج کي ڇڏي ڏيو ته ٻڏي يا تري!)

پاڻ سڌارڻ ۾ ٿي انسانيت جو چوڻ ڪارو آهي، چوڻ ڪارو ۽ نه ترقي.

چوڻ ڪارو ڪريو يعني جند ڇڏايو... زندگيءَ ۾ ترقي نه ڪريو.)

ننڍپڻ ۾ مان ٻاون ۽ مبلغن وائڻ انهي ڍنگ جا وعظ ٻڌندو هوس. اڄ

سالن بعد اهڙي دلچسپ تقرير ٻڌڻ جو وجهه مليو. جنهن ۾ هڪ جملي

ٻئي جملي کي ڪپي ختم ٿي ڪيو. پهرين جملي ۾ هڪ اصول جي

حمایت ۽ جهٽ ٻئي جملي ۾ ان جي مخالفت اهڙي شاندار قلابازي مون

ڪنهن سرڪس ۾ اڃا ڪانه ڏٺي آهي. اها خبر ناهي ته شاگردن جي

يونين ڪهڙي ويچار کان هن کي اڇوڪي جلسي جو صدر چونڊيو هو.

الپي ڪيرالا جو مکيه ۾ مکيه هنري مرڪز آهي. ناريلي ڪاٻاڙ جي

ڪارخانن جو به هي وڏي ۾ وڏو مرڪز آهي. شهر جي رستي تان لنگهندي

توهان کي ڪئين زبردست ڪارخانا نظر ايندا جن ۾ هزارين مزدور ڪم

ڪندڙ آهن. مکيه ڪارخانن مان ڪي هيٺيان آهن:

پيرس ليزلي ۽ ڪمپني.

والڪرٽ برادرز.

جي مپسن ۽ ڪمپني

گود ايئر ۽ ڪمپني

اهي سڀ نالا پڙهي ڀلا ڪير چونڌو ته انگريز هتان لڏي ويا آهن.

ممڪن آهي ته اسان جي اسيمبلين ۾ هنن جي صورت نظر نه ايندي هجي

پر ناريل جي ڪاٻاڙ جي ڌنڌي ۾ سڻي جي ڌنڌي ۾، چانهه جي پوک ۾

تماڪ جي پوک ۾... اوهان کي ڇا ڇا پڻاڻيان، رڳو ايترو ڇوڻ الاهي آهي ته هو اڳي وانگر اڃا به هتي موجود آهن.

الپيءَ جي ڪشادين سڙڪن، وڻندڙ ڇوڪن ۽ هڪ ئي نموني جي عمارتن مان صاف ظاهر آهي ته هي شهر ڪنهن رٿا تي ٻڌل آهي، اهو شهر ديوان ڪيشوداس اڄ کان ڏيڍ سئو سال اڳي ٺهراڻي شروع ڪيو هو. الپيءَ کي ڏکڻ ڀارت جو وڻيس سڏيو ويندو آهي. وڻيس جيان هتي به بحري ٺهرن شهر وچ مان وهنديون آهن. انهن ٺهرن تي پيڙيون هلنديون آهن، مال جي آمدروفت انهن ذريعي ئي ٿيندي آهي، وڪ وڪ تي پتڻ آهن ۽ بجليءَ تي هلندڙ ڪشتيون ڦ-ڦ ڪنديون، ستيون وڄائينديون لنگهنديون آهن، ڪتي مسافر پيڙين مان لهندا ڏسبا آهن، ڪتي مسافر انهن تي چڙهندا ڏسبا آهن، ڪتي ملاح سڙهه ڦهلائيندا ڏسبا آهن، ڪتي ناڪتا بادبان سميتيندا ڏسبا آهن. زالون پيڙين جي درين ۽ لوڙهن وٽ بيهي ابھمن کي ڌارائينديون آهن، دلال ڪارن مرچن جي سودي چُڪائڻ ۾ مشغول هوندا آهن. ڪنارن تي سنگتڙن ۽ ڪيلن جا وڻ جام آهن. الپيءَ ۾ سڄي ٿراونڪور ۽ ڪوچين جي ملاحن جي هڪ سرخ يونين آهي جيڪا نهايت مضبوط ۽ ويڙهو آهي، اهڙي طرح ڪاٻڙ جي ڪارخانن ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن جي به يونين آهي، جنهن جو صدر ساڻي ٿي-وي، ٿامس آهي. انهيءَ يونين جا ميمبر ستر هزارن کان به مٿي آهن، ڏکڻ هندستان جي مکيه جماعتن مان هيءَ به هڪ زبردست انجمن آهي. ڪماليٽ ته اها آهي ته ڪارخانن جا مئنيجرن نون مزدورن جي ڀرتي اڪثر انهيءَ انجمن معرفت ڪندا آهن، هنن تجربن مان ڏٺو آهي ته سرمائيدارن جي بنايل يونين جو ڪوبه ماڻهو وٽن گهڻو وقت تڪاءُ ڪري نه ٿو سگهي، اهڙي طرح الپيءَ ۾ ٻيون به ڪئين انجمنون آهن، جن ۾ به ايڏائي لک مزدور شامل آهن، شايد انهيءَ ڪري ئي الپيءَ کي ڏکڻ هندستان جو لال قلعو سڏيو ويندو آهي.

الپيءَ ۾ ان وقت مزدور هلچل کي تمام سختيءَ سان دٻايو پئي ويو به مهينا اڳي يعني 20 آڪٽوبر تي جڏهن مزدورن ”ويلور جي شهيدن“ جو

ڏينهن ملهايو هو. تڏهن پوليس انهن تي گولي هلائي هئي، جنهن ۾ هڪ ساٿي ممدپيا مري ويو هو. انهيءَ بعد نومبر ۾ مزدورن مشعلن سان هڪ جلوس ڪڍيو هو جنهن کي زبردستي ڇڙو ڇڙو ڪيو ويو. مرڪز ٽريڊ يونين جي آفيس قانوني ريت سان نه پر فسطائي دٻاءُ سان بند ڪئي ويئي هئي ۽ مان جڏهن اتي پهتس تڏهن به اها بند هئي، پر منهنجي اچڻ تي مزدورن فيصلو ڪيو ته آفيس وري کوليون. پوليس جو دٻاءُ ڍرو ڪونه ٿيو هو. پوليس جو ٿاڻو دفتر جي ٻنهي ڇڪٽين سامهون هو. ٿورا ڏينهن اڳي ٿاڻي جي ڀرسان ٽي ٽريڊ يونين جي هڪ ڪم ڪندڙ کي گوليءَ سان اڏايو ويو هو. پر انهيءَ ظلم جو مقابلو ڪندي مزدورن اڄ پنهنجي يونين جي دفتر وري کوليو. ان موقعي تي انجمن جا اٽڪل پنج سئو ميمبر به پنهنجي انقلابي همت ۽ ارادي جي ثبوت ڏيڻ لاءِ اچي ڪٺا ٿيا هئا، يونين جي دفتر مان نڪري مزدور مون کي سامهون سڙڪ تي، انهيءَ جاءِ تي وٺي هليا، جتي ٿورا ڏينهن اڳي هن جو هڪ مڪيه ڪم ڪندڙ پوليس جي گوليءَ جو نشان بڻيو هو. مون اها جڳهه ڏٺي ۽ اهو به ڏٺو ته بازار جا دڪان اڪثر بند هئا ۽ عام سڙڪ تي اسان کان سواءِ ٻيو ڪو راهگير ڪونه هو. سامهون ٿاڻي جي ورائندي ۾ پوليس جا ڪي ماڻهو پاڻ ۾ ڳالهائي رهيا هئا، وقتي هڪ اڌ وانهڙو هراسيل نگاهن سان هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري ٺهندو ٽڪڙو ٽڪڙو رستو پار ڪري ڪنهن ننڍي تنگ گهٽيءَ ۾ گرڻ تي ٿئي ويو. اسين آهستي آهستي ڳالهائيندا شواڪو ٽاپالم ڏانهن پئي وڌياسين. اوچتو مون محسوس ڪيو ته منهنجي چوڌاري پنجاهه سئو ماڻهن جو جڻو هو. اهي ماڻهو ظاهري ته جڻ پاڻ ۾ ڳالهائين ڪندا پئي آيا ۽ هنن جو مون ڏانهن ڪو خاص ڌيان ڪونه هو. پر حقيقت ۾ هنن منهنجي حفاظت لاءِ منهنجي چوڌاري انساني ڪوٽ ٻڌي ڇڏيو هو. شواڪو ٽاپالم تائين يعني جيستائين خطري جو امڪان گهڻو هو تيستائين ماڻهن جو عدد به گهڻو هو. پالم لنگهي آياسين ته ماڻهو آهستي آهستي گهٽجا ويا ۽ وڃي ڏهه پنڌرهن بچيا ۽ جڏهن مان پنهنجي هوٽل تائين پهتس ته باقي فلپس ۽ ٻيا ماڻهو وڃي بچيا هئا، هيٺر اوچتو مون کي ياد آيو ته هنن ويهن ٻاويهن ڏينهن ۾ هڪ گهڙيءَ لاءِ به مون کي اڪيلو نه ڇڏيو ويو هو. هڪ دفعي مان رات جو

ٻي بجي حاجت لاءِ اٿيس ۽ اڃا ڪمري جو دروازو کولي ٻاهر آيس ته هڪ ماڻهو اڳتي وڌي چيو. توهان کي بات روم ۾ ويڻو آهي نه؟ اچو ته مان ڏيکاريان ٿو ۽ اهو ساڻي پاڻي جو لوڻو کڻي منهنجي اڳيان رستو ڏيکاريندو هليو. دل ٿي دل ۾ مان پنهنجي ساٿين کي ان لشڪري انتظام لاءِ داد ڏيڻ لڳس. انقلابي عقل، همت ۽ انتظام جو جيڪو تجربو مون کي ڪيرالا ۾ مليو اهو مون اتر هندستان ۾ تمام ٿورن هنڌن تي ڏٺو آهي ۽ انهيءَ تي ڪيرالا جي ساٿين کي فخر ڪرڻ جو هر ڪو حق آهي.

شام جو اسين گهمڻ نڪتاسين. پهرين خيال ڪيوسين ته سمونڊ ڪناري گهمڻ ويڃون، ڇاڪاڻ ته فلپس اڄ ڏاڍو اداس هو. اهو ڏينهن ناتال جو هو ۽ هتان الپيءَ کان گهڻو دورو ڪنهن پهڙي واديءَ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ هن جي زال سندس اوسيٽڙي ۾ ويٺي هوندي اسان جو ويچار هو ته اگهاڙي پيرين ڪناري جي ريتيءَ تي پنڌ ڪندي چنڊ جي اپرڻ تائين اتي ترسنداسون.

پر هو ٿل مان نڪرندي ئي فلپس پنهنجو ارادو ڦيرائي ڇڏيو. چيائين ”هل ته بازار گهمائي اچانءَ، جتي اسان مشعلن جو جلوس ڪڍيو هو ۽ جتي اسان جو ممديا شهيد ٿيو هو.“

”ڏاڍو سٺو اتان ٿي پوءِ ساگر ڪناري هلنداسين“ اها بازار به ٻين بازارين جهڙي ئي هئي. ان جي چونڪ ۾ هڪ وڏو مندر هو جنهن تي بجليءَ جا هزارين بلب پئي چمڪيا، جنهن جي دالان جي ٿنڀن تي هزارين گلن جون مالهاڻون ويڙهيل هيون، گهنڊ پئي وڳا، راڳ پئي ٿيو ۽ هزارين زيارتي اگهاڙين پيرين ڌرتيون سنڀالي ديوتا جي درشن لاءِ پئي ويا.

مندرجي پٺيان به چڻ روشنيءَ جون لاتون پئي نڪتيون، اوچتو آسمان ۾ رنگ برنگي آتشبازي جون هوليون نظر آيون، ڪن گهڙين لاءِ آسمان رنگين چئن سان چڻجي ويو.

”هي ڇا آهي؟“ مون سوال ڪيو.

فلپس ورائيو ”هي ٻن مندرن جي چٽا پيٽي آهي، هي مندر جو تون سامهون چوڪ ۾ ٿو ڏسڻ اهو لوهه ۽ ڪارن مرچن جي واپارين جو مندر آهي ۽ هو ٻيو مندر جو پئي چونڪ ۾ آهي ۽ هتان نظر نه ٿو اچي، پر جنهن

جي وڌيڪ تيز روشني تون هتان به ڏسين سگهين ٿو اهو ڪاٻاڙ جي ڪارخانيدارن جو آهي. گذريل ستن ڏينهن کان ٻنهي مندرن جي وچ ۾ سينگار جي چيٽا پيٽي چالو آهي. ڪڏهن سامهون مندر جا واپاري ٿا جيئين ته ڪڏهن مندر جا واپاري.. ”مون آهستي چيو“ ۽ ٻنهي مندرن جي وچ ۾ ساڻي ممديا جولاش آهي ”اوچتو سامهون مندر جي تلاءَ ۾ آسمان واري آتشبازيءَ جو پاڇو پيو ۽ اهو نظارو هيٺ مٿي هر طرف ڦهلجي ويو. ڪارن مڙجن جي واپارين پنهنجي ديوتا جي جٽ جو نعرو بلند ڪيو ۽ هيڏانهن ٻئي مندر جي واپارين به ساڳي جوش سان ان نعري جو جواب ڏنو ۽ منهنجي ذهن ۾ اوچتو ٻنهي مندرن جي وچ ۾ مشعلن جي قطار ڪڙي ٿي ويئي.

مون فلپس کي چيو ته، ”هل ته سمنڊ جي ڪناري هلون“
 سمنڊ جي ڪناري گهڻو شور ڪونه هو واريءَ ۾ اڃا ڏينهن جي گرمي هئي، چنڊ اڃا ڪونه اڀريو هو ۽ هر طرف اونڊاهي چانيل هئي، غمناڪ فضا ۾ گرم ڪڪاڻيءَ جي تيز بوءِ هئي، اسين ڪيترو وقت چنڊ جو انتظار ڪندا رهياسين پر چنڊ ڪونه اڀريو آسمان ۾ فقط مندرن جي آتشبازي پئي ڏني.

آخر فلپس مون کي چيو ”دوست، هل موٽي هلون. چنڊ پنهنجي سر ڪين اڀرندو ان کي به چڪي زمين تي آڻڻو پوندو.“

وائيلور الپيءَ کان ٻارهن چوڏهن ميل پري آهي، هي ڳوٺ چرتل تعلقي ۾ آهي ۽ چرتل تعلقي ۾ هميشه ڏڪر رهندو آهي. بنگال جي ڏڪر وقت به هتي تمام سخت ڏڪر پيو هو ۽ ان ۾ ڪافي جاني نقصان ٿيو هو. ڏڪر کان سواءِ هتي ماڻهن ۾ هائين واري بيمار به عام آهي. سبب اهو آهي جو هن تر جي ماڻهن کي ڪڏن جو بيٺل پاڻي ڪم آڻڻو ٿو پوي، جيتوڻيڪ الپي هتان ٻارهن چوڏهن ميل پري آهي ۽ اتان پاڻيپ ڇڪجي سگهن ٿا يا اتي نلڪي وارا ڪوهه کوٽجي سگهن ٿا، پر انهن ڳالهين جي واندڪائي ڪنهن کي آهي، اسان جي نئين جوڙجڪ سلامت رهي، ان ۾ ڪنهن کي بهتر ٿيڻ جي آزادي نه آهي ته گهٽ ۾ گهٽ بيمار هئڻ جي ته هر ڪا آزادي آهي.

وائيلور جو ڳوٺ ٻيٽ ته ڪونهي پر ٻيٽ وانگر آهي، ان جي ٽن پاسي پاڻي آهي ۽ چوٿين پاسي نديم پاراڪاڊ نالي هڪ ڳوٺ آهي، اسين چرتل رستي آيا هئاسين انهيءَ ڪري اسان کي پتڻ لنگهڻو پيو ٻن ٽن منٽن ۾

ٻيڙي اچي وائيلور جي ساحل سان لڳي.

ڪناري تي ٻيون به ڪئين ٻيڙيون ٻڌل هيون ۽ چوڌاري ناريلي وڻن جون گهاٽيون قطارون هيون ۽ انهن جي پٺيان مزدورن جي جهوپڙين مان ڪاٻڙ ڪٽڻ وارين زالن جو آواز پئي آيو. اتر طرف کان ٻه وڏا شاهي ٻيڙا اولهه ڏانهن پئي ويا، هوا ماني هئي، سمنڊ سانت هو ۽ ٻيڙن جي هاڪاريندڙ مانجهين جي چڪيل پڪار ۾ هڪ عجيب انوکو حس هو اسان هپڪندي خاموشيءَ سان ناريلي وڻن جي پريان ڳوٺ ڏانهن ويندڙ پوري رنگ جي پيچري تي قدم رکيو مون سان فلپس به هو فلپس به وائيلور ۾ پهريون دفعو آيو هو.

هونءَ ته هندستان جا پڙهيل لکيل ۽ راجنيتيءَ جا ڄاڻو وائيلور جي نالي مان چڱي طرف واقف آهن، پر ڪيترن کي اڄ به اها خبر نه آهي ته وائيلور ڏکڻ هندستان جو جليانوالا باغ آهي، فرق صرف ايترو آهي ته اتر جليانوالا باغ ۾ هڪ انگريز جي حڪم سان گوليبازي ٿي هئي ۽ وائيلور ۾ هڪ پنهنجي ئي وطني پاءَ جي حڪم سان قتل ٿيو هو جنهن ۾ اٽڪل چار سئو مزدور ۽ هاري آزديءَ جا نعرا بلند ڪندا ۽ ”سر سي- پي رام سوامي آير جو آميريڪي راج مرده باد“ جا نعرا لڳائيندي شهيد ٿيا هئا. اڄ ڪيترن کي اهو وسري ويو آهي ته ٽراونڪور جي ديوان، آگسٽ 1947ع کان پوءِ به ٽراونڪور کي برطانوي ڪامن ويلٿ ۾ هڪ آزاد رياست رکڻ تي گهريو ۽ انهيءَ لاءِ ئي هي سڀ خون وهيو هو هن جي ان آپيشاهيءَ جي مقابلي ڪرڻ لاءِ ئي الپيءَ جي مزدورن ۽ هارين ۽ پناپارا جي هارين آزاديءَ جي جنگ لاءِ پنهنجو خون ڏنو هو ان وقت انڊين نيشنل ڪنگريس جي اڳواڻن انهن شهيدن جي جرئت ۽ بهادريءَ جي ساراهه ڪئي هئي ۽ انهن کي قومي شهيدن جو درجو ڏنو هو پر اڄ اهو ڀرم مٽجي چڪو آهي.

پناپارا جي چڪريءَ کان ٿي چار ڏينهن پوءِ وائيلور ۾ ٻيو مورچو ٻڌو ويو هو جنهن ۾ وائيلور جي بهادر هارين پنهنجي سينن تي گوليون جهليون، سرڪار جي ڪارن سپاهين جون گوليون کاڌيون ۽ ان بهادريءَ ۽ همت سان دشمنن جو مقابلو ڪيو جو گهڙي کن لاءِ سامراجين جو تخت

لڏي ويو سر سي۔ ٻي کي ٿرانڪور ڇڏڻو ٿي پيو ۽ اتي ڪانگريسي حڪومت ڪڙي ٿي، اڄ مان ۽ فلپس آزاديءَ جي انهيءَ مندر ۾ ئي آيا هئاسين.

خاموشيءَ سان پيچري تان ٿورو اڳتي وڌياسين ته هڪ ڏيرو نوجوان مليو هن جونالوي۔ جي سڏاڪرن هو. هوائرنالڪم جي ڪاليج ۾ شاگرد هو ۽ موڪل ۾ پنهنجي ڳوٺ وائيلور ۾ آيو هو. ان نوجوان اسان کي سڄو وائيلور گهمايو پهرين اسين هن جي گهر وياسين، هن جي ڪمري ۾ ڪيرالا جي مشهور سماجي رهبر شري نارائڻ ۽ ڪيرالا جي مشهور قومي شاعر ڪمار آشان جو تصويرون لتڪيل هيون، هو اسان لاءِ تازي ناريل جو پاڻي کڻي آيو ۽ هن جي ڪتنب جا پاڻي اسان کي ڏسڻ لاءِ مڙي آيا. پاڻي ٻي جيئن اسين گهر مان ٻاهر ٿي نڪتاسين ته سڏاڪرن هڪ ننڍڙي چوڪري کان پڇيو ”نل دميتيءَ کي ڪاڏو ڏئي آئين؟“ چوڪر ورائيو ”هينئر ڏيان ٿو.“

مون پڇيو مانس، ”اهي نل دميتي ڪير آهن؟“ سڏاڪرن پنهنجي اڳنڌ واري پاڻيءَ جي ڪڏ ڏانهن اشارو ڪري چيو ”نل دميتي به مڇيون آهن، هن ڪڏ ۾ رهنديون آهن، اسين گهر جي مڇيءَ کي ڪڏهن ڪونه کائيندا آهيون.“ مون چيو ”جيڪر اسان جا ستوديشي شاهوڪار به انهيءَ تي عمل ڪن.“

فلپس مشڪي چيو ”ايئن ڪيئن ٿيندو؟“ اسين وري سمنڊ ڪناري آياسين. هڪ ڪاري رنگ وارو چوڪرو هڪ ئي قاتل ميري ڌوٽيءَ ۾ سڄو سرير اوڍي، هڪ ننڍڙي ٻيڙي ۾ ڪچرو پري آيو هو ۽ اهو ڪچرو ناريلي درختن جي پاڙن ۾ وجهڻ لڳو! مون سڏاڪرن کان سوال ڪيو ”هي ڇا ٿو ڪري؟“ سڏاڪرن جواب ڏنو ”اهو ڪچرو ناريلي درختن لاءِ ڏاڍو سٺو پاڻ آهي، ڪيئن ٿي شنگوٽي! هاڻي ته هڏي ۾ سور ڪونه اٿي؟“ شنگوٽي ڏند ڪڍي کلڻ لڳو چيائين ”ڪڏهن ڪڏهن ٿيندو آهي جڏهن تڏ پوندي آهي يا به ٿي ڏينهن ساندھ لنگهڻ ڪيڏو پوندو آهي،“

سڌاڪرن هن جو ڪلهو اسان ڏانهن ڪري چيو ”هي شنگوئي آهي،
واٽيلور ۾ جڏهن گوليباري ٿي هئي، تڏهن هي گهٻرائجي گهر مان ٻاهر
نڪري آيو ۽ ناريل جي وڻ پٺيان لڪي بيهي رهيو اچو ته مان توهان کي
اهو درخت ڏيکاريان.“

اسين اهو درخت ڏسڻ هلياسين جتي شنگوئي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ
اجهو ورتو هو. سڌاڪرن اتر ڏانهن اشارو ڪري چيو ”گولي هتان آئي هن
تڙ ۾ داخل ٿي ۽ پٽي پاسي کان نڪري ويئي ۽ شنگوئي جيڪو ان تڙ ۾ جي
اوٽ ۾ بيٺو هو تنهن جي ڪلهي کي چيريندي وڃي زمين ۾ ڪري.“
جنهن طرف گولي تڙ ۾ داخل ٿي هئي اتي سوراخ ننڍڙو هو. پر جتان
ٻاهر آئي هئي اتي سوراخ تمام وڏو هو شنگوئي جي ڪلهي تي زخم جو
نشان به چڱو وڌو هو.

مون چيو اها گولي وڻ جي تڙ بجاءِ جڏهن انسان جي سيني يا پيٽ ۾
لڳي هوندي ته ان ۾ ڪيڏو سوراخ ڪيو هوندائين؟“
فلپس چيو ”ها، گوشت ۽ ڪاٺ ۾ ڪافي فرق آهي، جيتوڻيڪ
گهڻن شڪارين کي اهو فرق سمجهه نه ايندو آهي.“
مون چيو ”سمجهه ۾ ڇو نه ايندو اٿن، پر پرواهه ڪانه اٿن.“

سڌاڪرن چيو سامراجي فوجين جيڪي گوليون اسان تي استعمال
ڪيون، چون ٿا ته اهي پهرين سوئڙن جي شڪار لاءِ ڪتب آڻيندا هئا.“
شنگوئي کلي چوڻ لڳو ”مان جڏهن اسپتال ۾ ٺيڪ ٿي ويس ته
پوليس وارن مون کي خوب مارڻي ۽ مون کان واٽيلور جي مورچي وارن جا
نالا نشان پڇڻ لڳا، مون هنن کي چيو منهنجو نالو شنگوئي آهي، باقي پٽي
ڪنهن جو به نالو مون کي ڪونه ايندو آهي.“

۽ هوري اهو ڪچر ۽ درختن جي پاڻن ۾ وجهڻ لڳو مان سوچڻ لڳس،
”منهنجي وطن جي مٽي ڪهڙي نه ڀلي آهي، جنهن مان شنگوئي جهڙا دلير
انسان پيدا ٿا ٿين!“

اسين هينئر ڳوٺ جي مندر ڏانهن هلياسين، جتي پناپارا جي مورچي
بعد انقلابين ۽ آزاديءَ جي پروانن پنهنجي چانوٽي هڻي هئي.
ڪوپڪلم مندر جي ڀرسان واٽيلور جي دليرن جي چانوٽي هئي، مندر

هن وقت بلڪل ويران لڳو پيو هو. مندر جي ڀرسان هڪ ڪوهه هو پر هيٺئر ڪير به اتان پاڻي ڀرڻ ڪونه ٿي آيو. چوڌاري ڪانجير مڇا اوچا جهڳٽا هئا، جن ۾ سرخ گل هئا، هڪڙي وٺ سان ٻڪري ٻڌل هئي ۽ سامهون ڏيڻ وارو مندر پنهنجي گهري داغي سيني ۾ ظلم جي اونڌاهي ڪڍي خاموش بيٺو هو.

سڌاڪرن چيو ”هتي ڇانوڻي هئي، هنن جي هٿن ۾ صرف رواجي ڀالا هئا ۽ هنن هتي تربيت پئي ڪئي، پر واري ڳوٺ جي زميندار جو اڃا مرڪزي اسيمبلي جو ميمبر آهي، تنهن وڃي، سرسي پي جي فوجن کي اها خبر پهچائي.“

مون پڇيو مانس، ”فوج ڪٿان آئي؟“
 سڌاڪرن ورائيو ”اتر کان آئي، هتان جتي سرڪاري مهمانسرا آهن، اتان فوجي پيڙين ۾ چڙهي آيا ۽ اسان جي ڳوٺ جي ڪنڌيءَ تي لهندي ٿي هنن ٺڪا ٺوڪي ڪرڻ شروع ڪئي.“

مون پڇيو مانس، ”تو کي اهو سڀ ڪيئن پتو پيو؟“
 سڌاڪرن چيو ”منهنجي امڙ سخت بيمار هئي، ڳوٺ جا سڀ ماڻهو يا وڃي ڇانوڻيءَ ۾ داخل ٿيا هئا، يا ٽڙي پڪڙي ويا هئا، منهنجي ماءُ بيمار هئي، جنهن ڪري مون کي گهر ۾ رهڻو پيو.“

پوءِ ڇا ٿيو؟

سڌاڪرن چيو ”جنهن وقت بندو قباڙي شروع ٿي ان وقت مون پنهنجي ماءُ کي دوا ويني پياري، مون اتر کان ٺڪا ٺوڪيءَ جو آواز ٻڌو ۽ ڏکڻ طرف جتي اسان جي ڇانوڻي هئي اتان انقلاب زنده باد جو پٺلاءُ ٻڌم. ايئن پئي لڳم جڏهن هزارين ڳلن هڪ وقت اهو نعرو پئي لڳايو. پوءِ وري گولين جي سخت ٺڪا ٺوڪي ٿي ۽ وري انقلاب زنده باد جو نعرو بلند ٿيو.

سڌاڪرن ڪن ترسي چيو ”ساڍا ڇهه ڪلاڪ گوليون هلنديون رهيون ۽ مان انقلاب زنده باد جا نعرا ٻڌندو رهيس، جيئن پوءِ تيئن اهو نعرو ڍرو ٿيندو پئي ويو ان جو آواز جهڪو ٿيندو پئي ويو ۽ گولين جي ٺڪا ٺوڪي وڌندي ويئي، پڇاڙيءَ ۾ فقط هڪ ماڻهو نعرو لڳايو انقلاب زنده باد ۽ انهيءَ بعد هڪ ڊگهي، ڪڏهن به ختم نه ٿيڻ واري خاموشي ڄاڻنجي

ويٽي ۽ منهنجي امڙ وهائي ۾ منهن لڪائي سڌڪا پري روئڻ لڳي.
 انهيءَ رات واٽيلور ۾ ڪير ڪونه هو نه ڪنهن رنونه ڪنهن سڌڪا
 پريا، سپاهي موتي ويا، ان رات ڪتا به خاموش هئا، پڪي پرندا به چپ هئا،
 مرون به ماٺ هئا، اهڙو سناتو اهڙي خاموشي، ايڏي طويل رات مون ڪڏهن
 ڪا نه ڏٺي، مون ان وقت ايئن پئي سمجهيو ته رات جي اها اونداهي
 ڪڏهن به ختم ڪا نه ٿيندي

پئي ڏينهن پڻ پهرن جو مان گهر کان ٻاهر نڪتس، چو طرف عجيب
 موتمار نظارو هو شهيدن جا لاش زمين تي پکڙيا پيا هئا، ڪي وٽن جي
 آڌار تي بيٺا هئا، ڪي کڏن ۾ پيا هئا، ڪي وٽن ۾ الجھيا پيا هئا، ڪنهن
 جو سر ڪٽي، ٻانهن ڪٽي، تنگ ڪٽي، آسمان ۾ ڳجهن لامارا ٿي ڏنا،
 ڪانون جي ڪان.. ڪان جو شور هيو ڪتن لاشن جو گوشت چڻي ڦاڙي
 پئي کاڌو شهيد چانوٺيءَ مان وڌندا، گوليون کائيندا اچي ڪنڌيءَ وٽ پهتا
 هئا، لاشن جو سلسلو چانوٺيءَ کان وٺي ٿي شروع ٿيو مون ڏٺو ته چانوٺيءَ
 جي ٻاهران پنجاهه سٺ لاش پيا هئا.

تي قدم اڳتي

ٽيهه چاليهه لاش پيا هئا.

چار قدم اڳتي

ويهه پنجويهه لاش.

پنج قدم اڳتي

پندرهن ويهه لاش.

چهه قدم اڳتي

اٺ ڏهه لاش.

ست قدم اڳتي

چار پنج لاش.

اٺ قدم اڳتي

هڪ لاش

جنهن جي هٿ ۾ مزدورن ۽ هارين جو ڏاٽو هو هنجو جهنڊي وارو هٿ
 اڃا به مٿي ڪڇيل هو لاش کي گولين ڌاري ڦاڙي ڇڏيو هو جهنڊو به ليڙون

ليٽرون ٿي ويو هو پر هن جي مٿ اڃا به جهنڊي کي مضبوطيءَ سان جهليو بيٺي هئي. سمنڊ فقط ٻه قدم اڳتي هو. اهو سمنڊ - جيڪو هر ايندڙ طوفان جو اطلاع ڏيندو آهي. سڌا ڪرن چپ ٿي ويو مون مندر جي چوڌاري ٺهاريو پوءِ سڌا ڪرن کان سوال ڪيم ”هي مندر ويران چوپيو آهي؟ هينئر ڪير هتي ڏيئو ٻارڻ چو نه ٿو اچي؟“

سڌا ڪرن چيو ”هينئر ڳوٺ وارن جوان پتل جي پراڻي ايشور مان وشواس نڪري ويو آهي، هينئر ڪا به بيوهه يا سهانگ هتي ڏيو ٻارڻ ڪا نه ايندي آهي. ڳوٺ وارا چون ٿا ته اسان هزارين سال هن مندر کي پوڄيو پر وقت پئي هو اسان جي ڪنهن به ڪم نه آيو.“

سڌا ڪرن اسان جي اڳيان ۽ اسين هن جي پٺيان هلڻ لڳاسين. اڳيان هڪ وڏي کڏ هئي ۽ ان جي ڀرسان هڪ وڻ هو جنهن جا پن هٿ جي تريءَ وانگر ٿلهيل هئا، کڏ ۾ ڪئين سايون وليون پئي ڏنيون ۽ انهن ۾ ڪٿي ڪٿي سرخ گل به پئي ڏنا.

سڌا ڪرن اتي کن ترسي چيو ”هن کڏ ۾ پنجنجهين شهيدن جا لاش دفن آهن.“

مان ۽ فلپس ڪيترو وقت اتي چپ چاپ بيٺا رهياسين نيٺ مون هيٺ جهڪي هڪ سرخ گل پٽيو ۽ فلپس کي پڇيم ”گهڻو وقت ٿيو ته مون هڪ ڪهاڻي لکي هئي. گل ڳاڙها آهن. ان ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ننڍڙو اندو شاعر جيڪو مزدورن جي هڙتال جي دور ۾ پوليس جي گوليءَ جو شڪار ٿو بڻجي، مرڻ گهڙيءَ مون کان پڇي ٿو ”دادا، منهنجي قبر تي ڳاڙها گل ڪڏهن ٿڌندا؟“ اڄ مان انهيءَ ننڍڙي معصوم شاعر کي چوڻ ٿو چاهيان. ”پائومان واٽيلور ۾ انهن سرخ گلن کي ٿڌندو ڏسي آيو آهيان“

فلپس به هڪ ڳاڙهو گل پتي هٿ ۾ جهليو.

سڌا ڪرن اسان کي اڳتي وٺي هليو. رستي ۾ هڪ وڏو مٽيءَ جو ڍير هو. سڌا ڪرن چيو ”هن ڍير اندر هڪ سئو ويهه لاش دفن آهن.“

هلندي هلندي منهنجو پير وڃي ڍير سان ٽڪريو ۽ ٿوري مٽي ۽ ان سان ٻه چار هڏيون اڏامي وڃي پري پيئون، مون سوال ڪيو ”هي ڇا آهي؟“

سڌاڪرن چيو ”اهي شهيدن جون هڏيون آهن.“

”پر انهن کي توهان نيڪ طرح دفن ڇو نه ڪيو؟“

سڌاڪرن چيو ”ٽئين ڏينهن فوج آئي هئي، هنن پيٽرول وجهي انهن کي جلائڻ جي ڪوشش ڪئي، ڪي لاش جلجي ويا، ڪي ايئن ئي رهجي ويا، سپاهي هليا ويا ۽ ستين ڏينهن پسرڊائيءَ مان ماڻهو وائيلور ۾ آيا، هڪ ٻه نه، پر چار سئو لاش هئا. انهن کي پلا ڪيئن جلائين ۽ ڪيئن دفن ڪن. ٻي ڳالهه ته هنن ۾ ڪي هندو هئا ڪي مسلمان، ڪي عيسائي، هاڻي فيصلو ڪير ڪري سگهي ته هيءَ تنگ هندو آهي، هي سر عيسائي آهي، هيءَ دل مسلمان آهي، انهيءَ ڪري اسان سڀني کي گڏ ڪري مٽيءَ جي ڍيرن ۾ دفن ڪري ڇڏيو.“

”ته هاڻي انهن ڍيرن جي چوڌاري گهٽ ۾ گهٽ لوڙهو ڇو نه ٿا ٻڌي ڇڏيو جو ڪنهن جي نوڪر ته نه لڳي“

سڌاڪرن مشڪي چيو ”اسين هر سال وائيلور جي شهيدن جو ڏينهن ملهائيندا آهيون، اڳئين سال اسان انهن ڍيرن جي چوڌاري لوڙهو ٻڌو هو ۽ مٿان مزدورن جو جهنڊو به جهولايو هو، پر پوليس اهو جهنڊو لاهي ويئي ۽ لوڙهو به هٽائي ڇڏيائون.“

اسان جي اڳواڻن کي هينئر وائيلور جي شهيدن جي ڪا به ضرورت نه آهي، جيڪي هنن چاهيو ٿي سو هنن کي ملي ويو پر... جن ڪيرالا جي زمين وڪڻي ڇڏي سي انهن شهيدن جي ڪهڙي سار لهندا؟ هينئر ته هو انهن شهيدن کي پنهنجو زبردست دشمن ٿا سمجهن! اڄ هو زندهه ماڻهن کان ايترو نه ٿا ڊڄن جيترو وائيلور جي شهيد لاشن کان..“

سڌاڪرن اسان کي اهڙا ٻه وڏا ڍير ڏيکاريا جنهن ۾ سئو کان وڌيڪ شهيد دفن ٿيل هئا ۽ پوءِ هو اسان کي مانیکا جي گهر وٺي هليو مانیکا کي هڪ ئي سڪيلڊو پٽ هو۔ شريٽر. هوتيل جي هڪ مل ۾ ڪم ڪندو هو ۽ وائيلور جي لڙائي ۾ شهيد ٿيو هو.

جڏهن مانیکا جي گهر پهتاسين ته اسان کي ڏسي هو ۽ پٽ سان اهڙي طرح لڳي بيهي رهي، جو مان هن جو منهن ڏسي نه ٿي سگهيس.

مون مانیکا کان پڇيو ”تون شريٽر جي ماءُ آهين؟“

سڌاڪرن ترجمو ڪري هن کي ٻڌايو.

مانڪيا منهن ڦيرائي هڪ دفعو مون ڏانهن گهور ڪري نھاري پوءِ وري پنهنجو منهن ديوار ۾ لڪائي ڇڏيائين. هن جي اکين ۾ جيڪڏهن ڳوڙها هئا ته مان اهي ڏسي ڪونه سگهيس. سخت ڪشمڪش جي گهڙي هئي، منهنجي دل ۾ هڪ سخت طوفان ٻرپا ٿي ويو. مون پنهنجي سيني تي پٿر رکي چبوتر تي ٽپي چڙهي هن جون نڀڙون گهر ڏٺو. جتي شريتر رهندو هو. جتي اڄ ڪلهه هن جي ماءُ ۽ هن جي ننڍڙي پيٽ تنگمار رهندي آهي. مون تنگمار کي گود ۾ کڻي چيو ”تنهنجو ڀاڻو توکي ڇا ڪارائيندو هو.“ تنگما چيو ”مڇي“

مانڪيا وري گهوري مون ڏانهن نھاريو ۽ چيو ”ته ڇا اسين شامي ڪباب کائينداسين؟“

مانڪيا ايترو چئي وري منهن ڦيري ڇڏيو.

مون آهستي چيو مانس، ”امڙ، تون مون کي ڌاريو ٿي سمجهين؟“ مانڪيا منهنجي سوال جو ڪوبه جواب نه ڏنو. مون حيران ٿي چوڌاري نھاريو هن گهر جي آسپاس ناريلن جا وڻ به خاص گهڻا ڪونه هئا، تنگمار حيرت ڀريل نگاهن سان مون ڏانهن پئي نھاريو.

مون مانڪيا کي چيو ”امڙ، تنهنجو پٽ شهيد ٿي ويو ڇا توکي انهيءَ تي ذرو به فخر نه آهي.“

مانڪيا خفي ٿي چيو ”مون کي ڪهڙي ڄاڻ! اهو منهنجو هڪڙو ٿي سڪيلڌو پٽ هو.“

ڪنڌ جهڪائي اسين اتان واپس ورياسين، رستي ۾ هڪ ننڍڙي نهر هئي، جنهن کي پار ڪرڻ لاءِ اسان ترسي جتي لاهڻ ٿي چاهي ته اوچتو ڪنهن پٺيان اچي، منهنجي ڪلهي کي پڪڙيو مون ڪنڌ ورائي ڏٺو. مانڪيا هئي، هن جو چهرو سرخ هو ۽ هوءُ نهن کان چوٽيءَ تائين پئي ڏڪي.

مانڪيا ڏڪي رهي هئي ۽ اشارا ڪري زور سان چوڻ لڳي.

آئون ارونايا کائي ريتو ويندي، انا، ماري چل

(منهنجي پٽ هڪ سٺي ڪم لاءِ سر ڏنو.)

ايندا مواني پيٽي اٿي ڪيا مانم انڊا،

(مون کي انهيءَ تي فخر آهي.)

مانيڪا ايترو چئي وري تيزيءَ سان واپس هلي ويئي.

فلپس جو چهرو چمڪڻ لڳو چيائين، ” امڙ توکي پنهنجي اولاد تي

فخر آهي ۽ اسان کي تو جهڙي ماتا تي فخر آهي. “

پر مانڪيا اهي لفظ ڪونه ٻڌا، هوءَ ته اڳيئي هلي ويئي هئي.

مانڪيا جي گهران اسين نارائڻ جي گهر وياسين. رستي ۾ هڪ کليل

جڳهه تي پنڌرهن ويهن ڪرڙو ۽ ٻڍين زالن ناريلي ڪاٻاڙ پئي ڪٽيو

اسان کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي هو منت به رکجي ويئون، پر پوءِ وري

پنهنجي ڪم ۾ لڳي ويئون، انهن زالن جي جسم تي چيلهم وٽ ڪپڙي

ٽڪر کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪپڙو ڪونه هو مون جڏهن سڌا ڪرڻ کان ان

جو سبب پڇيو ته چيائين، ” غريبي ۽ پراڻي زماني جي جهالت “ پر

اڄوڪيون چوڪريون پنهنجو جسم ڍڪڻ لڳيون آهن، پر هي ٻڍيون

هينئر ڪيئن ڦرنديون، تنهن کان سواءِ اگهاڙپ در حقيقت ڏسندڙ جي

نگاهن ۾ آهي ۽ نه ڪنهن جي سرير ۾ “ اهڙي طرح اسين ڳالهيون ڪندا

اچي نارائڻ جي گهر پهتاسين.

نارائڻ جو رنگ ڪارو آهي، ڏيل ڏٻرو ڏند تمام اڇا، مرڪ ۾ روشني ۽

چهر تي ڏاهپ! نارائڻ وائيلور جي مورچي ۾ شريڪ هو ۽ جهنڊو ڪٽي

هلندڙ ساڻين سان ٽوليءَ جي اڳ ۾ هو هن مون کي گوليءَ جو نشان

ڏيکاريو گولي ساڄي پاسي ڇاتيءَ جي هڏي پڇي پٺيان نڪري ويئي هئي.

مان نارائڻ کان ڪجهه پڇان تنهن کان اڳيئي هن مون کي چيو ” مون

اڄ صبح جو توهان جي ڪانفرنس جي ڪارروائي اخبار ۾ پڙهي آهي ۽

مون کي عجب آهي جو اڃان به اهڙا شخص آهن جي ان ڳالهه تي اعتراض

ٿا اٿارين ته عوام کي ادب پرڪڙ جو ڪوبه حق نه آهي. “

نارائڻ چيو ” ڇا ادب تي منهنجو ڪوبه حق نه آهي؟ مون کي سائيءَ

جي بيماري ٿي پيئي آهي، انهيءَ ڪارڻ مان ڪانفرنس ۾ اچي نه سگهيس،

نه ته آءُ انهن مفادپرستن جي خوب خبر وٺان ها، جيڪي ادب جا ٺيڪيدار

بڻجي ويٺا آهن، ۽ ان کي فقط امير طبقي ۾ ئي وڪڻڻ ٿا چاهين “

مون چيومانس، ”نارائڻ مان توکان ٻه سوال پڇڻ ٿو چاهيان تون انهن جا جواب ڏيندين؟“

نارائڻ ڪنڌ هلائي ها ڪئي.

مون چيومانس، ”تون واٽيلور جي لڙائيءَ ۾ وڙهين، پنهنجو خون ڏنڻ، پر ان جو فائدو ته وري به ان ظالم طبقي کي ٿي مليو.“

نارائڻ ورائيو ”حالتون ٿي اهڙيون هيون، هن وقت اسان کي اهي منزلون مارڻيون ۽ گذارڻيون ٿي پونديون.“

مون چيومانس، ”انهن حالتن توکي بزدل ته نه بنايو آهي؟“

”بزدل ٿي مان ڪيڏانهن ويندس؟“

مون چيومانس، ”تون جيڪڏهن غدارن جو وڃي ساڻ ڏين ها ته اڄ موج ۾ هجين ها.“

”ڪيستائين؟“ نارائڻ بنا هٽڪ جواب ڏيئي، ڇڻ منهنجي منهن تي سخت چماٽ هنئي.

چيومانس، ”اڏين لاءِ ڪو پيغام ڏيندين؟“

هڪدم چيائين، ”ها، انهن کي چئجو ته مان ڪوئڙ فٽڪٽري ۾ ڪم ڪندو آهيان، اڳتي منهنجي باري ۾ جڏهن به ڪجهه لکن ته پهرين مون سان ملي وڃن.“

نارائڻ جي گهر مان نڪري اسين اچي ٻاهر آڳنڌ ۾ بيٺاسين. ايتري ۾ سڌا ڪرن هڪ ٻڏيءَ ڏانهن اشارو ڪري چيو ”ساٿي، هيءَ پارو آهي، شهيد پرياکرن هن جو اڪيلو پٽ هو هن کي اسي سالن جي عمر ۾ به پيٽ قوت لاءِ محنت ڪرڻي ٿي پوي“

ٻڏي پارو مون کي ڏسي اڳتي وڌي آئي ۽ هٿ جوڙي منهنجي سامهون بيهي رهي، هن مون کي هڪ لفظ به ڪونه چيو. فقط مون کي ڏسي هن جا چپ ڌڻ لڳا ۽ مون کي ڏسي هن جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا، هلندي هلندي هوءَ منهنجي اڳيان هڪ گهڙيءَ لاءِ رڪي ۽ اها گهڙي اتي ئي بيهي رهي، ڪڏهن ڪڏهن ائين ٿيندو آهي، ڪا گهڙي اهڙي ايندي آهي، جا وقت کي بيهاري ڇڏيندي آهي ۽ اهو اڳتي وڌڻ کان صفا انڪار ڪندو آهي، مون کي اهو قبول ٿو پوي ته هزار ڪوشش ڪندي به ان هڪ گهڙيءَ ۾ مان

پنهنجي نيٽن جي لڙڪن کي روڪي نه سگهيس، توهين چوندا آهي
 منهنجا اياڻا جذبا هئا، توهين ڀلي چئو ته مان هڪ جذباتي گڏه آهيان ۽
 عملي زندگيءَ کان صفا اڻواقف آهيان، پر انهن سڀني دليلن خلاف به مان
 توهان کي ٻڌائڻ ٿو چاهيان ته سخت ڪوشش ڪندي به مان پنهنجا ڳوڙها
 روڪي نه سگهيس، شايد مون منجهه اڃا اها انڌي هٿلري طاقت پيدا نه ٿي
 آهي جو انسان جي شهيدِيءَ سامهون پتر جيان خاموش رهي يا ايتري قدر
 بي ايمان ٿي وڃي. جو چار سئو انسانن جي خون جو بار ڪلهن تي ڍوئي به
 مان ريڊيو تان تهذيب ۽ فن تي تقرير ڪندورهان، مان قبوليان ٿو ته مان
 اهڙو بهادر نه آهيان ۽ مان هڪ رواجي ڪمزور انسان آهيان، جنهن پاران
 جي سامهون روئي ڏنو اهڙي طرح رنو جيئن ماءُ پنهنجي اولاد سامهون
 روئيندي آهي ۽ فرياد ڪندي آهي، هن کي منهنجي ٻولي ڪانه ٿي آئي،
 مون کي هن جي ٻولي ڪانه ٿي آئي، پر اسان جي لڙڪن هڪ ٻئي جي
 ٻولي سمجهي ٿي، انسانيت جي ٻولي، انسان جي عمل ۽ جدوجهد جي ٻولي،
 انسان جي شهيدِيءَ جي ٻولي! سومان انهن ڳوڙهن کي ڪٿان لڪيان ها
 ڪيئن چوان ته منهنجي نيٽن جو نير خشڪ ٿي چڪو آهي، منهنجي دل
 جو چشمو سڪي ويو آهي ۽ ان شهيد جي امڙ سامهون پتر جيان خاموش
 بيهي سگهان ٿو. ڪوشش ته ڏاڍي ڪير پراهي به لڙڪ خبر ناهي ته
 ڪيتريون فولادي ديوارون چيري منهنجي ڳلن تي ڪري پيا، اهي غم
 غصي ۽ طوفان جا لڙڪ، جي شهيدن جي قبر تي سرخ گلن جيان ڦٽي
 نڪرندا آهن، ادب ۾ خون جي قطري جيان چمڪندا آهن، مضبوط هٿن ۾
 شمشير جو ڪم ڏيندا آهن.

مان انهن ڳوڙهن لاءِ ڌرو به شرمسار نه آهيان.

اسين جڏهن وائيلور آيا هئاسين ته هڪ اڌ ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي
 ڪنهن کي به اسان جي اچڻ جي خبر ڪانه هئي، پر جڏهن اسين وائيلور
 کان موڪلائڻ تي هئاسين تڏهن سڄو ڳوٺ اسان سان ساڻ هو اڳيان
 اڳيان ننڍڙن ٻارن جو ڪٽڪ هو جي نچندا ٿيندا اسان کي اتي وٺي پئي
 هليا جتي اسان جي آسپٽ لاءِ بيٺريون ٻڌل هيون.

ڪناري تي پهتاسين ته ٻار مون کي چوڌاري ورائي ويا ۽ چوڻ لڳا ته

هتي ويهو هتي اسان جي سامهون ريتيءَ تي ويهي رهو. هو اهڙا ته معصوم ۽ ننڍڙا هئا جو مون کي هنن جو حڪم مڃڻو ئي پيو. مان زمين تي ويهي رهيس، هڪڙو ننڍڙو ٻار وڏي اڳيان آيو هن جي جسم تي ڪجهه ڪين هو فقط چيلهر وٽ هڪ ڪارو سڳو ٻڌل هوس، هن مشڪي پنهنجا هٿ اڳتي وڌايا، هن جي هٿن ۾ سرخ گلن جي هڪ مالها هئي، جا هن بانس جي ٻن تيلين ۾ پوئي ٺاهي هئي، ان ٻالڪا اها مالها منهنجي ڳلي ۾ پهراڻي ۽ ٻيا ٻار سڀ خوشيءَ وچان تازيون وڄائڻ لڳا. مون سو چيو ته منائيءَ لاءِ هنن کي ڪجهه پئسا ڏيان سو ڪيسي ۾ هٿ وجهي انهن ٻالڪن کان پڇيم ” ٻالڪو! توهان کي ڇا ڪپي؟ “

گهڙيءَ جي هٻڪ بعد ان ننڍڙي ٻالڪ جنهن مون کي مالها پهراڻي هئي، تمام سنجيدگيءَ سان چيو ” اسان کي امن گهرجي “
 مان ان ٻالڪ ڏانهن حيرت وچان ٺهاري لڳس، ايتري ۾ ٻيا ٻار به زور سان چوڻ لڳا.

اسان کي امن گهرجي!

اسان کي امن گهرجي!

اسان کي امن گهرجي!

مون ڪيسي مان هٿ ڪڍي ورتو ۽ چپ چاپ وڃي سامهون ٻيڙيءَ ۾ ويٺس، ٻالڪ وائيلور جي ساحل تي بيٺا هئا، ٻيڙي پاڻيءَ جي لهرن تي پئي لڏي، مون ڳلي مان هار لاهي ڪٿي سمنڊ جي سطح تي ڇڏيو هار ٿوري دير تائين ترندو رهيو ۽ پوءِ ان جون بانس جون ٻه تيليون الڳ ٿي ويئون ۽ اهي سرخ گل لهرن تي ايئن ترڻ لڳا، ڄڻ ننڍڙا ٻار سمنڊ جي ستر تي نڪتا هئا، هيٺ هڪ تيلي اوڀر ڏانهن پئي وڌي ۽ ٻي تيلي اولهه ڏانهن پئي وڌي ۽ منهنجي دل ۾ هڪ ڪهاڻي پئي ٺهي، مان انهن ننڍڙن گلن کي چوڻ لڳس..

اوڀر ڏانهن ويندڙ ننڍڙا گلن جهڙا ٻارڙا! توهين جڏهن اوڀر ڏانهن اڳتي وڌو تڏهن ڪلڪتي وٽان ضرور لنگهجو جتي ڀارت جي سڄي آزاديءَ خاطر توهان جي پنجن مائرن پنهنجي جان قربان ڪئي، ڪلڪتي کان توهين رنگون وڃجو جتي برما جا ڇانور چيٽيارن ۽ چرچلن جي سازشن

خلاف دائر لڙندا ٿا رهن، رنگون کان اڳتي وڌندا ته ملایا جو ٻيٽ ايندو جنهن جي ڪنارن تان اتي جا گوريلا توهان کي سلام ڪندا، ايئن نه آهي ته هنن کي انگريزن لاءِ نفرت آهي، تنهن ڪري تاهن سان لڙن، بلڪ هو پنهنجي ملایا جي ٽين جي ڪاٺين، رٿڙ ۽ چانهه جي باغن جي دولت کي پنهنجي ملایا واسين لاءِ ئي سلامت رکڻ ٿا چاهين ۽ ان ملڪيت کي پنهنجي وطن جي پلاٽيءَ ۽ واڌاري لاءِ ڪتب آڻڻ ٿا چاهين، انهيءَ ڪارڻ ملایا جي گوريلا جا سلام توهين ضرور قبول ڪجو! اتان ٿيندا توهين سائيگان پهچجو جتي انڊوچين ۽ هوچي منهن جا دلير قوم پرست، آمريڪي سامراج جي توڻن سامهون پنهنجا سينا کولي بيٺا آهن ۽ هنن جي انهيءَ جرئت سامهون اهي توڻن به ڏکي پڇي ويئون آهن.

پيارا گلڙا! انهن بهادر سپاهين جو پيغام توهين ضرور ٻڌجو ۽ پوءِ اڳتي شهنگائيءَ طرف وڌجو رستي ۾ توهان کي چيانگ پوڙڻ جي ڪوشش ڪندو ڇاڪاڻ ته چيانگ کي بهادرن گلڙن لاءِ سخت نفرت آهي، پر چيانگ ڪڏهن به پنهنجي مقصد ۾ سوڀارو نه ٿيندو ڇاڪاڻ ته بانس جي تيليءَ ۾ پوئيل گل ڪڏهن به ٻڏي نه سگهندا، انهيءَ ڪري توهين بنا ڊپ پنهنجي تازگيءَ ۽ سگند ڪڍي شهنگائيءَ پهچي وڃجو جڏهن توهين اتي پهچندا ته ان شهر جون سڀ بئنڊ باجا ۽ شهر واسي پنهنجي سالار مائوري تنگ سميت توهان جي آجيان لاءِ ايندا توهين هنن جو سلام به قبول ڪجو ڇاڪاڻ ته اهي به امن جا شائق آهن.

شهنگائيءَ کان توهين ولاڊيوستاڪ هليا وڃجو ولاڊيوستاڪ جو روس ۾ آهي، روس جيڪو مزدورن ۽ هارين جو وطن آهي، جتي هڪ اعليٰ انسان رهندو آهي، جنهن کي گلن ۽ ٻارن سان ۽ انهيءَ ڪارڻ امن سان به محبت آهي، هن جو نالو اسٽالن آهي، اتي روسي جهاز توهان جي حفاظت ڪندا، ماڻهو توهان کي هوائي جهاز ۾ چاڙهي گهمائيندا يا هرڻن جي گاڏين ۾ چاڙهي توهان کي اتر ۾ آڇ ايگل ٿاڻين وٺي ايندا، اتان توهين اتر قطب ڏي هليا وڃجو ۽ جيتوڻيڪ اتي برف کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪينهي پر ان برف کي به امن جي ضرورت آهي.

قطب تان موٽي توهين جڏهن آيسلينڊ وٽان لنگهندا ته توهين

آمريڪي جنگي سپاهين جي هڪ اڏي وٽان لنگهندا، اهي سپاهي چيانگ جا آقا آهن، اهي به توهان کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪندا ۽ توهان جو پيڇو لٽڻ تائين ڪندا پر لٽڻ جي بندرگاهه جا مزدور توهان کي پنهنجي هٿن سان سنڀالي وٺندا، توهين انهن جو سلام به قبول ڪجو ڇاڪاڻ ته مزدور امن جي وڏي پروڌي طاقت آهي.

اتان توهين جبرالٽر وٽ ايندا ته پنهني ڪنارن تان، اسپين ۽ آفريڪا جي ڪنارن تان توهان تي گوليون هلنديون پر توهين گهٻرائجو نه، اسپين ۾ به توهان جا ڪيترا حمايتي موجود آهن ۽ آفريڪا جي ڪنڌيءَ تي به توهان جي آجيان لاءِ لکين امن پسند بيٺا هوندا ۽ شايد جنهن وقت فرانڪو ۽ آمريڪا جا جهاز توهان تي غالب پوڻ جي ڪوشش ڪندا ٿيڪ انهيءَ وقت ڪوموراڪي حبشي يا پال رابسن جو ڪو عزيز توهان کي سمنڊ جي لهرن تان ڪڍي پنهنجي گلي سان لڳائيندو ۽ توهين پنهنجي منزل مقصود تي پهچي ويندا.

۽ ٻئي طرف مهڙ ڪري مون چيو...

”اي اولهه ڏانهن ويندڙ گلڙا! توهان کي عدن جي بهادر جهازين جو سلام پهچي، سٽيز ۽ اسڪندريه جي وطن پرستن جون دعائون توهان جو ساٿ ڏين، قبرص جي ويڙهاڪن جا اُمنگ توهان جو حوصلو وڌائين ڇاڪاڻ ته هو به ڏاڍا بهادر آهن ۽ اڄ تائين پنهنجي ننڍڙي ٻيٽ ۾ انگريزي بندرگاهه جي خلاف لڙندا رهيا آهن، قبرص مان ٿيندا توهين قسطنطنيہ هليا اچجو ۽ ترڪن جي حاڪمن کي للڪاري چئجو ته هاڻي ناظم حڪمت (ترقيءَ جو مشهور شاعر) ۽ ٻين ترقي پسندن کي آزاد ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ ته ناظم حڪمت ۽ امن هڪ نظر جي ٻن پٽن برابر آهي، ڪريٽ شايد توهان کي ساهه ڪڍڻ نه ڏنو ويندو ڇاڪاڻ ته اهو يونان جنهن جي زمين تي ارسطو ۽ سقراط پيدا ٿيا، سواج قاسميءَ جي ڦندي ۾ لٽڪيل آهي، تريست جي ڪنڌيءَ تي شايد توهان کي ترسڻ ڪونه ملندو جتي ٽي سامراجي قومون پنهنجو ديرو دمائي ويٺيون آهن، شايد اطالي ڪناري تي به توهان کي ڪير بيهڻ ڪونه ڏيندو ڇاڪاڻ ته پوپ اتي سرخ گلن تي پابندي وجهي ڇڏي آهي، پر جڏهن توهين سسيليءَ کان ڦري

ميلان پهچندا ته لکين اطالي جهازي مزدور توهان جي شاندار آجيان ڪندا ۽ ڪو بهادر سپاهي دشمن جي جهازن ۽ بيٽرين جي حملن کان توهان کي بچائي پنهنجي سيني سان لڳائي ڇڏيندو ۽ خوشيءَ سان توهان کي پنهنجي گهر وٺي ويندو ۽ توهان کي اُن اوچي آستان تي ويهاري ٿو جتي هو پنهنجي يونين جو ڪارڊ رکندو آهي.

۽ نيٺ هڪ ڏينهن اهو اطالي ملاح ۽ هو موراڪي حبشي پٽي روم ۾ گڏبا، پوپ ڊايس، پوپ آگسٽس يا نيرو واري روم ۾ سامراجي عيسائين واري روم شهر ۾ نه بلڪ شروع جي عيساين واري روم ۾ جن عيسائين انسان ۽ هن جي عزت جي ترقيءَ خاطر ڪئين قربانيون ڪيون، انهن انسانيت جي شهيدن جي روم شهر ۾ ڪنهن امن ڪانگريس جي موقعي تي هڪ اطالي ملاح ۽ هڪ موراڪي حبشي سيني تي سرخ گل اٽڪائي هڪ پٽي کي گڏبا ۽ انهي گهڙيءَ بانس جون ٻه تيليون وري گڏجي وينديون ۽ مالها مڪمل ٿي ويندي ۽ روم جي امن ڪانگريس ۾ وائيلور جي ٻالڪن جو پيغام پهچي ويندو اسين امن ٿا چاهيون، اسين امن ٿا چاهيون!!

۽ ان پيغام کي سڄي دنيا جون مائرون ٻڌنديون، ڇاڪاڻ ته دنيا جي ٻالڪن جون مائرون پلي الڳ هجن پر انهن جي دلين ۾ پيرل ممتا ۾ ڪو به فرق ڪونهي، انهيءَ پيغام کي سڀني ملڪن جا وڻ ٻڌندا ڇاڪاڻ ته ملڪن جا جهڳٽا پلي الڳ هجن پر انهن جي مٽي هڪ آهي. انهيءَ پيغام کي سڀني سمنڊن جا ملاح ٻڌندا، ڇاڪاڻ ته سمنڊن جا نالا پلي نرالا هجن پر انهن جو پاڻي ساڳيو آهي ۽ اهي دنيا جون مائرون، دنيا جا وڻ ۽ دنيا جا ملاح يڪ آواز بلند ٿي چوندا:

اسان کي امن گهرجي!

اسان کي امن گهرجي!

اسان کي امن گهرجي!

مون مشڪندي گلن ڏانهن نهاريو جيڪي لهرن مٿان ايئن پئي چمڪيا جڻ سمنڊ هڪ سهڻو تاج پهريو هجين. فلپس مون کي چيو ” ساڻي ٻالڪ توکي سلام پيا ڪن. “ مون هٿ کڻي وائيلور جي ساحل تي بيٺل ٻالڪن کي سلام ڪيو پيڙيءَ جا اولا ٽڪڙا هلڻ لڳا ۽ هوءَ سامهون

واري ڪنڌيءَ ڏانهن ڀڄندي پئي ويئي. ٻڍين جي ڪاٻاڙ ڪٽڻ جو آواز
 ڪنن تائين ٿي پهتو ۽ وائيلور جي ڪنڌيءَ تان شهيدن جي مائرن جو
 منو پرسوز گيت چوڌاري ڦهلجي ٿي ويو.
 اوڻير ميان ناڍاڳي، پتر ميا اور پتن
 اوڻير نائن اي ڪي يان، اوڻير م ويندم!
 ”اسين وري اينداسين!“
 اسين وري اينداسين ۽ انسان جونئون روح بڻجي سڄي دنيا تي
 چائنجي وينداسين!“

واري ڪنڌيءَ ڏانهن پڇندي پئي ويئي. ٻڌين جي ڪاٻاڙ ڪٽڻ جو آواز
 ڪنن تائين ٿي پهتو ۽ وائيلور جي ڪنڌيءَ تان شهيدن جي مائرن جو
 مٺو پرسوز گيت چوڌاري ٺهلجي ٿي ويو.
 اوڻير ميان ناڍاڳي، پترميا اور پتن
 اوڻير ناٿن اي ڪي يان، اوڻيرم وينڊم!
 ”اسين وري اينداسين!“
 اسين وري اينداسين ۽ انسان جو نئون روح بڻجي سڄي دنيا تي
 چائنجي وينداسين!“

نئون نياپو اڪيڊمي مارڪيٽ ۾ موجود ڪتاب

1. عشق جون ڳليون (سفر ناما ۽ ٻيون لکڻيون) گل حسن ڪلتي ملهه: 200 رپيا
2. ڪالاش: ڪافرن جو ديس (سفر نامو) گل حسن ڪلتي ملهه: 200 رپيا
3. جڏهن مان چوھٽ جو ھوندس (ڪھاڻيون) ممتاز مھر ملهه: 70 رپيا
4. نہ وڃڻ جو پڇتاءُ (ڪھاڻيون) يوسف سنڌي ملهه: 70 رپيا
5. ڊاٽريءَ ۾ رکيل گلاب (ڪھاڻيون) منصور ٻرڙو ملهه: 70 رپيا
6. مٽيءَ هاڻا ماڻهو (ڪھاڻيون) اڪبر اديب ملهه: 90 رپيا
7. رنگن جي خانہ بدوشي (نظم) ايوب گل ملهه: 70 رپيا
8. استور وير (نظم) علي اظهار ملهه: 80 رپيا
9. ٻہ ڪتاب (ڪھاڻيون) ممتاز مھر ملهه: 90 رپيا
10. ڳوڙھن جا ڪٻوتر (ڪھاڻيون) پرويز ملهه: 90 رپيا
11. مس سدا بھار پنجتيلي (ناول) الطاف شيخ ملهه: 125 رپيا
12. ڪپيل نڪ (ڪھاڻيون) عباس سارنگ ملهه: 90 رپيا
13. لاڙ لھرون ۽ سمنڊ (شاعري) نواز خان زئور ملهه: 150 رپيا
14. سمنڊ ٿو مونکي سڏي (پنجڪڙا) ايوب گل ملهه: 100 رپيا
15. عجب اڪڙيون (ڪھاڻيون) قرت العين حيدر ملهه: 90 رپيا
16. پتر جو جگر ميڻ جي دل (ناول) موهن ڪلپنا ملهه: 90 رپيا
17. رخ ۾ رات نري (شاعري) رحيمداد جوڳي ملهه: 100 رپيا
18. چتر ليڪا (هندي ناول) سنڌيڪار: رشيد ڀٽي ملهه: 200 رپيا
19. ويڇوڙي جا وڏ (پنجابي ناول) سنڌيڪار: پرويز ملهه: 80 رپيا
20. هن پار مان هن پار تون (ڪھاڻيون ۽ ٻيون لکڻيون) ڪرشن ڪٽواڻي ملهه: 50 رپيا
21. گيتانجلي (شاعري) رابندر نات ٽگور ملهه: 50 رپيا
22. منهنجي زندگيءَ ۾ آيل عورتون ۽ مرد (خاڪا) خشونت سنگھ ملهه: 70 رپيا
23. سنڌ ارغون دور ۾ (تاريخ/تحقيق) اڪرام ساگر عباسي ملهه: 50 رپيا
24. جھجھان ڀسي جھوڪ (ڪھاڻيون) تاجل بيوس ملهه: 35 رپيا
25. ڏک سڪن جي سوڻهن (آتم ڪھاڻي) تاجل بيوس ملهه: 90 رپيا
26. شهيد بينظير ڀٽو جو ڪيڏارو (شاعري) تاجل بيوس ملهه: 80 رپيا
27. تڙ تڙ تي طوفان (شاعري) عزيز ڪنگراڻي ملهه: 70 رپيا
28. مارئي ملير جي ۽ شاھ عبداللطيف (ڊگھو نظم) بينظير ڀٽو ملهه: 80 رپيا
29. هٿا اڳهين گڏ... (ناول) حسيب ڪانهيو ملهه: 100 رپيا
30. خمير گيت ۽ چانڊني (شاعري) رحمت الله پيرزادو ملهه: 90 رپيا
31. نئون ديرو: دل وارن جو ديرو (شهر ڪھاڻي) عاشق منگي ملهه: 150 رپيا
32. اڪيلو ماڻهو (ڪھاڻيون) جمن احمد اڻي ملهه: 100 رپيا
33. هٿا اڳهين گڏ (ناول) حسيب ڪانهيو ملهه: 100 رپيا
34. محبت به قيامت به (ناول) ڪرشن چندر بيدل مسرور بدوي ملهه: 125 رپيا
35. ماستر هريام جو پٽڪاڪ (ڪھاڻيون) الطاف شيخ ملهه: 150 رپيا
36. ڪراچيءَ جا لائني ڪردار (ڀاڱو ٻهريون) گل حسن ڪلتي ملهه: 350 رپيا
37. ڳولا جو سفر (تاريخ) اياز ڀٽو ملهه: 130 رپيا
38. سگنڀر (ناول) حسيب ڪانهيو ملهه:

ليکڪ پڙهڻ لاءِ

آئون ترسان هو تڪڙا، پڻ نه لاهين پير

سنڌ جي وطن دوست اديب، سرجهڙاءِ عالم

سائين سراج الحق ميمڻ

جي نالي!

پنهنجي خطرناڪ غلطي قبول ڪندي، اسان ٻڌائڻ چاهيون ٿا ته سراج صاحب، 25 نومبر 2012 تي هن ناول جي فوتوڪاپي ڏني هئي. هي ناول ٻيهر ڇپائڻ جو راضيو اسان حڪم سمجهيو هيو. اسان سراسري سستي، ڪاهلي ۽ سراج صاحب جي سفر ۾ تڪڙ کي نه سمجهڻ واري غلطي تي پڙهندڙن کان معافي گهري رهيا آهيون.

ناول ته تن ڏينهن ۾ ڪمپوز ٿي ويو هيو، پر جڏهن ڊاڪٽر ايوب شيخ (هڪ سدوري پروف ريڊر هٿان چيڪ ٿيل) پروفن جو فائينل ڏنو ته ان ۾ ڪا هڪ يا ٻه نه پر سوين غلطيون موجود هيون. انهن غلطين جي سڌارڻ ۾ لڳايل وقت جي ڪري اسان (دل ئي دل ۾) سراج صاحب وٽ ان سڌريل رهجي وياسين.

ڪيڏو نه اهم ۽ پلو ٿئي ها. جڏهن سراج صاحب هن ڪتاب جي باري ۾ ڪي يادگيريون ”ٻه اکر“ طور لکي ها. پر اسانجي سستي ۽ ڪاهلي ۽ نااهليءَ جي ڪري اهو سڀ ڪجهه نه ٿي سگهيو.

2 فبروري 2013ع تي هو پنهنجي 79 ورهين جي اُملمه حياتي گذاري اسان کان ڏور هليو ويو.

(نعام عباسي)

6 فبروري 2013ع

نئون نياڻو

ڪرشن چندر ”ڏکڻ مان توڙي اڀري“ (ناول) سنڌيڪار: سراج نئون نياڻو

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، ڄرندڙ، ڪرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، ڀڪار سان
تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڏين ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهراڙ ڇڏين ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي ٻم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به ٻم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئنن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)